

Міністерство культури України
Виконавчий орган Київської міської ради
(Київська міська державна адміністрація)
Департамент культури
Музей історії Десятинної церкви

Opus Mixtum № 13

**Спадщина хрестителя Русі Володимира Святославича
в історії та культурі України.
До 1010-річчя від часу смерті князя**

Київ – 2025

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 20448-10248Р від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталія Будзинська,
канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,
д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол №10 від 19 грудня 2025 р.)

Opus mixtum: № 13 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури України, Виконавчий орган Київської міської ради
(Київська міська державна адміністрація), Департамент культури, Музей історії
Десятинної церкви. Київ, 2025. 170 с.

ISSN 2312-9697

Редактори

Віктор Лузан
Олена Щербак

Дизайн та комп'ютерна верстка

Олена Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції

04053
Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
Тел. 299-91-77
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kyiv.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–12 розміщено на сайті Музею: mdch.kyiv.ua

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2025

Зміст

Грановський Мирослав. Князь Володимир – від лідера до легенди: основи державності та актуальність спадщини 7

Історія досліджень, джерела, архітектура й археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори

Козюба Віталій. Рукописні документи князя Петра Трубецького про археологічні знахідки 1875 і 1883 років у його садибі на Старокиївській горі 9

Археологія, архітектура, література та мистецтво Русі-України

Архипова Єлизавета. Бронзові свічники від ранньохристиянського часу до княжої доби з археологічних розкопок і музеїв України 34

Журухіна Олена, Деревська Катерина, Дерюгіна Олена, Швайка Ірина. Місцева сировинна база як передумова розвитку склоробства в середньовічному Києві 56

Малюк Наталія. Образи сиринів у мистецтві перегородчастої емалі Русі: особливості художньої традиції 69

Писаренко Юрій. Про вогняну природу ченця 96

Рахно Костянтин. «Сказання про київських богатирів» як епічне відображення русько-візантійських взаємин у XI столітті 100

Хамайко Наталя. Вплив християнства на харчові звички в середньовічній Русі 109

Черненко Олена, Луценко Роман. Використання крейди населенням Подесення в середньовіччі 124

Чміль Леся. Про один різновид пізньосередньовічних керамічних імпортів з Києва 134

Історичні дослідження: події та біографії

<i>Ананьєва Тетяна.</i> Останнє дарування Кіндрата Лохвицького (1848): декларації, задум та наслідки	139
<i>Дятлов Владислав.</i> Постать-символ витоків історіографії Русі та України: до 970-річчя народження святого Нестора Літописця	148
<i>Кепін Дмитро, Титова Олена.</i> Перший завідувач кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв, професор Петро Гончарук	162

Рецензії

<i>Кепін Дмитро.</i> Архітектурний портрет Давнього світу. [Рецензія] Клименюк Т. М., Бойко Х. С. Історія архітектури Стародавнього світу: підручник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 256 с.	166
Автори	169

Contents

Granovsky Myroslav. Prince Volodymyr – from leader to legend: the foundations of statehood and the relevance of heritage 7

History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora of Kyiv

Kozyuba Vitalii. Manuscript documents of Prince Peter Trubetskoy concerning the archaeological finds of 1875 and 1883 in his estate on Starokyivska Hill 9

Archaeology, Architecture, Literature and Art of Rus'-Ukraine

Arkhypova Yelyzaveta. Bronze candlesticks from the early Christian period to the Princely Age from archaeological excavations and museums in Ukraine 34

Zhurukhina Olena, Derevska Kateryna, Derugina Olena, Shvaika Iryna. Local raw material base as a precondition for the development of glassmaking in medieval Kyiv 56

Malujk Natalia. Images of Sirens in the art of cloisonné of Rus': the features of the artistic tradition 69

Pysarenko Yuriy. On the Fiery Nature of a Monk 96

Rakhno Kostyantyn. The Story on the Kyivan Bogatyrs as an Epic Reflection of Rus'-Byzantine Relations in the 11th Century 100

Khamaiko Natalia. The Influence of Christianity on Dietary Practices in Rus' 109

Chernenko Olena, Lutsenko Roman. The use of chalk by the population of the Desna basin in the Middle Ages 124

Chmil Lesia. On the one kind of Late Medieval Ceramic Import from Kyiv 134

Historical studies: events and biographies

<i>Ananyeva Tetyana</i> . The Last Charitable Gift of Kindrat Lokhvytsky (1848): Declarations, Idea and Consequences	139
<i>Diatlov Vladyslav</i> . Person-symbol of the origins of historiography of Rus' and Ukraine: to the 970th anniversary of Saint Nestor the Chronist	148
<i>Kepin Dmytro, Tytova Olena</i> . The first head of the Department of Museology of the Kyiv National University of Culture and Arts, Professor P. S. Goncharuk	162

Reviews

<i>Kepin Dmytro</i> . Architectural Portrait of the Ancient World [Review] Klymenyuk T. M., Boyko H. S. History of Architecture of the Ancient World: Textbook. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House, 2021. 256 p.	166
Authors	169

Князь Володимир – від лідера до легенди: основи державності та актуальність спадщини

Діяльність князя Володимира Святославича (978–1015) була визначальною для становлення давньоруської державності. Його правління стало епохою політичної консолідації, релігійної трансформації та культурного самоусвідомлення Русі. Саме Володимир уперше поєднав духовну реформу з державним будівництвом, створивши основу для формування світогляду давньоруського суспільства [Брайчевський 1988, с. 124; Субтельний 1993, с. 41–42; Толочко 1996, с. 67–68; 2019, с. 13–15; Котляр 2009, с. 40–46].

Володимир виступив не лише як правитель, а як архітектор державної ідеї, який спромігся поєднати окремі племена в єдину спільноту, керовану спільною вірою та законом, *«понеже бѣ благовѣріе его съ властію сопряжено»* [Ларіон (митрополит Київський) 1992]. Його постать символізує перехід від влади сили до влади ідей [Ефименко 1990, с. 34–35, 37] – процес, який сьогодні можна тлумачити як зародження політичної культури на українських землях. Його політика характеризувалася системністю і дипломатичністю. Князь зміцнив вертикаль влади, упорядкував збір данини, запровадив ефективну адміністративну модель управління для зміцнення й централізації держави [Котляр 2009, с. 42–43; Історія 2013, с. 52]. М. Грушевський вважав, що саме Володимир заклав підвалини централізованої монархії, яка забезпечила політичну стабільність на тривалий час [Грушевський 1991, розділи VIII–IX]. *«И единопержецъ бывъ земли своеи, покоривь подъ ся ожругъня страны, овы миромъ, а непокоривьа мечем»* [Ларіон (митрополит Київський) 1992].

Зовнішня політика князя базувалася на гнучкому поєднанні військової сили та демократії [Котляр 2009, с. 209]. Династичні шлюби його дітей із представниками європейських династій – візантійської, польської, скандинавської – стали важливим чинником міжнародного визнання Київської Русі та своєрідною формою культурного діалогу. Як зазначають сучасні дослідники, дипломатія князя позиціонувала Русь як повноправного учасника європейського політичного простору, як суб'єкта європейської політики [Толочко 1996, с. 71–72; Скульчик 2011, с. 33–34; Плохій 2016, с. 66].

Запровадження християнства у 988 році стало переломним моментом правління Володимира. Цей акт, за словами митрополита Іларіона, *«Лѣпо бѣ благодати и истинѣ на новы люди всѣяти»* («Добре було б благодаті та істині засягти на нових людей») [Ларіон (митрополит Київський) 1992]. Християнізація не лише змінила релігійну свідомість, але й стала важливим етапом формування народного світогляду та самовизначення [Плохій 2016, с. 66], державним рішенням, яке визначило духовний і культурний розвиток та інтегрувало Русь у коло європейських християнських народів [Субтельний 1993 с. 41–42; Толочко 2019, с. 15]. Володимир розумів, що спільна віра здатна забезпечити єдність і стабільність держави, стати ідеологічним цементом, здатним об'єднати різні племена [Історія 2013, с. 52]. Вибір віри для Володимира був не стільки віросповідним, скільки життєукладним. Він шукав правила, за якими Русь має жити в майбутньому [Толочко 2019, с. 13].

Князь розглядав християнство не лише як догму, а як основу державної культури та законності. Його політика поєднувала релігійний і політичний виміри, створюючи платформу для управління, засновану на ідеї відповідальності перед Богом і народом. Упродовж століть постать князя набула рис символу не просто правителя, а культурного архетипу, уособлення ідеї єдності, мудрості й сили, частиною народного світогляду, його моральним орієнтиром [Ричка 2015, с. 70–86].

У сучасній історіографії образ Володимира осмислюється як приклад лідерства, заснованого на поєднанні духовних і політичних засад. Саме завдяки державній волі Володимира стався перехід від язичництва до християнства. «Цю його роль добре усвідомлювали сучасники і не випадково літописці-книжники порівнювали київського князя зі східноримським імператором Константином Великим. *«Се есть новыи Костянтинъ великого Рима, иже крестивься сам и люди своя»*, та його було зараховано до лику святих за часів монголо-татарського лихоліття [Толочко 2019, с. 13].

Державотворча спадщина Володимира Великого охоплювала як політичний, так і духовний виміри, закладаючи міцні основи для розвитку України-Русі як впливової середньовічної держави. Його реформи включали зміцнення держави шляхом адміністративних змін, захисту кордонів та заснування нових міст, поряд з кардинальною духовною трансформацією, пов'язаною з хрещенням Русі, яка сприяла єднанню національної свідомості та культури. Поступово Володимир став легендарною постаттю – символом не лише державотворення, а й національного ідеалу. Саме через постать князя Володимира простежується історична тяглість української ідентичності – від Київської Русі до модерної України. Цей зв'язок підкреслює спадкоємність традицій народного самоусвідомлення та політичного світогляду, які трансформувалися, але не зникли [Ричка 2012; Цивілізаційна 2022, с. 123–128].

Правління Володимира демонструє ранні форми суспільного договору між владою та громадою, що стало передумовою майбутніх демократичних практик. Сьогодні, коли Україна переживає черговий етап становлення нації, продовжує формувати власну політичну культуру та систему цінностей у пошуках балансу між вірою, законом та державним інтересом, спадщина Володимира набуває нових смислів. Його політична мудрість і здатність до компромісу можуть служити прикладом для сучасної еліти, яка стоїть перед викликами об'єднання держави та відновлення довіри між владою і суспільством.

Постать князя Володимира Святославича залишається ключовою для осмислення процесів державотворення і формування народного самоусвідомлення. Його політична діяльність демонструє синтез влади, віри та розуму – універсальну формулу державності, що не втрачає актуальності й сьогодні. Сучасне переосмислення спадщини Володимира відбувається в умовах пошуку нової національної єдності. Його приклад – це нагадування про те, що сила держави тримається не лише на владі, а й на духовній спільності, толерантності й відповідальності перед народом [Субтельний 1993].

Володимир – це приклад лідера, який перетворив владу на служіння, віру – на ідеологію єдності, а народ – на націю. Його спадщина – не культ особистості, а приклад політичної мудрості, який залишається актуальним для сучасної України і який сучасна Україна може й повинна осмислити наново.

Джерела та література

- Брайчевський, М. Ю. 1988. *Утвердження християнства на Русі*. Київ.
- Грушевський, М. 1991. *Історія України-Руси*: у 11 т., 1. Київ.
- Скельчик, С. 2011. *Історія України: становлення модерної нації*. Київ.
- Ефименко, А. Я. 1990. *История украинского народа / сост. и авт. ист.-биогр. очерка В. А. Смолий; примеч. Н. Н. Яковенко*. Киев.
- Іларіон (митрополит Київський) 1992. Слово про закон і благодать. *Давня українська література: Хрестоматія* / за ред. М. Сулими. Київ.
- Ісаевич, Я. 1992. Українська культура в середньовіччі і на світанку нової доби. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 1. Київ, с. 31–49.
- Історія України: Хрестоматія 2013* / упоряд. В. М. Литвин. Київ.
- Котляр, М. Ф. 2009. *Княжа служба в Київській Русі*. Київ.
- Плохій, С. 2016. *Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності*. Харків.
- Ричка, В. 2012. *Володимир Святий в історичній пам'яті*. Київ.
- Субтельний О. 1993. *Україна: Історія*. Київ.
- Толочко П. 1996. *Київська Русь*. Київ.
- Толочко П. 2019. Володимир Святославич – хреститель і будівничий. *Opus mixtum*, 7, с. 11–15.
- Цивілізаційна 2022. *Цивілізаційна ідентичність українства: історія і сучасність* / авт. кол.: О. Рафальський (керівник), Я. Калакура (науковий редактор), О. Калакура, М. Юрій. Київ.

Мирослав Грановський

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори / History of the Research, Sources, Architecture and Archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora in Kyiv

Віталій Козюба

Рукописні документи князя Петра Трубецького про археологічні знахідки 1875 та 1883 років в його садибі на Старокиївській горі

Статтю присвячено аналізу змісту двох документів, написаних від імені П. Трубецького і надісланих В. Антоновичу в 1883 році. Перший з них – копія Записки, підготовленої князем у 1875 році, у якій йдеться про знахідки, зроблені під час розширення вулиць Трьохсвятительської і Десятинної (сучасних Десятинної та Володимирської), проведеного вздовж паркану садиби Трубецьких. Копію записки 1875 року, зроблену для В. Антоновича, супроводжує аркуш з малюнками деяких знахідок і схематичним планом розкопок ротонди 1883 року. Другий документ – Лист князя професору, у якому князь повідомляє, що, крім розкритих 1883 року фундаментів давньої круглої споруди, у його садибі й раніше траплялися знахідки давніх фундаментів і скупчень будівельного сміття, та інформує адресата про ці знахідки 1872 і 1875 років. У додатку до статті наведено тексти і переклад українською мовою обох документів.
Ключові слова: археологічні знахідки, поховання, фрески, смальта, давні фундаменти, садиба Трубецьких.

The article is devoted to the analysis of the content of two documents written on behalf of P. Trubetskoy and sent to V. Antonovich in 1883. The first is a copy of a note written by the prince in 1875, describing the discoveries made during the expansion of Trikhsvyatitelskaya and Desyatinnaya Streets (now Desyatinnaya and Vladimirskaya Streets) along the fence of the Trubetskoy estate. The copy of the 1875 Memo, made for V. Antonovich, is accompanied by a sheet with drawings of some of the finds and a schematic plan of the 1883 excavations of the rotunda. The second document is a letter from the prince to the professor, in which the prince reports that, in addition to the foundations of an ancient circular structure uncovered in 1883, ancient foundations and accumulations of construction debris had previously been found on his estate, and informs the addressee about these finds in 1872 and 1875. The appendix to the article contains the texts and Ukrainian translations of both documents.

Keywords: archaeological finds, burials, frescoes, smalt, ancient foundations, the Trubetskoy estate.

З різних причин до старих документів (XIX – початок XX ст.), пов'язаних із археологічними пошуками на теренах тогочасного Києва та його околиць, рідко зверталися дослідники минулого міста. Перевагу надавали опублікованим джерелам, у тому числі таким, що цитували повідомлення місцевої преси. Класичним прикладом такого підходу є нарис «Історія археологічних досліджень давнього Києва», що відкриває відому монографію М. Каргера «Давній Київ» [Каргер 1958, с. 30–57].

В останні десятиліття ситуація значно змінилася на краще. До архівних рукописних та ілюстративних (малюнки, креслення, фотографії) документів активно звертається сучасне покоління науковців. На цю тематику опубліковано матеріали М. Єфимова [Ананьєва 2021], К. Лохвицького [Ананьєва 2016; Ананьєва 2020], О. Ставровського [Ананьєва 2019], В. Антоновича [Андрощук 2004, с. 39–40], В. Хвойки [Колеснікова 2005; Козюба 2010; 2024; 2025], Д. Мілеєва [Козюба 2005; 2014а; 2019; 2021а; 2021б].

Одним з виключень при археологічних дослідженнях Києва в останній чверті XX ст. ста-

ло залучення архівного документа – Записки князя Петра Трубецького про знайдення в його садибі давньої стіни. Факт виявлення в 1872 році на подвір'ї Трубецьких на глибині 2,8 м фундаменту «з великих піщаних брил», що пролягав із заходу на схід, було згадано Я. Боровським і П. Толочком при публікації матеріалів розкопок київської ротонди 1975–1976 років [Боровський, Толочко 1979, с. 90].

Вказівка в публікації шифру зберігання документа і посилання на 5 аркуш останнього [Боровський, Толочко 1979, с. 90, прим. 1] зацікавили автора як доступне потенційне джерело про невідомі археологічні знахідки та давні об'єкти в районі садиби Трубецьких. Вивчення археологічного минулого садиби за опублікованими джерелами [Козюба 2023, с. 55–74] засвідчило важливість отримання нових, додаткових матеріалів із цього куточка давнього Києва.

Характеристика документів П. Трубецького із зібрання ІР НБУВ. В Інституті рукопису НБУВ у фонді 1 (Комплексний фонд «Літературні матеріали»). Зібрання літературних творів і документів поч. XII – XX ст.)

у його описі (книга 4) під № 7816 є запис про два документи, що належать до архіву В. Антоновича (іл. 1). Запис повідомляє: «а) [...] Записка [про археологічні знаходки при планировці вулиць Трехсвятительської і Десятинної] Скоропись 1875 р. м. Київ. Сшиток F^o на 4 лл. З зарисовками на кінці. б) Лист кн. П. Трубецького до В. Антоновича про розкопки, які проводив В. А.¹ в садибі його дружини² на розі Трехсвятительської і Десятинної вулиць. 1883 р. м. Київ. мале F^o на 2 лл.»³.

Документ 1 має заголовок «Записка» (іл. 2: 1) і складається з шести сторінок тексту (арк. 1–3 зв.) і сторінки з малюнками та планом (арк. 4). Текстова частина документа має приписку, що вказує на час її створення – березень 1875 року (іл. 2: 2) (див. Додаток, Документ 1).

Текст документа 1 написаний акуратним каліграфічним дрібним почерком. У двох місцях він містить правки – на арк. 1 над останнім рядком додано вставку «в глибину садиби»⁴, на арк. 1 зв. У першому рядку рубрики «По Десятинній вулиці» слово закреслено, а зверху надписано «зйомку»⁵. В обох випадках надписані слова виконані іншим, менш акуратним, почерком, який збігається з почерком приписки з датою в кінці тексту.

Текст написано коричневими чорнилами. На папері просвічуються рядки зворотних сторінок Записки. На арк. 1 зв.–3 деякі слова й словосполучення, що стосуються знахідок, підкреслено простим олівцем. Кожна сторінка документа 1, крім останньої, має 29 рядків тексту.

На аркуші із зображеннями представлено малюнки семи знахідок: глиняна посудинка з двома ручками, дві срібні сережки, два пірофілітових пряслиця, невідомий виріб, циліндр із маленьким отвором по центру. Усі вони згадані, кожна під своїм номером, у тексті, але на малюнку тільки біля останньої знахідки стоїть її номер – 6. Знизу на сторінці представлено схематичний план, де позначені й підписані Десятинна вулиця, будинок Тру-

бецьких, паркан, льодовня та сарай позаду будинку, а ще гіпотетичний напрямок стіни, виявленої 1875 року, і півколо з п'ятьма виступами-пілястрами залишків іншої споруди, як було з'ясовано через 100 років – ротонди. Усі зображення виконано тими самими коричневими чорнилами (іл. 3).

Документ 2 – Лист князя Петра Трубецького до Володимира Антоновича. Його написано такими ж чорнилами і тим же почерком, що й Записку (іл. 4: 1). Текст уміщено на трьох сторінках (арк. 1–2). Оскільки аркуші паперу, використані для написання листа, меншого, порівняно із Запискою, розміру, на кожному з них умістилося близько 20 рядків тексту, який не просвічується на іншу сторінку. Це вказує на використання для написання листа паперу іншої якості.

Лист закінчується припискою, що продовжує останній рядок тексту – «від готового до послуг»⁶ і наступний рядок – «Князь П. Трубецький» (іл. 4: 2). Почерк князя не такий акуратний, як той, яким написані Записка і Лист. Князь також зробив приписку у правому верхньому куті першої сторінки свого листа, де зазначив дату документа: 2–9 червня 1883 року (іл. 4: 1). Цим же почерком підписано об'єкти на вже згаданому схематичному плані Записки, зроблено приписку з датою наприкінці Записки і, вірогідно, зазначені раніше виправлення в її тексті.

Писар, який від імені князя написав Лист і копію Записки, по роду діяльності ніколи не стикався з вузькопрофільною (професійною) лексикою, і тому незнайомі слова записав так, як чув. Тому в обох текстах присутні лексеми з помилками – «мазаики» (двічі в Листі й тричі в Записці)⁷, «срысованного» (Лист), «архиологических» (Записка)⁸. Примітними є форма написання по батькові адресата листа П. Трубецького – «Воніфатійович», а також використання в тексті Записки (арк. 2) українізму – слова «гнуздечка» замість «уздечка»⁹.

¹ В. А. – Володимир Антонович.

² Тобто князя Петра Трубецького.

³ Лексику й пунктуацію запису подано без змін.

⁴ Тут і далі, з текстами Додатку включно, переклад з російської – автора статті.

⁵ Закреслене слово, як бачиться, те саме – «зйомку».

⁶ Дякую Тетяні Ананьєвій за допомогу в прочитанні цієї фрази.

⁷ У Записці двічі присутнє також написання «мозаика» і один раз – «мозаические».

⁸ У Листі вжито правильні форми: «археологическом», «Археологу».

⁹ Слово «гнуздечка» відсутнє в Етимологічному словнику російської мови М. Фасмера [Фасмер 1986].

Археологічні знахідки 1872–1883 років в садибі Трубецьких за свідченнями П. Трубецького. Обидва рукописні документи, написані від імені Петра Трубецького, подають його свідчення про земляні роботи і знахідки, зроблені протягом 1872–1883 років в садибі князя чи біля її огорожі. За сучасною нумерацією, це район будинків № 1 і № 3 по вул. Володимирській та № 13 по вул. Десятинній, який до початку 1890-х років був у складі садиби Трубецьких [Козюба 2023, с. 37–39].

З листа ми дізнаємось, що В. Антонович був керівником розкопок у дворі Трубецьких у 1883 році. Відомо, що безпосередньо проводив ці роботи відомий колекціонер О. Звенигородський, який, зі слів князя, відкрив «напівкруглий фундамент з кількома зовнішніми виступами» ще у 1881 році [Хойновский 1893, с. 13].

У 1882 році вже сам П. Трубецький здійснив «розкопки» на тротуарі вулиці біля свого будинку, але отримав на це дозвіл від Київської міської думи лише за умови залучення В. Антоновича як наукового керівника робіт. Деякі деталі цих пошуків опублікувала київська преса [Козюба 2023, с. 57–58], але їх результати поки в архівах не виявлено.

Ротонда. Розкопки 1883 року проводились навесні – на початку літа. До 9 червня (дата Листа) встигли навіть «добре та вдало» зробити креслення виявленої «напівкруглої» стародавньої стіни невідомої споруди. Дугу цієї стіни, з п'ятьма виступами-пілястрами, зображено на схематичному плані місця досліджень 1883 року, що присутній на аркуші з малюнками знахідок 1875 року, доданому до Записки (арк. 4; іл. 5: 1).

Стіну на плані зображено між будинком Трубецьких і сараєм на подвір'ї. Розкритий у 1883 році південний сегмент кола ротонди насправді міститься трохи ближче до будинку, адже, за свідченнями самого П. Трубецького 1876 року¹⁰ і розкопками 1975–1976 років, було з'ясовано, що частина західного сегмента круглої споруди заходила під будинок [Бо-

ровський, Толочко 1979, с. 91, рис. 1].

На плані Записки штрихуванням позначено дві зони – на удаваній лінії продовження південного фасаду будинку Трубецьких на південь від ротонди і всередині будинку, у найближчій до виявлених 1883 року фундаментів точці. Можливо, вони позначають місця скупчення давніх будівельних матеріалів, пов'язаних із руйнацією ротонди¹¹ та проходженням її фундаменту під будинком.

Власне вперше фундаменти ротонди (північний сегмент споруди) було виявлено під час земляних робіт ще у 1872 році, а при спорудженні льодовні їх частину було знищено (Лист, арк. 1; іл. 5: 4) [Боровський, Толочко 1979, с. 90]. Тоді ж біля сараю було знайдено пірофілітову («шиферну») плиту (фрагмент плити?) розміром 40×22×10 см, з вирізьбленим у верхній її частині хрестом (Лист, арк. 1) [Хойновский 1893, с. 13]¹².

«Давня стіна». П. Трубецький вважав, що виявлена 1872 року в його дворі стіна, що проходила із заходу на схід, мала б з'єднуватись («сходиться») з розкопаною на початку 1880-х років «напівкруглою стіною», але що вони належали різним спорудам (Лист, арк. 1 зв.–2). Зафіксований у 1875 році початок цієї стіни розташовувався на вулиці¹³, «як і тепер», тобто, в 1883 році. Його можна віднайти під парканом садиби за 17–21 м (8–10 сажнів) на північ від північно-західного кута будинку. Фундамент стіни складено з каменів – «шиферу», буличнику і пісковіку (Лист, арк. 2).

У Записці інформація про цю стіну дещо заплутана. В одному місці її автор вказує, що «у горбі землі <...> біля будинку нижче рівня вулиці ознаки старої зруйнованої споруди»: уламки давньої цегли, будівельне сміття, уламки фресок (Записка, арк. 2). В іншому П. Трубецький згадує, вірогідно, це саме місце. На відстані 4,25 м від кута його будинку (у який бік?) «виявлено ознаки старовинної стіни, що зруйнувалася від давності, складеної зі стародавньої широкої пласкої чер-

¹⁰ Інформацію про цю знахідку на підсумковому щорічному засіданні Московського археологічного товариства того ж 1876 року озвучив Т. Кибальчич [Козюба 2023, с. 56].

¹¹ Під час розкопок 1926–1927 та 1975–1976 років на північний захід і південь та південний схід від ротонди відповідно було знайдено блоки її стін, що впали [Козюба 2023, с. 66–67, іл. 31; Боровський, Толочко 1979, с. 91, рис. 1, 98, 100, рис. 10].

¹² Й. Хойновський називає іншу дату – 1869 рік. У тексті листа плиту помилково названо «хрестом».

¹³ На Володимирській вулиці.

воно-бурої цегли». Вони супроводжувались будівельним сміттям – «цементом» на основі вапна, уламками цегли, шматками каміння, тиньком із залишками фрескового розпису «чорного, бурого, синього, зеленого і червоноуватого кольору». На думку П. Трубецького, уламки фресок утворювали орнаменти у вигляді кіл чи овалів (Записка, арк. 2 зв.).

На основі короткого повідомлення П. Трубецького про виявлені недалеко від кута будинку князя будівельні матеріали можна констатувати, що: 1) знайдено не фундаменти *in situ*, а лише «ознаки старовинної стіни, що зруйнувалася»; 2) залишки розташовані в матеріку «нижче рівня вулиці»; 3) цегла у скупченні – «широка пласка червоно-бура», тобто червоно-коричнева; 4) серед будівельного сміття – уламки цем'яноквого розчину («цементу, утвореного з вапна»), дрібні уламки цегли й «граніту», тиньк, у тому числі із фресковим розписом; 5) знайдено близько сотні уламків смальти, у тому числі золотої, усі – у розсіпі.

Про знахідки смальти при плануванні вулиці в 1875 році повідомив князь і в своєму листі. «Безліч мозаїки і старих фресок» було виявлено в «цьому місці» – за контекстом Листа, між будинком і залишком стіни за 8–10 сажнів від першого. Частину знахідок узяв до своєї колекції Т. Кибальчич, частину власник садиби залишив собі (Лист, арк. 2). Перші знахідки смальти в цій локації трапились ще в 1872 році, коли робітники при прокладанні газових труб знайшли «доволі значну» кількість мозаїки, зразки якої князь зберігав у себе і яка ідентична знайдений у 1875 році (Записка, арк. 3; іл. 6). Про цю ж знахідку, але вже близько тисячі «малих квадратиків різнокольорової смальти з розбитої мозаїчної ікони», згадав і Й. Хойновський [Хойновский 1893, с. 13].

Культурний шар («насіпна земля») з будівельними рештками був простежений на довжину понад 12 м (6 сажнів) «нижче рівня вулиці, на не визначеній глибині» (Записка, арк. 3). Імовірно, така ситуація склалася внаслідок того, що початок Володимирської ву-

лиці з часом прорізав материк, і культурний шар схилу пагорба через природне сповзання і змив водою постійно заповнював ґрунтом улоговину дороги.

Над вулицею П. Трубецький зафіксував таку стратиграфію. На глибині близько 1 м від поверхні (тобто верхівки пагорба, на якому був розташований його сад) простежено шар будівельного сміття потужністю до 0,5 м, і далі культурний шар простягеться донизу, закінчуючись на висоті до 0,7 м від рівня вулиці. При цьому материк на розкритій ділянці залягає горизонтально («іде по рівній лінії») (Записка, арк. 3 зв.).

У 1926–1927 роках ділянку саду Трубецьких розміром 30×30 м (досліджено не всю площу) на північ від будинку князів розкопала експедиція С. Гамченка [Козюба 2023, с. 65–67, іл. 30]. У культурних нашаруваннях було зафіксовано прошарки з битою цеглою (завтовшки 0,17–0,35 м) та будівельним розчином (0,13–0,22 м), шматки червоного кварциту («овруцького пісковіку») та пірофіліту («серацитового лупака»), але не знайдено жодної цілої цеглини XI–XIII ст. Також у шарі знайдено плитки підлоги – кам'яні, глиняні та «цементові», шматки тиньку, фресок, фрагменти «архітектурних прикрас» (мармурова плита), «порівняно багато» смальт «зі стінки та долівки» невідомої монументальної споруди, переважно «в західному викопі, особливо в його північно-західному куті та у східному викопі – у північно-східному куті» [Гамченко 1927, с. 22–24, 37]¹⁴.

Смальта з розкопок 1926 року у вигляді кубиків і паралелепіпедів була білого, матового («сивого»), жовтого, «золотого», «буриштинового», коричневого, чорного, червоного, синього, блакитного, зеленого та темно-зеленого кольорів, прозора і непрозора. Кубики були не тільки скляні, але й з «іниших матеріалів». Трапився досить значний відсоток (близько 15%) «псевдосмальти», що вирізнялася своїми формою і блиском («полиском») [Гамченко 1927, с. 26, 36].

Під час досліджень 1926 року вздовж південного краю розкопу, найближчого до будин-

¹⁴ У публікації С. Гамченка на схемі розкопів стрілку напрямків світу помилково повернуто на захід, а не північ [Гамченко 1927, с. 20, рис. II]. Тому на схемі вул. Короленка (сучасна Володимирська) розташована на північ (треба – на захід), а будинок Трубецьких на захід (треба – на південь) від розкопу. При описі розкопів автор використовував цей план і помилково називав орієнтацію розкопів, об'єктів тощо. Відповідно знахідки смальти насправді були сконцентровані в південно-західному куті південного розкопу («викопу») та північно-західному куті північного розкопу, тобто в західній смузі розкопаної частини безпосередньо над Володимирською вулицею.

ку Трубецьких, у кв. 8 і частково кв. 7 рядів IV–VII сітки квадратів [Козюба 2023, с. 67, іл. 30] на ділянці розміром приблизно 7–8×2,5–3 м на глибині 1 м було відкрито «компактний шар цегляного грузу [шару. – В. К.] і цементу великокнязівської доби» потужністю 0,27 м, який лежав на льосі [Гамченко 1927, с. 23].

Ці знахідки 1926 року давніх будівельних решток на північ від будинку Трубецьких підтвердили аналогічні знахідки в цьому місці 1870-х років. За припущенням С. Гамченка, принаймні частина «будівельного грузу князівської доби» потрапила в це місце під час перебудови будинку Трубецьких [Гамченко 1927, с. 31]. Найвірогідніше, це трапилося в 1850-х роках, коли попередній власник будинку Б. Климович збудував під ним цегляний поверх, натрапивши при цьому на давню кладку, фрески та мозаїку [Козюба 2023, с. 42, 55–56].

Подібні будівельні рештки (плінфа завтовшки 2–2,5 см, шматочки цем'яноквого розчину, уламки фресок і голосників, квадратів червоного кварциту, мозаїчні кубики, кілька шматків відшліфованого мармуру) було виявлено в 1975–1976 роках і на схід від будинку Трубецьких, у траншеї під ротондою. Вони були перекриті культурним шаром XII–XIII ст. Автори розкопок зазначили, що вказані матеріали «аналогічні знахідкам із заповнення фундаментних ровів <...> споруди <...>, розкопаної в 1975 р.»¹⁵ [Боровський, Толочко 1979, с. 100].

Ніяких археологічних підтверджень присутності в інтер'єрі ротонди (датується рубежем XII–XIII ст.) чи Південного палацу (кінець X ст.) – найближчих монументальних споруд до зони виявленого П. Трубецьким будівельного сміття на північ від його будинку – невідомо. Відтак дуже вірогідно, що знайдена в 1850–1870 і в 1926 роках смальта, фрески, будівельні матеріали переважно походять з Десятинної церкви, південний фасад якої був розташований за 40–50 м від ділянки їх скупчення.

У тексті Записки вказано й інше місце виявлення «основи фундаменту» – за 21 м (10 сажнів) від будинку, на материку. Фундамент був утворений «з великих каменів пісковики і булижника». Князь припустив, що знайдена «стіна» утворювала кут, повертаю-

чи «в напрямку до моєї садибної землі в сад» [Записка, арк. 3 зв.]. Відстань від будинку до місця відкриття фундаменту збігається з наведеною вище інформацією з Листа (арк. 2) про давню стіну, отже, мова йде про той самий об'єкт.

Удавану лінію проходження «давньої стіни» від Володимирської (тоді – Десятинної) вулиці вглиб саду Трубецьких показано пунктирною лінією і штрихами на схематичному плані Записки (іл. 5: 2). Як було зазначено, П. Трубецький вважав стіну, виявлену на місці льодовні, частиною цієї «давньої стіни», що відображено на згаданому плані.

У 1882 році П. Трубецький планував дослідити незамощену ділянку вулиці біля свого будинку, на якій навесні проступила частина фундаменту чи стіни якоїсь стародавньої будівлі. Чи відбулись ці пошуки і чим вони завершилися, невідомо [Козюба 2023, с. 57].

Ніяких підтверджень існування стіни на вказаній від будинку відстані розкопками 1926–1927 років, які широко охопили ділянку на північ від оселі Трубецьких, не знайдено.

Поховання. Записка 1875 року повідомляє про знахідки людських кісток у різних частинах садиби Трубецьких. Зокрема, при знятті землі вздовж сучасної Десятинної вулиці вглибині садиби було знайдено багато кісток поганої збереженості. П. Трубецький навіть припустив, що вони належали «Татарському племені», тобто воїнам монголо-татарського війська, що захопили Київ наприкінці 1240 року. Цей висновок спирався на форму черепів, які мали «вузькі й стиснуті» (?) лобові кістки та вилиці, які дуже випиналися (Записка, арк. 1 зв.). Можливо, князь навів думку неназваного антрополога, який мав можливість оглянути ці краніологічні знахідки. Щось подібне знайшов В. Хвойка під час розкопок «Східного» палацу, коли над братською могилою було виявлено кістяк «татарина» з «характерним монгольським черепом» [Хвойка 1913, с. 75]. Ці повідомлення не спираються на ретельні краніологічні дослідження, тому є сумнівними.

Це не були окремі поховання, оскільки біля кісток не знайдено залишків деревини

¹⁵ Тобто, «капища» під будинком Трубецьких.

або цвяхів від трун. Натомість біля кісток чи на них трапилися срібні сережки та пірофілітові пряслиці (Записка, арк. 1 зв.). Імовірно, знайдене 1875 року скупчення кісток є частиною величезної братської могили жертв монголо-татарського штурму Києва в 1240 році. Ділянки ями-рову з кістяками похованих було зафіксовано під час досліджень садиби Трубецьких Й. Хойновським у 1892 і Д. Мілеєвим у 1910 роках [Хойновский 1893, с. 16, табл. I, рис. 2; Ивакин, Комар 2016, с. 60–61].

У цій же північно-східній частині садиби Трубецьких у материк («цілинній міцній землі») було виявлено «ознаки» кістяка, що повністю зітлів. У районі його шиї знайдено прикрасу у вигляді шматка кістки з діркою всередині, яка представлена на малюнку Записки (Записка, арк. 1 зв., 4, № 6; іл. 3]. Ймовірно, поховання датується язичницьким часом.

У північно-західній частині садиби, на північ від будинку Трубецьких, також було виявлено кілька поховань. Одне з них – «спалений кістяк у сидячому положенні, головою на схід» (?!). Він розташовувався в місці, насиченому попелом і вугіллям, у материк на глибині 0,7 м (1 аршин). На 0,25 м нижче голови кістяка було знайдено посудину «з чорної глини грубої роботи», яку П. Трубецький назвав «сльозницею» (Записка, арк. 2).

Судячи з незначної товщини культурного шару, комплекс було виявлено на схилі «пагорба» (іл. 6). Не зрозуміло, як кістяк у сидячому положенні міг бути орієнтований головою на схід чи іншу сторону світу. Ймовірно, у 1875 році було знайдено заглиблений у материк спалений об'єкт, що містив кістяк вбитої / загиблої людини (1240 рік?). Сльозниця – невелика посудинка з вузьким горлом, у яку нібито збирали сльози родичів при похованні та клали в могилу. Згадана посудина, представлена на малюнку, до кістяка не має ніякого стосунку. Її опис подамо далі.

На цій же ділянці вздовж Володимирської вулиці в культурному шарі виявлено людські кістяки. В одному місці знайдено разом п'ять черепів «Татарського племені», а ще «повністю згнилі» кістки коней. В одному з черепів коня «між зубами» трапилось «залізо вуздечки», тобто вудила (Записка, арк. 2). При розкопках цього ж місця («бугра») Т. Кибальчи-

чем у 1879 році було знайдено кістяну деталь вуздечки [Хойновский 1893, с. 13]. У 1926 році С. Гамченко також на цьому місці, на північ від будинку Трубецьких над початком Володимирської вулиці, розкопав «поховання з конем» – ритуальний язичницький комплекс середини – другої половини X ст., у якому коня було поховано з усією зброєю і військовими обладунками [Гамченко 1927, с. 29–30; Хамайко 2018].

Тільки один із черепів досліджень 1875 року в садибі Трубецьких потрапив до колекції відомого антрополога А. Богданова. Дослідник указав на давнє кладовище по Трьохсвятительській вулиці, на якому кістяки лежали «від півночі і північного заходу до півдня і південного сходу». Серед них «трапились кістяки в сидячому положенні і спалені, а при них поховальні урни найдавнішої форми, срібні сережки, так званого Київського типу [виділено нами. – В. К.], і посуд, що стосується Великокнязівського періоду Києва». Череп Т. Кибальчич передав А. Богданову. Череп, що мав суббрахіцефальну форму, «дуже скуластий і з доволі низькими орбітами», належав жінці [Богданов [1879], с. 8, 10, табл.]. Як бачимо за виділеними в цитаті деталями, мова йде саме про знахідки в садибі Трубецьких. Чи не визначення цього черепа згадав П. Трубецький, повідомляючи в своїй Записці про черепи «Татарського племені»?

Інші об'єкти. При нагляді П. Трубецьким за земляними роботами, що проводилися вздовж огорожі його садиби в 1875 році, враховуючи відсутність будь якої кваліфікації та досвіду у князя, важко було очікувати на ретельну фіксацію різночасових об'єктів, особливо розташованих у культурному шарі. Князь обмежився загальним твердженням, що «весь шар землі доводить наявність жител та існування споруд» (Записка, арк. 2). Краще вдалося йому простежити комплекси, заглиблені в материк, зокрема, уже згадані поховання та спалену споруду з людським кістяком.

Серед таких заглиблених об'єктів були й чотири засіки, виявлені біля Десятинної (тоді Трьохсвятительської) вулиці. Вони розташовувалися в напрямку зі сходу на північний захід. Це – заглиблені споруди, у конструкції яких використано пліт з лози, засипані жов-

тою материковою глиною. Засіки – сховища для зберігання зерна (зернові ями). П. Трубецький подає діаметр ям – 2,7 м та глибину їх дна – від 0,5 м до 1,4 м від тогочасного рівня вулиці (Записка, арк. 1).

Такі ж великі зерносховища знайшов Й. Хойновський у 1892 році. Вони мали форму «глека з вузьким горлом», були завширшки 2,8 м і заввишки до 2,8 м. Їх стінки були спеціально обпалені [Хойновський 1893, с. 43, табл. V, рис. 96].

У 1910 році під час розкопок Д. Мілеєва в садибі Трубецьких поряд з описаним місцем було виявлено кілька аналогічних «об'ємних, глибоких, круглих» зерносховищ яйцеподібної форми, що тоді були датовані спочатку XV–XVI ст., згодом – кінцем XVII ст. чи більш пізнім часом. На дні знайдено залишки зерна. Після припинення їх функціонування ями було засипано спеціально привезеною глиною [Козюба 2023, с. 61, 62, іл. 23].

Враховуючи знахідки 1875, 1892 і 1910 років, загальна кількість цих великих підземних зерносховищ сягала двох десятків. Найвірогідніше, їх можна датувати другою половиною XVII ст. Вони розташовувались на території Воеводського двору [Козюба 2023, с. 64].

Інші знахідки. Загалом у Записці П. Трубецького окремо згадано 20 знахідок, 19 з яких пронумеровано в тексті й представлено на малюнках, що доповнили Записку. У копії Записки 1875 року, зробленій для В. Антоновича і надісланій йому П. Трубецьким у 1883 році разом з Листом князя, відсутні малюнки 1875 року, натомість представлено один аркуш малюнків, на якому є малюнки семи знахідок з переліку 1875 року та схема давніх споруд (ротонда і «давня стіна») у районі будинку Трубецьких (іл. 3).

Перші шість знахідок переліку виявлено при земляних роботах уздовж вул. Десятинної (Трьохсвятительської), інші – уздовж вул. Володимирської.

Знахідки № 1 і № 2 – «срібні сережки, до того зіпсовані окисом, що, коли їх взяли в руки, то тонкі частини, що вкладаються у вухо, відламалися від основної частини» (Записка, арк. 1 зв.). Їх знайдено в культурному шарі біля скупчення людських кісток на краю садиби над Десятинною (Трьохсвятительською) вулицею. Вони обидві присутні на ма-

люнку 1883 року і правильно названі в цитованій вище публікації А. Богданова «сережками київського типу». Останні – це прикраси у вигляді дужки, на якій розміщено три металеві намистини, які в різних варіантах мають різну форму та оздоблення. Їх ще називають скроневими кільцями.

У сережки № 1 намистини циліндричної форми; їхня поверхня вкрита суцільною зерню. Виріб в уламках представляє повну форму прикраси (іл. 7: 1). Сережка № 2 – в уламках: фрагменти дужки і дві намистини. Намистину утворюють кілька опуклих кіл, поверхню яких прикрашають сканні радіальні лінії, на перехресті яких – велика зернина (іл. 7: 3).

Обидва типи трьохнамистинних сережок відомі в скарбах Києва XII–XIII ст. [Хойновський 1893, табл. IV, рис. 6; Корзухина 1956, табл. XXIX: 4, 5, 7–10, XXX: 3, XXXIII: 4–7, 10, XXXIV: 2, 3, 8, XLIX: 8] (іл. 7: 2, 4). Ми не знаємо топографічного та стратиграфічного контексту знахідок № 1 і № 2, але найімовірніше, їх археологізація відбулася у зв'язку з подіями 1240 року; вони навіть могли входити до складу скарбу цього часу, який розділився внаслідок більш пізніх перекопів. У 1857, 1862, 1872, 1877 і 1910 роках у садибі Трубецьких чи біля її паркану було виявлено скарби, три з яких містили сережки київського типу, ще один – сережки без їх точного опису [Козюба 2023, с. 55–57, 60].

№ 3 – шматок бурштину, який знайдено на глибині до 1,4 м (2 аршини), розбитий навпіл лопатою. При розкопках Й. Хойновського було знайдено до трьох десятків шматків бурштину [Хойновський 1893, с. 52].

№ 4 і № 5 – серед скупчення людських кісток (братська могила?) трапились два пірофілітових («з темно-червоного каменю») пряслиця («бусси»). На доданому до Записки аркуші з малюнками знахідок зображено два пірофілітових пряслиця колесоподібної (?) форми (іл. 8: 1, 2).

№ 6 – кістяна прикраса (?) циліндричної форми з отвором по центру, знайдена в давньому похованні (Записка, арк. 1 зв.). Вона представлена на малюнку, при чому єдина серед інших, що пронумерована (іл. 8: 3). Її характер і призначення нез'ясовані.

№ 7 – керамічна «сльозниця», виявлена біля «спаленого кістяка в сидячому положен-

ні» (Записка, арк. 2). Така інтерпретація цього комплексу дуже сумнівна, про що йшла мова вище. Виріб з «чорної глини грубої роботи», судячи з малюнка, мав видовжену форму з двома напівкруглими ручками, усічено-конічний тулуб, горизонтально зрізане зверху вінце, конічно розширену шийку (іл. 9). Висота посудинки – 9,5 см (2 1/8 вершка), ширина – 7,8 см (1 6/8 вершка), діаметр вінець («отвір») – 3,3 см (6/8 вершка), діаметр дна – 2,8 см (5/8 вершка). Через малі розміри виріб було виліплено вручну.

№ 8 – «залізо вуздечки» між зубами черепа коня. Через відсутність малюнка визначити вигляд, тип і хронологію цих вудил неможливо.

№ 9 – «наконечник татарської стріли». Під час розкопок 1926 року в садибі Трубецьких було знайдено щонайменше 15 залізних (ще три – кістяні) наконечників стріл та зразки іншої зброї – три вістря списів, бойову сокиру та два (?) уламки мечів [Гамченко 1927, с. 37]. Ще раніше наконечники стріл і вістря списів тут знаходив Т. Кибальчич [Хойновський 1893, с. 13].

№ 10 – «шматок заліза, загострений з обох боків» – можливо, уламок меча.

№ 11 – «залізний шматок у вигляді підвіски або амулета». Інтерпретація цієї знахідки як прикраси дуже сумнівна.

№ 12 – «уламок залізних щипців, що використовувалися для підрізання свічок у церкві». Підрізати чи перекушувати свічки треба не щипцями, а кліщами. Не виключено, що ця знахідка – ремісничий інструмент. С. Гамченко серед інших залізних інструментів знайшов у 1926 році обценьки (кліщі) та плоскогубці [Гамченко 1927, с. 26].

№ 13 – «наконечник старовинної залізної шпори» (Записка, арк. 2–2 зв.). Без зображення визначити тип і датування шпори неможливо.

№ 14 – «цвях фігурчастий із жовтої міді» (Записка, арк. 2 зв.). Можливо, це штир для насаджування свічки свічника панікадила [див.: Архипова 2019, II, іл. 2: 3, 6; IV, іл. 4: 9–11, 15, 25; V, іл. 5: 2, 6, 17].

№ 15 – «залізний ключ старовинної форми». При розкопках 1892 року було знайдено три навісних замки і три ключі, 1926 – ключі [Хойновський 1893, с. 75, табл. XI, рис. 141–143; Гамченко 1927, с. 26].

№ 16, № 17 – неатрибутовані «шматок заліза, що має форму кранта з діркою в одному кінці» та «уламок рами або оздоблення з жовтої міді з таким же цвяхом грубої роботи, важкий».

№ 18 – «трикутний уламок решітки або якоїсь прикраси зі старовинної бронзи або металевого сплаву, що використовувався для відливання дзвонів». Імовірно, уламок дисккових трикандилона чи полікандилона або панікадила (його піддона чи обруча) [див.: Архипова 2019, I, іл. 1: 4, 5, 9–11; II, іл. 2: 2–15]. Великий сегмент піддона панікадила (1/4 окружності) було виявлено Й. Хойновським у 1892 році [Хойновський 1893, табл. VIII, рис. 74].

№ 19 – знайдений у культурному шарі на глибині 1,4 м (2 аршини). Предмет являв собою «зображення, що носили до християнських часів на грудях ідолопоклонники, у вигляді двох сагмастів [сегментів? – В. К.] місяця з мамонтової кістки, у верхній частині просвердленого діркою, краї якої і канти від використання дуже стерті». На цю знахідку вже звертали увагу [Толочко, Боровський 1979, с. 7].

Зображення знахідки присутнє на малюнку (іл. 8: 4). Можливо, її вдасться атрибуувати в майбутньому.

Остання з окремо перерахованих у Записці знахідка, без номера і, відповідно, малюнка, має такий опис: залізна велика шпилька «з плоскою головкою, зі срібними інкрустаціями на ній; стрижень шпильки обгорнутий срібним плоским дротом, що перемежовується із залізом». За ним, цей предмет дуже схожий на металеве писало. Серед цієї категорії знахідок часто трапляються й залізні, інкрустовані вставками з кольорових металів [Медведев 1960].

Відсутність на доданому до Записки аркуші з малюнками всіх окремо названих у джерелі знахідок і відсутність нумерації цих малюнків (крім однієї знахідки) свідчать, що ці, надіслані П. Трубецьким до В. Антоновича, малюнки не є копією малюнків 1875 року, а зроблені, як і копія тексту Записки, лише в 1883 році.

Про те саме свідчить і присутність серед малюнків схеми з позначеними фундаментами південної частини ротонди і гіпотетичною трасою «давньої стіни». Ротонду дослідив О. Зве-

нигородський лише на початку 1880-х років, так що схема з нею є актуальною саме на 1883 рік після нових розкопок цієї пам'ятки.

П. Трубецький, не маючи фахових знань і досвіду, не зміг точно описати та правильно інтерпретувати значну частину своїх знахідок. Він сприймав земляні роботи як можливість знайти дороговартісні речі, і не міг зрозуміти наукову цінність зроблених знахідок. У Записці 1875 року він відверто це зазначив: *«Не маючи сам особисто великого уявлення про цінність знайдених археологічних старожитностей, подаю складений опис з малюнками на розсуд осіб, які спеціально знають цю науку»* (Записка, арк. 3 зв.). Тому не дивно, що навіть із приводу відкриття частини ротонди на своєму подвір'ї в листі до В. Антоновича 1883 року князь висловив жаль, *«що розкопи, здійснені під Вашим керівництвом у дворі будинку <...>, привели тільки до виявлення стародавньої стіни якоїсь будівлі»* (Лист, арк. 1).

Висновки. Рукописні документи князя П. Трубецького 1875 і 1883 років, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, є новим джерелом з історії археологічного вивчення стародавнього Києва. Вони містять невідому раніше інформацію щодо розкопок у садибі Трубецьких і біля неї. Особливо багатою на подробиці є копія Записки, зробленої князем як звіт за результатами нагляду за земляними роботами з облаштування тротуарів між проїжджими частинами Десятинної (тоді Трьохсвятительської) та Володимирської (Десятинної) вулиць і парканами садиби.

На основі аналізу текстів і малюнків Записки 1875 року і Листа 1883-го можна дійти таких висновків:

1. Записка є копією документа 1875 року. Її написано 1883 року як додаток до Листа П. Трубецького до В. Антоновича. Натомість аркуш із малюнками створений лише 1883 року і не є копією малюнків, що супроводжували Записку в 1875 році.

2. У зв'язку з розширенням Десятинної і Володимирської вулиць у 1875 році відбулися великі земляні роботи. Схили пагорба, на якому розташовувався сад Трубецьких, уздовж цих вулиць були підрізані на довжину близько 80 м і 95 м відповідно. Зрізався як культурний шар, так і материк.

3. Уздовж Десятинної вулиці було зафіксовано чотири глибокі ями-зерносховища.

Подібні об'єкти було виявлено при подальших розкопках цієї ділянки Й. Хойновським у 1892 році і Д. Мілеєвим у 1910-му.

4. Вірогідно, у 1875 році вперше було виявлено частину величезної братської могили загиблих під час монголо-татарської навали в 1240 році. При розкопках 1892 і 1910 років також досліджено ділянки цього скупчення кісток.

5. На північ від будинку Трубецьких у різний час і в різних місцях зафіксовано великі скупчення будівельного сміття часів Київської Русі, у тому числі фресок і мозаїчної смальти.

6. Припущення П. Трубецького про проходження від Володимирської вулиці далі на схід через льодовню садиби давньої стіни не підтвердилось археологічними дослідженнями С. Гамченка 1926–1927 і П. Толочка та Я. Боровського 1975–1976 років.

7. Під час робіт 1875 року було виявлено кілька давніх поховань, частина з яких, можливо, належить до язичницької доби.

8. На північ від будинку Трубецьких знайдено кінські черепи; між зубами одного з них зафіксовано залізні вудила.

9. У культурному шарі садиби виявлено різноманітні матеріали: срібні сережки, пряслиця, вістря стріли, фрагмент шпори, залізний ключ, уламок жорна, інкрустоване писало, ймовірно, деталі панікадил. Подібні знахідки виявлено тут і пізніше – під час розкопок 1892, 1910 і 1926–1927 років.

10. Коротка інформація щодо випадкових знахідок і окремих досліджень у районі садиби Трубецьких 1870–1880-х років була відома з повідомлень місцевої преси та книги Й. Хойновського 1893 року. Лист П. Трубецького та, особливо, його Записка значно доповнили обсяг цієї інформації.

Можливо, у майбутньому в архівах буде знайдено інші матеріали з археологічних досліджень садиби Трубецьких, зокрема, роботи самого П. Трубецького в 1882 році з вивчення *«давніх фундаментів»* на тротуарі перед його будинком. Архівні документи XIX – початку XX ст. можуть містити важливі, цікаві і навіть унікальні свідчення щодо виявлених у минулому археологічних об'єктів, комплексів і артефактів. Вони заповнюють прогалини в наших знаннях як про історію археологічного вивчення Києва, так і щодо археологічної кар-

ти міста. Об'єктивне зменшення масштабів сучасних археологічних розкопок буде стимулювати пошук та публікацію матеріалів роботи попередніх поколінь дослідників.

Додаток

Тексти рукописних документів князя П. Трубецького 1875 і 1883 років, надісланих ним до В. Антоновича, та переклад їх українською мовою¹⁶

Документ 1

Записка П. Трубецького з описом земляних робіт, проведених уздовж паркану садиби Трубецьких на вул. Трьохсвятительській і Десятинній (сучасних Десятинній і Володимирській), і переліком об'єктів та знахідок, складена ним у березні 1875 року (копія 1883 року, надіслана В. Антоновичу) (ІР НБУВ, фонд 1, № 7816, арк. 1–3 зв.)

Записка

По распоряжению Киевской Городской Управы в Марте месяце настоящего года, предназначена была планировка улиц Трёх-Святительской и Десятинной (бывшей Большой Владимирской), находящихся в Старокиевском участке г. Киева, расположенными в местности, между Михайловским монастырём, церковью Св. Андрея Первозванного и Десятинного Николая, зная, что по историческим преданиям в этой местности находился Великокняжеский Терем и при нём предполагалось существование церкви, я принял на себя из торгов работу планировки означенных улиц, смежных с усадебным моим местом, так как работы производились отдельно на каждой улице, то я постараюсь изложить ход работы и описать замеченные мною склад земли и найденные при раскопке вещи.

По Трёх-Святительской улице

Предстояло снять земли в уровень с мостовою улицы на протяжении 37 сажень в длину, высота съёмки от 1½ до 5 аршин на глубине до 2½ арш[ин]; всё это пространство:

земля песчаная, чернозёмная с примесью угля и золы, остальное материк, состоящий из жёлтой сухой глины, в которой найдены в 4^х местах признаки старинных плетёных из лозы засек, засыпанных тою же глиною, с примесью чернозёма, имеющих в диаметре 3¾ аршина, основание коих находится ниже уровня улицы от 12 вершков до 2 аршин, засеки поставлены были по направлению от востока к северо-западу; за линиею засек в глубь усадьбы¹⁷ най//дены были человеческие кости, до того истлевшие, что при соприкосновении они рассыпались¹⁸. На сколько можно судить, из более сохранившихся черепов, кости и черепы¹⁹ принадлежали к Татарскому племени, так как лобная кость узка и сжата²⁰, а скулы очень выдающиеся; при том признаков дерева от гробов или гвоздей не найдено, что доказывает погребение трупов наги-ми; в насыпной земле около костей найдено серебрянные серьги (ф[игуры] № 1 и № 2 рисунка), до того испорченные окисью, что взявши их в руки тонкие части вкладывающиеся в ухо отломались от основной части. Дальше найдено на глубине до 2 аршин кусок янтарю (рисун[ок] ф. № 3), к сожалению разбит по полам лопатою; при костях около грудной полости найдены отдельно каждая две буссы из тёмно-красного камня (фиг. № 4 и 5) и наконец в целинной крепкой земле ниже насыпной полосы найдены признаки трупа, коего кости совершенно истлели, а на месте где находилась шея, найдено украшение, состоящее из куски кости с дыркою в середине, по видимому носилось на груди или шее, рисунок № 6ой.

По Десятинной улице

Предназначено произвести съёмку²¹ в уровень с улицею на протяжении 45 саж., в длину вышины от 4 вершков до 5½ аршин, около дому моего на 6 саж. в длину, бугор земли ширины в 2½ сажени, вышины 5¼ арш.; за съёмкою оказалось, что природная почва материка состоит из жёлтой сухой не особо твёрдого качества глины, насыпная на ней земля пластом, от 4 вершков до 4 ар-

¹⁶ Примітки автора. У текстах збережено синтаксис і форми написання окремих слів.

¹⁷ Курсивом виділено приписку над рядком.

¹⁸ Так у тексті.

¹⁹ Так у тексті.

²⁰ Так у тексті.

²¹ Курсивом виділено приписку над рядком над закресленим словом.

шин, чернозём, глина, известь, остатки сгнившего дерева, уголье, с примесью костей животных и человеческих; в бугре земли находившемся около дому ниже // уровня улицы признаки старой постройки разрушенной, кирпич древнего формата перебитый на куски, мусор, частицы цементу с признаками фресков; поверхность всего этого покрыта была чернозёмом. Вообще весь слой земли доказывает присутствие жилищ и существование построек. В насыпной земле найдены положенными крестообразно пять небольших кусков красного шифера, около них никаких остатков стены либо мусору не было; дальше найден разбитым на 3 части круглый кусок серого граниту вершков 8 в диаметре, толщины вер[шков] 2^а, с пробуравленною в середине дырой, похожий на жерновой камень, или на основание, или капитель какой либо колонны; определить это трудно; толщина и глубина покрывающей таковой насыпной земли было до 4^з аршин.

Дальше найдено, за снятием до 1 арш. насыпной земли, в материке признаки сожжённого трупа, в сидячем положении, головою на восток; место где находилось тело состоит из золы с угольем, по ниже головы вершках в 6^и в глубину найдена слёзница (фиг. № 7), из чёрной глины, грубой работы. В насыпной земле находились трупы человеческие, в одном месте найдено один около другого 5 черепов, принадлежащих Татарскому племени, притом найдены совершенно истлевшими кости лошадей и в одной из голов между зубами найдено железо гнзудечки²² (фиг. № 8); там-же найдены: наконечник татарской стрелы (фиг. № 9), другой кусок железа заостренный с обеих сторон (фиг. № 10); железный кусок в виде привески или амулета (фиг. № 11), отломок щипцов железных, употребляемый для отрезки свечей в церкви (фиг. № 12); наконечник старин//ной шпоры железной (фиг. № 13). Гвоздь фигурчатый из жёлтой меди (фиг. № 14); железный ключ старинной формы (фиг. № 15); кусок железа

имеющий форму кранта с дыркою в одном конце (фиг. № 16); отломок рамы или отделки из жёлтой меди с таким же гвоздём грубой работы, тяжеловесный (фиг. № 17); трех угольный отломок решётки или какого либо украшения из старинной бронзы или металлического сплава употребляемого для отливки колоколов (фиг. № 18). В этой же насыпанной земле на 2 аршинной глубине между признаками уголья и золы найдено носимое до христианских времён на груди идолопоклонниками изображение в виде двух сагмастов²³ луны из мамонтовой кости, в верхней части пробуравленного дырою, края коей и канты от употребления очень изтёрты²⁴ (фиг. № 19) и наконеч найдена железная с плоскою головкою большая булавка, с серебрянными²⁵ на ней инкрустациями, ствол булавки обвёрнутый серебрянною плоскою проволокою перемежающеюся с железом.

Кроме выше описанного при съёмке и проведении линий отделяющей улицу от моей усадебной земли, в разстоянии²⁶ 2 сажень от угла дому, ниже уровня улицы найдены признаки старинной стены, разрушившейся от ветхости, составленной из старинного широкого плоского красно-бурого кирпича, цемента составленного из извести, битого на мелкие куски кирпича и граниту и штукатурки составленной из извести толщины в 5/8 вершка, на больших кусках коей видны по настоящее время писанные сухими красками фрески, чёрного, бурого, синего, зелёного и красноватого цвета, по большей части живопись эта изображала круги или овалы. В мусоре и штукатурке означен//ной стены найдено около 100 кусков четырёх угольных разноцветного стекла из мазаики²⁷ по большей части прозрачного, с лицевой стороны на многих камушках остались признаки позолоты, покрытой слоем прозрачным стекла толщиной в 2 линии, другие куски мазаики составлены из разноцветной массы красной, тёмносиней, бурой с примесью блестящего золотого песку; камушки тёмно-бурого цвета при умакивании²⁸ в воду кро-

²² Українізм, російською – уздечка.

²³ Сегментів?

²⁴ Так у тексті.

²⁵ Так у тексті.

²⁶ Так у тексті.

²⁷ Так у тексті.

шатся на мелкие куски; некоторые куски мазаики отделаны с выпуклым кантом. Камушки прозрачные, носящие признаки позолоты, почти все одномерные, другие же не прозрачные гораздо больше первых по размеру; судя по этому можно предполагать, что мозаические изображения были разной величины.

Несмотря на тщательные розыски и желание моё найти хотя бы несколько кусков мозаики вместе, для составления понятия, что было такового изображено, каждый камушек был найден отделившимся уже от штукатурки и вывалившимся из таковой; несколько кусков найдены не на поверхности цементу и штукатурки, а внутри таковых. В том же самом месте, 3 года тому, при проложении газовых труб, работниками найдена была мозаика, как говорят в довольно значительном количестве, из коей у меня хранится несколько экземпляров, совершенно одинаковых с ныне найденною.

За окончанием съёмки и работы оказалось, что по Десятинной улице, от угла дому моего до 6 сажень в длину, земля насыпная ниже уровня улицы, на неопределённой глубине, так как на улице исследовать²⁹ этого не возможно; // на том пространстве в глубине 1½ арш. от поверхности имеется пласт старинного щебня и мусора толщины до ¾ арш., дальше насыпная земля не доходит до уровня улицы почти на 1 арш. и материк состоящий из крепкой жёлтой глины идёт по ровной линии; на 10 саж. от дому на материке найдено основание фундамента состоящее из больших камней песчаных и булыжника, как видно открытый фундамент составляет угол стены идущей по направлению в усадебную мою землю в сад; дальнейших розысков и раскопки производить не предполагаю, так как это сопряжено с расходами и уничтожением имеющегося при доме сада.

Не имея сам лично большого понятия о достоинстве найденных археологических³⁰ древностей, представляю составленное описание с рисунками на усмотрение лиц, специально знающих эту науку, при чём присовокупляю, что в случае найденные древности заслуживают и обратят внимание знатоков дела и могут доставить какую либо пользу науке и истории, то я могу войти в соглашение о правильной раскопке всего места находящегося под садом и предъявить мои условия.

записка составлена в Марте 1875 г. в г. Киеве³¹.

Переклад

Записка

За розпорядженням Київської Міської Управи в березні місяці цього року було призначено планування вулиць Трьохсвятительської та Десятинної (колишньої Великої Володимирської)³², що містяться в Старокиївській дільниці м. Києва³³, розташованих у місцевості між Михайлівським [Золотоверхим] монастирем, церквою Св. Андрія Первозваного і [церквою] Десятинного Миколи³⁴. Знаючи, що, за історичними переказами, у цій місцевості розташовувався Великокняжий Терем і при ньому припускалося існування церкви³⁵, я взяв на себе з торгів³⁶ роботу з планування означених вулиць, суміжних із моїм садибним місцем; оскільки роботи проводили окремо на кожній вулиці, то я намагатимуся викласти перебіг роботи та описати помічені мною характер землі і знайдені під час розкопок речі.

По Трьохсвятительській вулиці

Належало зняти землі врівень із бруківкою вулиці 37 сажнів завдовжки, висота зйомки від 1½ до 5 аршинів на глибині до 2½ аршинів³⁷. Увесь цей простір – земля пі-

²⁸ Так у тексті.

²⁹ Так у тексті.

³⁰ Так у тексті.

³¹ Курсивом виділено слова, написані іншим почерком – князя Петра Трубецького.

³² Зараз – вул. Десятинна і Володимирська відповідно.

³³ У 1874 році територію міста було поділено на шість поліцейських дільниць, однією з яких була Старокиївська. З 1879 рік по 1917-й таких дільниць було вісім.

³⁴ Назва дерев'яної церкви Миколи Десятинного трапляється в актах першої половини XVII ст. Місцева традиція називати так церкву Різдва Богородиці, збудовану за сприяння митрополита Петра Могили в 1640-х роках і за гроші О. Анненкова в 1828–1842 роках, збереглася до початку XX ст. [Писаренко, Луценко 2013].

³⁵ Дослідники XIX ст. розміщували всі княжі двори XI–XII ст., згадані в літопису, у межах київського дитинця [Закревський 1868, с. 839–841].

³⁶ Ідеться, ймовірно, про процедуру відкритих тендерів на проведення робіт із благоустрою міських вулиць.

щана, чорноземна з домішкою вугілля і золи; решта – материк, що складається з жовтої сухої глини, у якій знайдено в 4-х місцях ознаки старовинних плетених із лози засік, засипаних тією самою глиною з домішкою чорнозему, які мають у діаметрі $3\frac{3}{4}$ аршинів, дно яких перебуває нижче за рівень вулиці [на глибині] від 12 вершків до 2 аршинів³⁸. Засіки були розташовані в напрямку від сходу до північного заходу; за лінією засік углиб садиби знайдено людські кістки, настільки зотлілі, що під час дотику вони розсипалися. Наскільки можна судити з черепів, що збереглися краще, кістки й черепи належали до Татарського племені, оскільки лобова кістка [черепів] вузька й стиснута, а вилиці дуже виступають³⁹; при тому ознак дерева від трун або цвяхів не знайдено, що доводить поховання трупів оголеними⁴⁰. У насипній землі біля кісток знайдено срібні сережки⁴¹ (фігури № 1 і № 2 малюнка)⁴², до того зіпсовані окисом, що, взявши їх у руки, тонкі частини, що вкладаються у вухо, відламалися від основної частини. Далі знайдено на глибині до 2 аршинів шматок бурштину (малюнок, фігура № 3), на жаль, розбитий навпіл лопатою; при кістках біля грудної порожнини знайдено окремо кожна дві бусси з темно-червоного каменю (фіг. № 4 і 5)⁴³. І нарешті, в цілинній міцній землі нижче насипної сму-

ги [грунту]⁴⁴ знайдено ознаки скелета, чії кістки геть зотліли, а на місці, де перебувала шия, знайдено прикрасу у вигляді шматка кістки з діркою всередині – очевидно, її носили на грудях чи шиї, малюнок, № 6.

По Десятинній вулиці

Призначено провести виїмку [землі] на рівні вулиці на довжину 45 сажнів, на глибину від 4 вершків до $5\frac{1}{2}$ аршинів⁴⁵; біля мого будинку, на 6 сажнів в довжину, [є] горб землі завширшки в $2\frac{1}{2}$ сажнів, заввишки $5\frac{1}{4}$ аршинів⁴⁶. За результатами виїмки виявилось, що природний ґрунт материка складається з жовтої сухої, не особливо твердої глини; насипна на ній земля пластом [товщиною] від 4 вершків до 4 аршинів⁴⁷ [містить]: чорнозем, глину, вапно⁴⁸, залишки трухлявої деревини, вугілля, з домішкою кісток тварин і людських. У горбі землі, що був розташований біля будинку, нижче рівня вулиці – ознаки старої зруйнованої споруди: цегла стародавнього формату, розбита на шматки, [будівельне] сміття, частинки цементу з ознаками фресок⁴⁹; поверхня всього цього була вкрита чорноземом. Взагалі весь шар землі доводить наявність жител та існування споруд. У насипній землі знайдено покладеними хрестоподібно п'ять невеликих шматків червоного шиферу⁵⁰, біля них ніяких залишків стіни або сміття не було. Далі знайдено розбитим на 3 частини круглий шматок

³⁷ Для влаштування тротуару вздовж вулиці необхідно було зрізати схил підвищеної ділянки саду в садибі Трубецьких на довжину майже 80 м (у районі сучасних східного фасаду школи № 25 і будинку № 13); із формулювання не зрозуміло, що автор Записки називає «висотою зйомки» (1–3,9 м), а що глибиною (до 1,8 м).

³⁸ Засіки – зернові ями-сховища. Судячи з їх розміру (діаметр 2,7 м, глибина дна – від 0,5 м до 1,4 м від тогочасного рівня вулиці, тобто, до чотирьох метрів від поверхні), вони могли вмістити до трьох сотень пудів збіжжя (4500 кг) кожна.

³⁹ Краніологічну характеристику черепа людини міг надати лише фаховий спеціаліст-антрополог.

⁴⁰ Можна припустити, що мова йде про братську могилу загиблих у 1240 році.

⁴¹ Подібні до них були в складі скарбу, знайденого 1872 року біля будинку Трубецьких [Хойновский 1893, с. 11–12, табл. IV, рис. 6].

⁴² До запропонованої В. Антоновичу в 1883 році копії Записки авторства кн. П. Трубецького від березня 1875 року, на жаль, додано один аркуш з малюнками знахідок і ситуаційним планом розкопок у дворі Трубецьких. На малюнках представлені лише 7 знахідок з 19, на зображення яких є посилання в тексті Записки (див. далі).

⁴³ Буссами (бусами) в XIX ст. часто називали пряслиця. Див.: [Хойновский 1893, с. II, табл. X, рис. 44, 46–48].

⁴⁴ Тобто, в материк нижче культурного шару.

⁴⁵ Зрізання схилу по краю садиби Трубецьких для влаштування тротуару з боку Володимирської вул. проходило на довжину близько 95 м при висоті землі, яку знімають, від 0,2 м до 3,9 м.

⁴⁶ Ймовірно, мається на увазі підвищена ділянка садиби Трубецьких на північ від будинку, яка виступала за червону лінію вулиці на 5,3 м і яку мали зрізати на висоту до 3,7 м.

⁴⁷ Від 0,2 м до 2,85 м.

⁴⁸ Крихти будівельного розчину на основі вапна.

⁴⁹ Про це далі в тексті.

⁵⁰ Від нім. Schiefer – сланець. Популярна в другій половині XIX – XX ст. назва пірофілітового сланцю (пірофіліту) – мінералу червоного (різних відтінків) кольору, який через низький показник твердості добре піддається обробці. Його широко використовували в монументальній архітектурі Київської Русі в кінці X – XII ст. як будівельний і оздоблювальний матеріал [Козюба 2014b, с. 170–174].

сірого граніту вершків 8 у діаметрі, завтовшки вершків 2, з просвердленою всередині діркою, схожий на жорновий камінь, або на основу або капітель якоїсь колони – визначити це важко⁵¹. Товщина і глибина такої насипної землі була до 4-х аршинів⁵².

Далі знайдено, після зняття до 1 аршина насипної землі, у материку ознаки спаленого кістяка в сидячому положенні, головою на схід; місце, де розташовувалося тіло, складається з попелу з вугіллям; нижче голови на 6 вершків у глибину знайдено сльозницю⁵³ (фіг. № 7) з чорної глини грубої роботи. У насипній землі містилися людські кістяки; в одному місці знайдено один біля іншого 5 черепів, що належать Татарському племені, притому знайдені повністю згнилі кістки коней і в одній з голів між зубами знайдено залізо вуздечки (фіг. № 8). Там же знайдено: наконечник татарської стріли (фіг. № 9)⁵⁴, інший шматок заліза, загострений з обох боків (фіг. № 10); залізний шматок у вигляді підвіски або амулета (фіг. № 11), уламок залізних щипців, що використовувалися для підрізання свічок у церкві (фіг. № 12); наконечник старовинної залізної шпори (фіг. № 13). Цвях фігурчастий із жовтої міді (фіг. № 14)⁵⁵; залізний ключ старовинної форми (фіг. № 15); шматок заліза, що має форму кранта з діркою в одному з кінців (фіг. № 16); уламок рами або оздоблення з жовтої міді з таким же цвяхом грубої роботи, важкий (фіг. № 17); трикутний уламок решітки або якоїсь прикраси зі старовинної бронзи або металевого сплаву, що використовувався для відливання дзвонів (фіг. № 18). У цій же насипаній землі на глибині 2 аршинів між ознаками вугілля й попелу знайдено зображення, що носили до християнських

часів на грудях ідолопоклонники, у вигляді двох сегментів (?) місяця з мамонтової кістки, у верхній частині просвердленого діркою, краї якої та окантовка від використання дуже стерті (рис. № 19). І, зрештою, знайдено залізну велику шпильку з плоскою головкою, зі срібними інкрустаціями на ній; стрижень шпильки обгорнутий срібним плоским дротом, що перемежується із залізом⁵⁶.

Крім вищеописаного, під час виїмки та проведення ліній, що відокремлюють вулицю від моєї садибної землі, на відстані 2 сажнів⁵⁷ від кута будинку, нижче рівня вулиці, виявлено ознаки старовинної стіни, що зруйнувалася від давності, складеної зі стародавньої широкої пласкої червоно-бурої цегли, цементу, утвореного з вапна, битих на дрібні шматки цегли, і граніту⁵⁸, і штукатурки, складеної з вапна завтовшки 5/8 вершка⁵⁹, на великих шматках якої дотепер видно написані сухими фарбами фрески чорного, бурого, синього, зеленого й червонуватого кольору; здебільшого живопис цей зображував кола або овали. У [будівельному] смітті та штукатурці зазначеної стіни знайдено близько 100 шматків чотирикутних різнокольорового скла з мозаїки, здебільшого прозорого; з лицьового боку на багатьох камінцях залишилися сліди позолоти, покритої шаром прозорого скла завтовшки в 2 лінії⁶⁰; інші шматки мозаїки утворені з різнобарвної маси червоного, темно-синього, бурого кольорів з домішкою блискучого золотого піску; камінці темно-бурого кольору при зануренні у воду кришаться на дрібні шматки⁶¹; деякі шматки мозаїки оброблені з опуклою окантовкою. Камінці прозорі, з ознаками позолоти, майже всі одномірні, інші ж непрозорі значно біль-

⁵¹ Уламок жорна з сірого пісковіку завтовшки 9 см і діаметром 35 см.

⁵² Зазначена потужність культурного шару – до 2,85 м. Глибина розкопів С. Гамченка 1927 р. на цій же ділянці садиби сягала 2,5–3,75 м, у дворі за будинком, за розкопками 1975 р., 2,4–3,3 м [Козюба 2023, с. 66, 70].

⁵³ Мініатюрна посудинка з вузьким горлом.

⁵⁴ З описаних у Записці знахідок № 9–19 лише одна має збережене зображення (№ 19). Відсутність зображень не дозволяє перевірити точність визначення кн. П. Трубецьким більшості знахідок 1875 р.

⁵⁵ «Жовта мідь» – різновид бронзи, утворений сплавом міді з алюмінієм.

⁵⁶ Писало.

⁵⁷ Близько 4,25 м.

⁵⁸ Можливо, червоного кварциту.

⁵⁹ 2,8 см.

⁶⁰ Мова йде про шар прозорого скла завтовшки 5 мм, який вкриває надтонку скляну пластину із золотим покриттям (кантарель), що разом утворювали золоту смальту.

⁶¹ Можливо, тут згадано кубики мозаїки, які виготовлено не зі скла чи скловидної маси, а з обпаленої чи необпаленої глини. Подібні екземпляри було виявлено при дослідженні воріт з надбрамною церквою в Михайлівському Золотоверхому монастирі в 1999 році [Івакін, Козюба 2023, с. 120, 121, рис. 144: 7, 8].

ші за перші за розміром; судячи з цього, можна припустити, що мозаїчні зображення були різного розміру⁶².

Незважаючи на ретельні розшуки і моє бажання знайти хоча б кілька шматків мозаїки разом, щоб скласти уявлення про те, що було [на них] зображено, кожен камінчик був знайдений відокремленим від штукатурки і таким, що випав з неї⁶³; кілька шматків знайдено не на поверхні цементу і штукатурки, а всередині них. У тому ж самому місці, 3 роки тому, при прокладанні газових труб працівниками було знайдено мозаїку, як кажуть, у досить значній кількості, з якої у мене зберігається кілька зразків, абсолютно однакових з нині знайденою.

Після закінчення виїмки [землі] і роботи виявилось, що по Десятинній вулиці, від кута мого будинку до 6 сажнів у довжину⁶⁴, насипна земля [лежить] нижче рівня вулиці, на невизначеній глибині, оскільки на вулиці дослідити це неможливо; на тому місці на глибині 1½ аршина від поверхні є пласт старовинного щебеню і сміття завтовшки до ¾ аршина, далі насипна земля не доходить до рівня вулиці майже на 1 аршин і материк, що складається з міцної жовтої глини, йде по рівній лінії⁶⁵; за 10 сажнів⁶⁶ від будинку на материк знайдено основу фундаменту, що складається з великих каменів пісковика й буличника. Як видно, відкритий фундамент утворює кут стіни, що йде в напрямку до моєї садибної землі в сад. Подальших розшуків і розкопок проводити не передбачаю, оскільки це пов'язано з витратами і знищенням саду, що є біля будинку.

Не маючи сам особисто великого уявлення про цінність знайдених археологічних старожитностей, подаю складений опис з малюнками на розсуд осіб, які спеціально знають цю науку, причому додаю, що у випадку, якщо знайдені старожитності заслуговують і привернуть увагу знавців справи і можуть прине-

сти якусь користь науці та історії, то я можу укласти угоду про правильне розкопування всього місця, що є під садом, і пред'явити свої умови.

Записку складено в березні 1875 р. в м. Києві

Документ 2

Лист кн. П. Трубецького до В. Антоновича
від 9 червня 1883 року
(ІР НБУВ, фонд 1, № 7816, арк. 1–3 зв. (5–6))

Июня 9 дня 1883 года

Г. Киев

Ваше Превосходительство,

Милостивый Государь

Владимир Вонифатьевич!

Не могу не выразить моего сожаления, что раскопы произведенные под руководством Вашим, во дворе дома, принадлежащего жене моей, привели только к обнаружению старинной стены, какого-то здания; срысанного⁶⁷ по поручению Вашему очень хорошо и удачно, с своей стороны нужным считаю для более точных сведений и соображений Ваших о историческо-археологическом достоинстве обнаруженных раскопками остатков здания, что в 1872 году при постановке забора отделяющего двор от сада, в восточной стороне, предполагаемого возможным продолжения обнаруженной стены, найден работниками большой Византийский крест длиной до 9 верш[ков], ширины // около 5 верш[ков] и толщины 2¼ верш[ка], с высеченным, в верхней половине оного, крестом, который я, не предполагая возможности в будущем раскопки, передал Его Превосходительству Михаилу Владимировичу Юзефовичу, как Археологу, вместе с остатками фресков и мазаики⁶⁸, найденных одновременно на усадьбе; Факт этот может в случае надобности подтвердить как Михаил Владимирович, так равно и служащий по

⁶² Частина більшої за розміром непрозорої смальти могла належати до мозаїки підлоги споруди.

⁶³ Це є свідомством того, що локація із цими знахідками не є місцем розташування й руйнації споруди, прикрашеної мозаїками, а будівельне сміття є переміщенням.

⁶⁴ Мова йде про район згаданого вище в Записці земляного горбу на північ від будинку.

⁶⁵ Шар будівельного сміття потужністю близько 0,5 м залягав на глибині 1 м від поверхні.

⁶⁶ Близько 21 м.

⁶⁷ Так у тексті.

⁶⁸ Так у тексті.

настоящее время у меня дворником Михаил Ярохов; кроме того в том же году, при устройстве ямы для льда в леднике, перерезана в поперек стена, идущая по направлению от запада к востоку, основанная на фундаменте из глыб песчаных на глубине до 4 аршин, которые рабочие вытащили наружу и только в прошедшем году, вследствие необходимости, побитые на куски употреблены для окончания тротуара из камня вдоль улицы.

По местным моим соображениям, вышеупомянутая стена, должна была непременно сходиться с полукруглою стеною, обнаруженною при нынешних раскопках, и соединение этих стен должно находиться в саду или под надворными постройками; начало означенной стенки было на улице, так как и теперь. Снявши забор, в расстоянии 8–10 саж[ень] от угла дому, можно найти следы той же стены, фундамент коей сложен из шифера, булыжника и песчаника. При нивелировке 1875 году улицы найдено в этом месте множество мозаики и старых фресок, которые отчасти взяты у меня Г[осподином] Кибальчицем, а некоторые остались у меня. Позволяю себе приложить у сего копию, составленную мною, при планировке улицы в Марте 1875 года, записки, как равно чертежи некоторых найденных вещей и признаков стены; может быть описанное это пригодится Вашему Превосходительству; всё сказанное в этом правдиво.

Извините за утруждение этим длинным письмом и примите Ваше Превосходительство уверение в совершенной преданности и почтении *от готового к услугам*

Князь П. Трубецкий⁶⁹

Переклад

9 червня 1883 року
м. Київ

Ваша Високоповажносте,
Милостивий Государю
Володимире Боніфатійовичу!

Не могу не висловити мого жалю, що розкопи, здійснені під Вашим керівництвом у дворі будинку, що належить моїй дружині⁷⁰, привели тільки до виявлення стародавньої стіни якоїсь будівлі, накресленої за Вашим дорученням дуже добре та вдало. Зі свого боку, вважаю потрібним, для більш точних Ваших відомостей і міркувань про історично-археологічну значимість виявлених розкопками залишків будівлі, що 1872 року під час спорудження паркану, що відокремлює подвір'я від саду, на східному боці ймовірного продовження виявленої стіни знайдений працівниками великий Візантійський хрест завдовжки до 9 вершків, завширшки близько 5 вершків і завтовшки 2¼ вершки, з вирізьбленим у верхній його половині хрестом⁷¹, який я, не припускаючи в подальшому можливості розкопок, передав Його Високоповажності Михайлові Володимировичу Юзефовичу⁷² як Археологові, разом з уламками фресок та мозаїки, знайдених у різний час у садибі. Цей факт може в разі потреби підтвердити як Михайло Володимирович, так само як і Михайло Ярохов, який дотепер служить у мене дворником. Крім того, у тому ж році під час влаштування ями для льоду в льодовні перерізано впоперек стіну, що йде в напрямку від заходу до сходу, змуровану на фундаменті з піщаних брил на глибині до 4 аршин⁷³, що їх робочі витягли назовні, і тільки минулого року, через необхідність, вони були побиті на шматки й використані

⁶⁹ Курсивом виділено слова, написані іншим почерком – за контекстом, самим князем Петром Трубецьким.

⁷⁰ Єлизавета Іванівна Трубецька (1847–1915), у дівочтві Лукашевич, була дружиною кн. Петра Трубецького з 1866 року.

⁷¹ За вказаними цифрами, розмір виробу становив 40×22×10 см. За свідченням Й. Хойновського, знахідку було зроблено раніше – у 1869 році, і вона являла собою прямокутну пірофілітову («шиферну») плиту з вирізьбленим («висіченим») на ній грецьким хрестом [Хойновский 1893, с. 13].

⁷² Михайло Володимирович Юзефович (1802–1889) – державний, громадський і політичний діяч. На військовій службі отримав звання майора, на цивільній – чин дійсного тайного радника. У 1857–1889 роках очолював Київську археографічну комісію, з 1865 року – голова розпорядчого комітету Київської міської публічної бібліотеки, у 1870–1880-х роках керував комісією зі встановлення пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві. Зберігав у себе деякі археологічні знахідки, зокрема, зразки фресок і мозаїки, знайдені під будинком Б. Климовича в 1857 році [Киевлянин, 1866, № 96, с. 382].

⁷³ Близько 2,8 м.

для завершення тротуару з каменю вздовж вулиці⁷⁴.

Згідно з моїми міркуваннями на місці, вищезгадана стіна мала неодмінно збігатися з напівкруглою стіною, виявленою під час нинішніх розкопок, і з'єднання цих стін повинно бути в саду або під надвірними будівлями; початок зазначеної стінки був на вулиці⁷⁵, так як і тепер. Знявши паркан, на відстані 8–10 сажнів⁷⁶ від кута будинку можна знайти сліди тієї самої стіни, фундамент якої складено з шиферу, буличника та пісковику. Під час нівелювання вулиці в 1875 році знайдено в цьому місці безліч мозаїки і старих фресок, частину яких взяв у мене пан

Кибальчич⁷⁷, а деякі залишилися в мене. Дозволю собі докласти до цього [листа] копію складеної мною під час планування вулиці в березні 1875 року записки⁷⁸, а також малюнки деяких знайдених речей і ознак стіни; можливо, описане стане в нагоді Вашій Високоповажності. Усе сказане [в цій записці] правдиве.

Вибайте за обтяження цим довгим листом і прийміть, Ваша Високоповажносте, запевнення в цілковитій відданості та повазі від готового до послуг

Князь П. Трубецький

Джерела та література

Ананьєва, Т. 2016. «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические. *Opus Mixtum*, 4, с. 89–97.

Ананьєва, Т. 2019. Розкопки Федорівського монастиря в Києві у 1838 році: між археологічною подією та діловодством. *Opus Mixtum*, 7, с. 84–97.

Ананьєва, Т. 2020. Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей у Києві: справи археологічні та архівні. *Opus Mixtum*, 8, с. 7–22.

Ананьєва, Т. 2021. Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим. *Opus Mixtum*, 9, с. 13–30.

Ананьєва, Т. 2024. Щоденник Кіндрата Лохвицького 1830-х років: з історії побутування документа. *Opus Mixtum*, 12, с. 165–177.

Андрощук, Ф. 2004. Скандинавские древности в социальной топографии древнего Киева. *Ruthenica*, III, с. 7–47.

Архипова, Є. 2019. Бронзові світильники Десятинної церкви в Києві. *Opus Mixtum*, 7, с. 16–29, I–V.

Богданов, А. П. [1879]. *Древние киевляне по их черепам и могилам*. Москва.

Боровський, Я. Є., Толочко, П. П. 1979. Київська ротонда. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали. Збірник наукових праць*. Київ, 1979, с. 90–103.

Гейда, О. 2015. Археолог та колекціонер Турвонт Кибальчич. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Історичні науки*, 134, с. 77–85.

⁷⁴ Місце льодовні добре відоме за планами садиби Трубецьких 1875 і 1893 років [Козюба 2023, с. 37, іл. 3; Хойновський 1893, табл. I, рис. 1]. Під час розкопок 1975–1976 років саме на місці льодовні було зафіксовано знищення північної ділянки фундаменту ротонди [Боровський, Толочко 1979, с. 91, рис. 1].

⁷⁵ Докладніше про це див. у Записці 1875 року.

⁷⁶ 17–21 м.

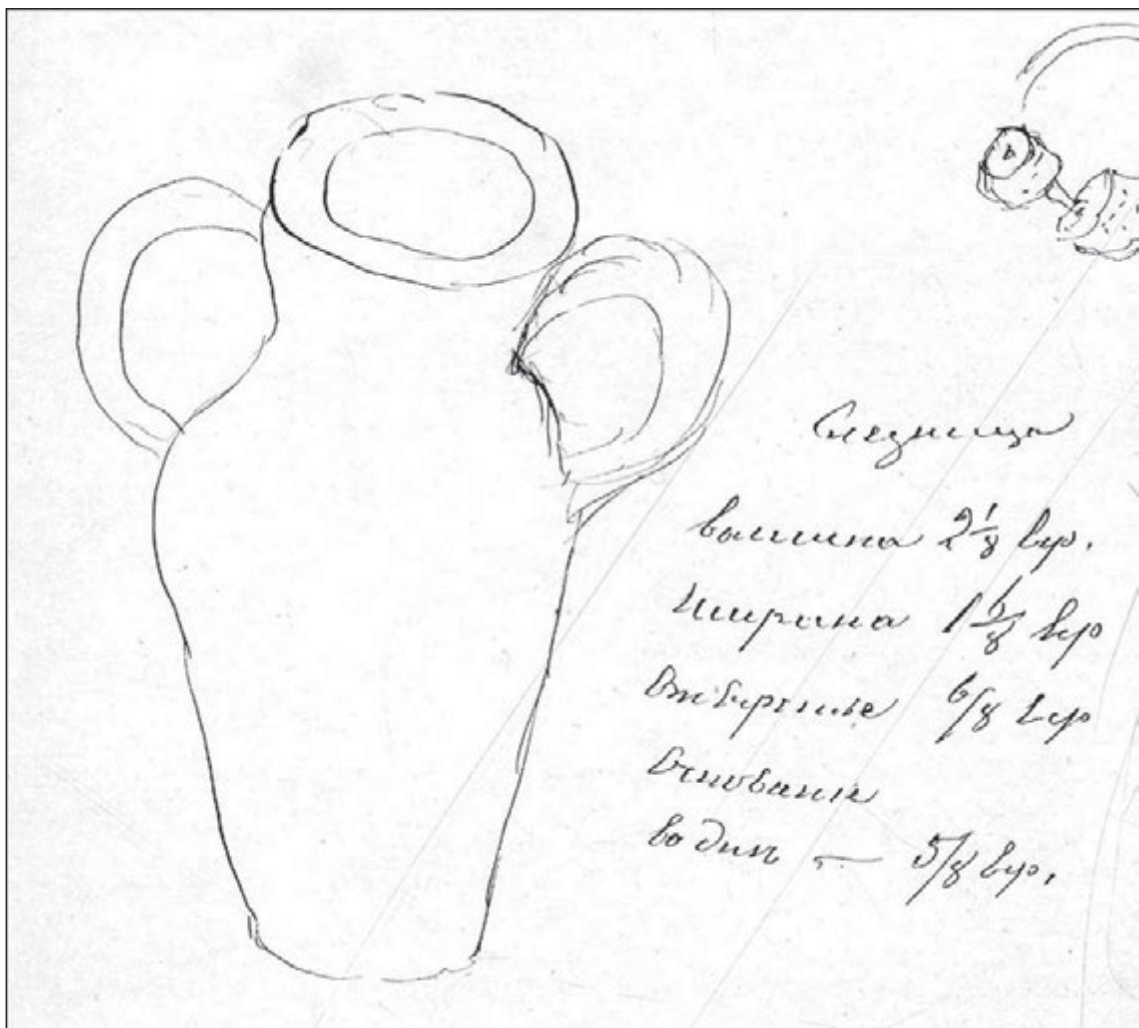
⁷⁷ Турвонт Венедиктович Кибальчич (1848–1913) – відомий антиквар і археолог-любитель. У 1870–1880-х роках брав активну участь у роботі археологічних експедицій або проводив самостійні пошуки. Був членом кількох наукових товариств і комісій – Імператорської археологічної та Київської археографічної комісій, Церковно-археологічного при Київській духовній академії, Нестора-літописця, Московського археологічного, любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті товариств. У 1877–1878 роках у будинку Трубецьких працював перший у Києві публічний музей, що експонував приватну колекцію антикваріату Т. Кибальчича [Гейда 2015; Козюба 2023, с. 46–55; Попельницька 2024]. У 1879 році Т. Кибальчич провів розкопки в садибі Трубецьких, де знайшов кістяну деталь вуздечки, залізні вістря стріл і списів, інші предмети, які забрав на свою користь [Хойновський 1893, с. 13].

⁷⁸ Див. документ 1 Додатку.

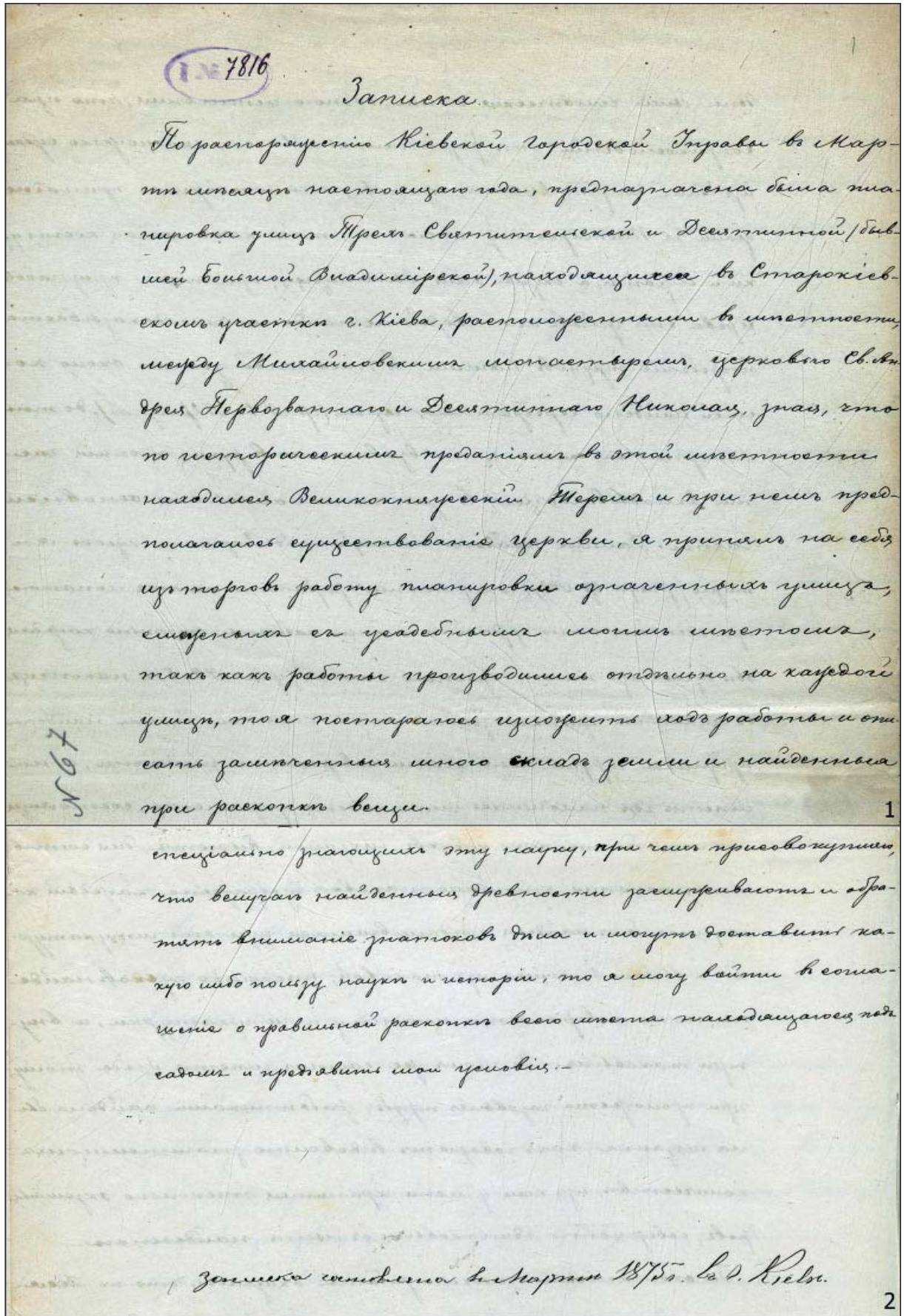
- Закревский, Н. 1868. *Описание Киева*, 2. Москва.
- Ивакин, Г. Ю., Комар, А. В. 2016. После катастрофы: Киев в 1241 г. *Stratum plus*, 5, с. 59–72.
- Івакін, Г., Козюба, В. Ворота з надбрамною церквою кінця XII ст. 2003. *Івакін, Г., Козюба, В., Чміль, Л. та ін. Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років)*. Київ, с. 99–128.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, I. Москва; Ленинград.
- Киевлянин* 1866. №96 от 16–августа.
- Козюба, В. К. 2005. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва). *RUTHENICA*, IV, с. 169–214.
- Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки: До 160-річчя з дня народження*. Трипілля, с. 59–79.
- Козюба, В. К. 2014а. Дослідження 1909–1910 років Д. В. Мілеєва храму XI століття в митрополичому саду Софії Київської (за матеріалами наукового архіву ПМК у С.-Петербурзі). *Opus Mixtum*, 2, с. 71–86.
- Козюба, В. 2014б. Кам'яна сировина в київському монументальному будівництві кінця X – початку XII століття. *Opus Mixtum*, 2, с. 169–179.
- Козюба, В. 2019. Південний палац кінця X століття в Києві. *Opus Mixtum*, 7, с. 7–46, VII.
- Козюба, В. К. 2021а. Мікротопографія язичницького могильника X ст. під садибою Десятинної церкви в Києві. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 209–228.
- Козюба, В. 2021б. Цвинтар XI–XII століть біля Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 9, с. 61–74, II, III.
- Козюба, В. 2023. Садиба Трубецьких у Києві: історичне та археологічне минуле. *Opus Mixtum*, 11, с. 34–77.
- Козюба, В. 2024. Невідомий альбом малюнків Вікентія Хвойки з розкопок у садибі Петровського на Старокиївській горі. *Opus Mixtum*, 12, с. 9–51.
- Козюба, В. К. 2025. Середньовічні могильники в районі Кирилівських висот на північній околиці давнього Києва. *Intermarium за доби середньовіччя. Археологія міжцивілізаційних контактів*. Київ, с. 410–459 (Серія «Archaeologica Ruthenica»).
- Колеснікова, В. А. 2005. До історії досліджень В. В. Хвойки у садибі М. М. Петровського в Києві. *Наукові записки з української історії*, 16, с. 259–266.
- Корзухина, Г. А. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
- Медведев, А. Ф. 1960. Древнерусские писала X–XV вв. *Советская археология*, 2, с. 63–88.
- Писаренко, Н., Луценко, Р. 2013. Топонім «Десятинний Миколай». *Opus Mixtum*, 1, с. 145–149.
- Попельницька, О. О. 2024. Київський археолог і колекціонер Турвонт Кибальчич (1848–1913). *Українська біографістика*, 25, с. 167–184.
- Толочко, П. П., Боровський, Я. Є. 1979. Язичеське капище в «городі» Володимира. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Збірник наукових праць. Київ, с. 3–10.
- Фасмер, М. 1986. *Этимологический словарь русского языка*, 1. Москва.
- Хамайко, Н. 2018. «Поховання коня» X століття із садиби Трубецьких у Києві. *Opus Mixtum*, 6, с. 105–122.
- Хвойка, В. В. 1913. *Древние обитатели Среднего Приднепровья в доисторическое время (по раскопкам)*. Киев.
- Хойновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года*. Киев.

7815	•	•	Солонов, Н. — Краткое описание о бывших развалинах церкви во мзд св. Урины в м. Киеве. Сформана другої половини XIX ст. Автограф м. Київ. Світл. 4 ^о на 4л.
7816	•	•	О. Г. [ ] Записки про археологічні знахідки при плануванні вулиць Трьохсвятительської; Деялтинної і Старонись 1845 р. м. Київ. Світл. 7 ^о на 4л. З зарисовками на ліній. 2 листи м. П. Трубецького до В. Антоновича про розкопки, які проводив В. А. в садибі його дружини на вулиці Трьохсвятительській; Деялтинній вулиці. 1845 р. м. Київ. м. д. 7 ^о на 2л.
7817	•	•	Уваніщев — Записки о пещере атлантида в Киеве в 1853 году. Сформана 3 ^ю четверті XIX ст. Автограф. 7 ^о на 4л.

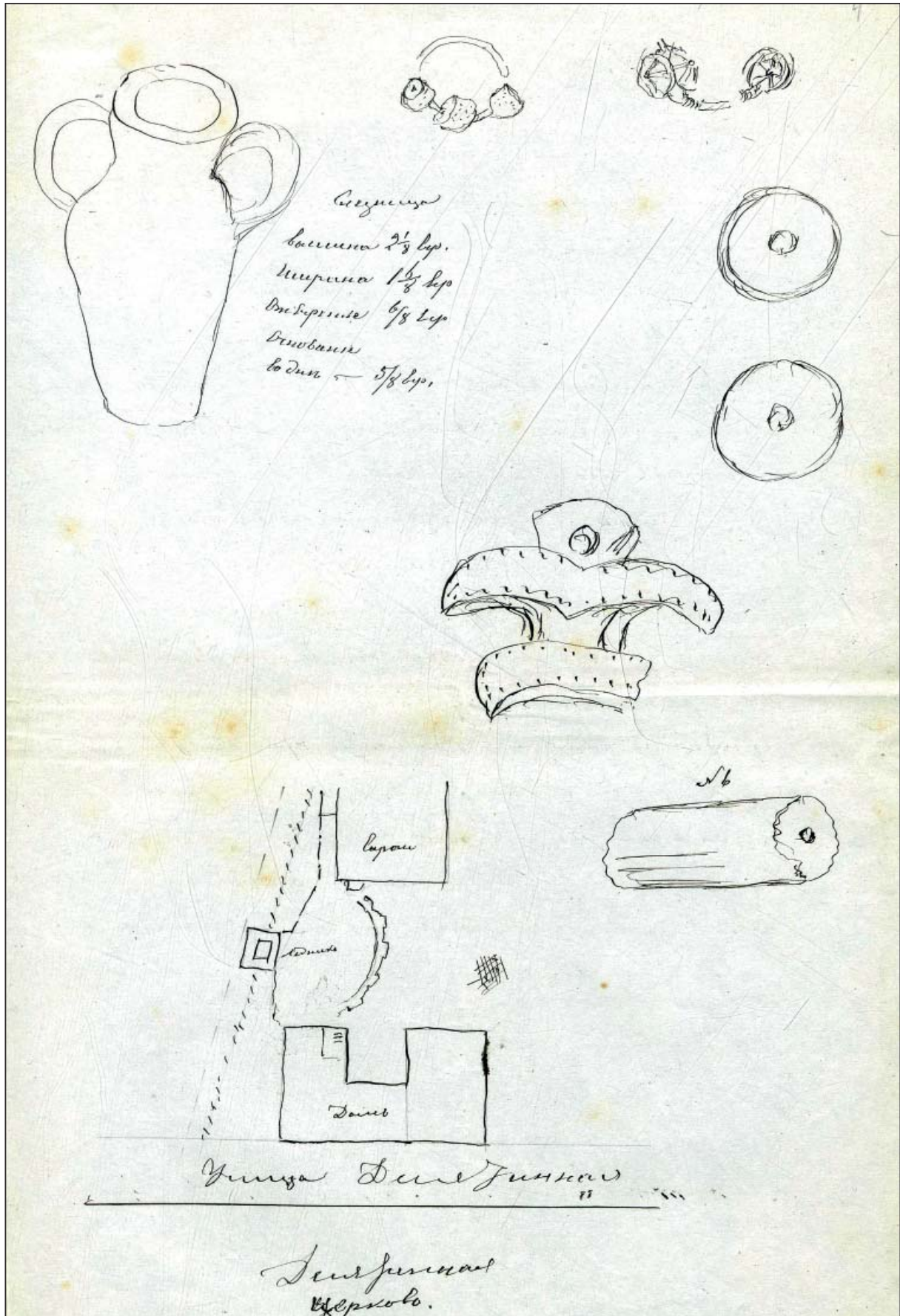
Іл. 1. Запис про документи, надіслані кн. П. Трубецьким В. Антоновичу, що містять подробиці досліджень у районі садиби Трубецьких 1875 і 1883 рр. (Інститут рукопису НБУВ, фонд 1, опис (книга 4), № 7816)

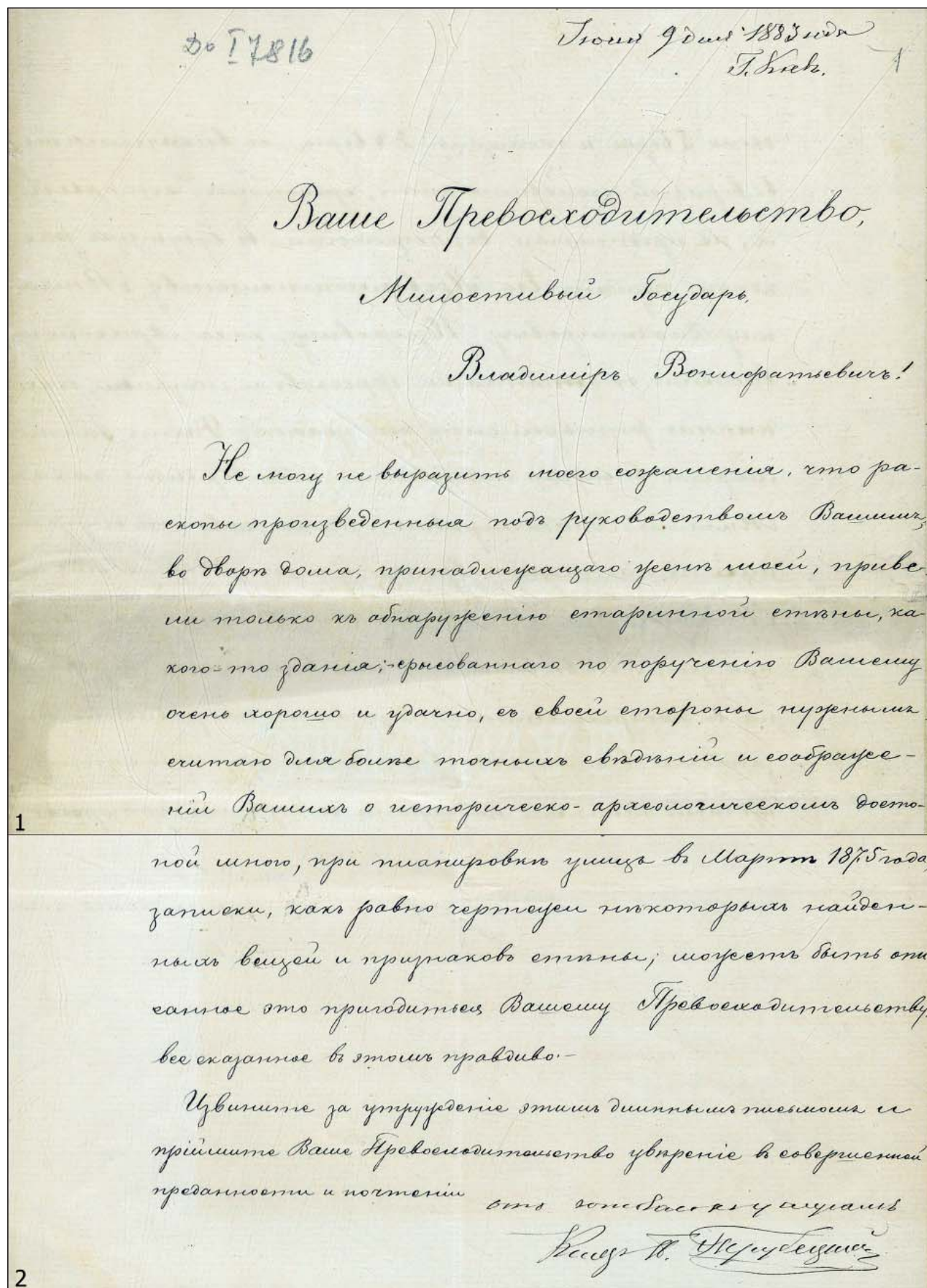
Іл. 9. Малюнок мініатюрної глиняної посудини («сльозинці»), знайденої в 1875 р.

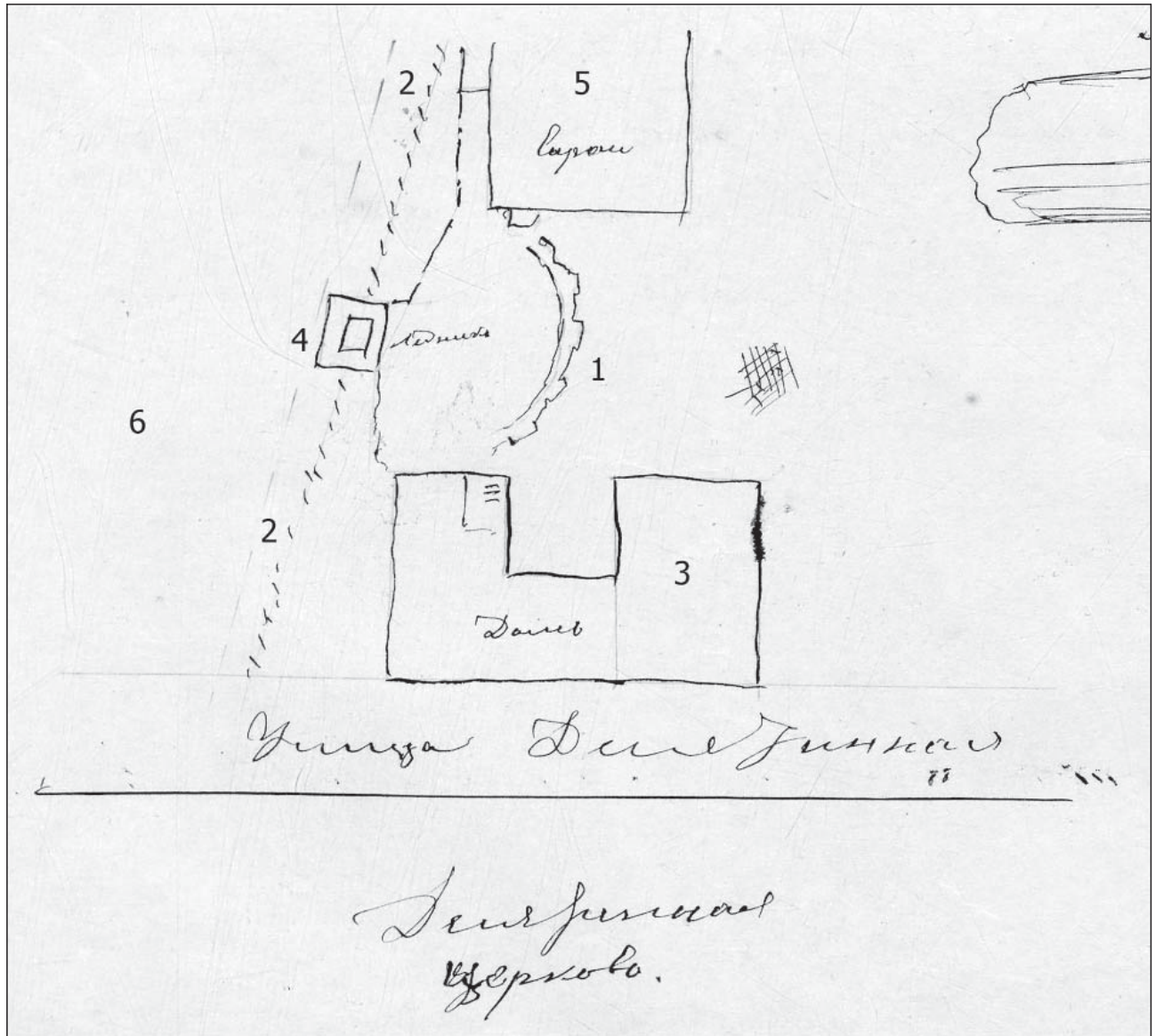
Лл. 2. Записка П. Трубецького про результати нагляду за земляними роботами біля його садиби в 1875 р. Копія 1883 р. Початок (1) і завершення (2) документа (ІР НБУВ, фонд 1, № 7816, арк. 1, 3зв.)

Іл. 3. Аркуш з малюнками частини знахідок 1875 р. і схемою виявлення давніх фундаментів біля будинку Трубецьких 1883 р. (ІР НБУВ, фонд 1, № 7816, арк. 4)

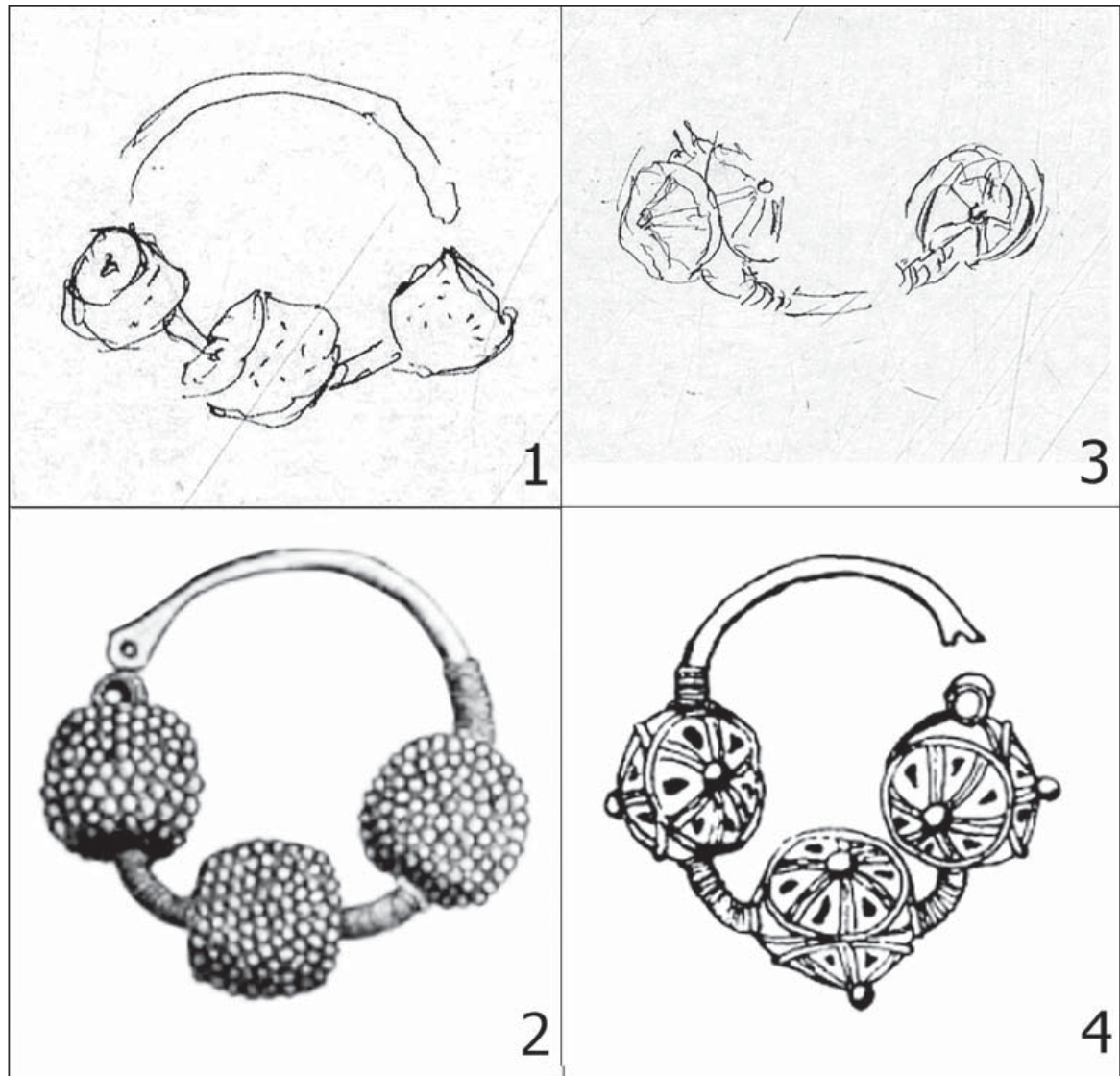
Іл. 4. Лист П. Трубецького В. Антоновичу 1883 р.
Початок (1) і завершення (2) документа (ІР НБУВ, фонд 1, № 7816, арк. 1–2)

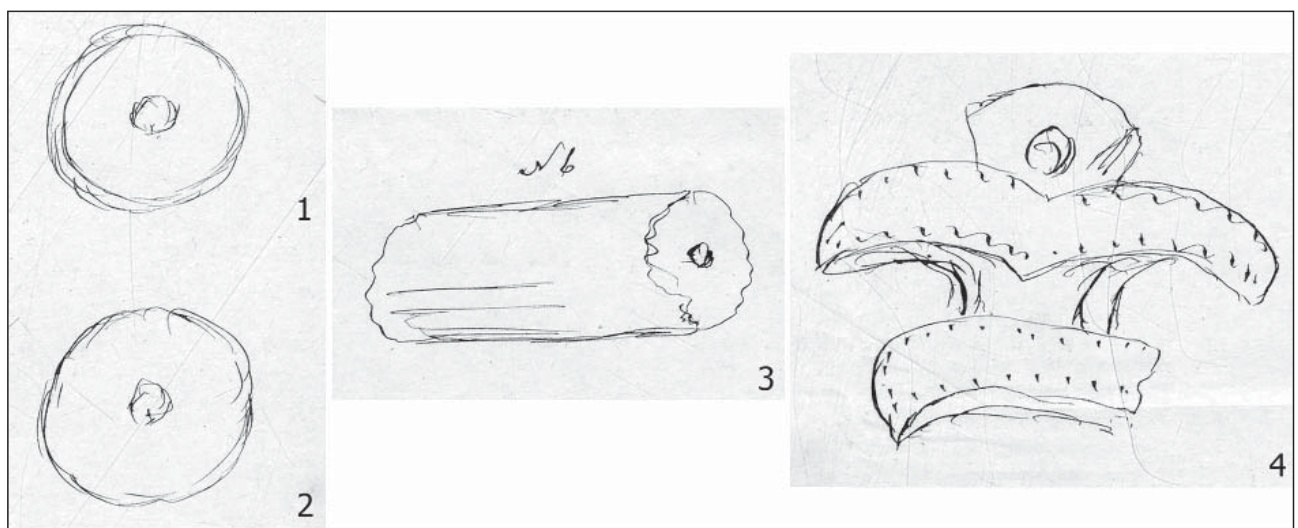
Іл. 5. Схема розташування розкритих у 1883 р. фундаментів ротонди і «давньої стіни» в саду Трубецьких: 1 – стіна ротонди, 2 – гіпотетичний напрямок «давньої стіни», 3 – будинок Трубецьких, 4 – льодовня, 5 – сарай, 6 – сад Трубецьких

Іл. 6. Фрагменти фотографій 1860–1870-х рр. з «бугром» – відкосом підвищення із садом Трубецьких та їх будинком. Вигляд з півдня (1) та північного заходу (2). [За: Козюба 2023, с. 42, 43, іл. 8, 9]

Іл. 7. Малюнки сережок київського типу, знайдених у 1875 р. (1, 3)
 та аналогії до них з київських скарбів (2, 4).
 [За: Хойновский 1893, табл. IV, рис. 6; Корзухина 1956, табл. XXIX: 4]

Іл. 8. Малюнки знахідок, знайдених у 1875 р.: 1, 2 – пірофілітові пряслиця,
 3 – кістяна прикраса (?), 4 – кістяна підвіска (?)

Бронзові свічники від ранньохристиянського часу до княжої доби з археологічних розкопок і музеїв України

Стаття є першою спробою систематизації бронзових свічників від ранньохристиянського часу до XIII ст., що знайдені під час археологічних досліджень та зберігаються в музеях України. Матеріал групується за типологією, прийнятою світовою наукою для цієї категорії освітлювальних приладів східно-середземноморського, західноєвропейського та східного походження. Аналіз свічників з розкопок Херсонеса, східного Криму, Києва та Подніпров'я доводить, що це переважно імпортовані вироби церковного призначення. Свічники місцевих ремісників поодинокі та можуть бути датованими IX–XIII ст.

Ключові слова: бронзові свічники, Україна, IV–XIII ст., Східне Середземномор'я, Центральна Азія, Західна Європа.

The paper presents the first attempt to systematize bronze candlesticks from the early Christian era to the 13th century, which have been found during archaeological research and are keeping in the museums within Ukraine. The material is grouped according to the typology developed by world science for this category of lighting devices of Eastern Mediterranean, Western European and Eastern origin. Analysis of candlesticks from excavations in Chersonese, Eastern Crimea, Kyiv and the Dnieper region displays that they are mostly imported objects for church purposes. The candlesticks made by local craftsmen are rare and can be dated from the 9th to the 13th century.

Key words: bronze candlesticks, Ukraine, 4th–13th centuries, Eastern Mediterranean, Central Asia, Western Europe.

Штучне освітлення поряд з денним має важливе значення при здійсненні багатьох ритуалів і церковних обрядів, що сприяло різноманіттю форм освітлювальних приладів. У своєму побуті посполиті верстви населення майже не застосовували дорогих жирових і воскових свічок. Переважно свічки, як і олійні лампи чи лампади, використовували в церквах і монастирях як у практичних, так і символічних цілях [Mango 1982, р. 255–256]. Християни бачили Ісуса та Його спасіння як Світло, а свічку – як образ вічного світла. Свічки використовували з IV ст. під час поховань, на Всенощну, у процесіях на Богоявлення та Великодні чужання, а згодом також на Хрещення, Соборування тощо [Taft, Kazhdan 1991, р. 372]. Послідовність запалювання лампад і свічок – «драматургія світла» – детально розроблено та суворо регламентовано церковними статутами. Світло є не тільки джерелом освітлення храмового простору, воно виділяє та акцентує потрібні зображення та є важливою символічною складовою сприйняття священних образів і спілкування з Богом [Бельтинг 2002, с. 261, 571–573; Лидов 2006, с. 13]. Хрещення і входження Херсонеса з V ст. до Візантії та прийняття Руссю християнства з Візантії зумовили наслідування її системи церковних обрядів і освітлення храмів імпортованими з Візантії та інших країн Східного Середземномор'я, Середнього Сходу, а також Західної Європи предметами церковного начиння та освітлювальними приладами.

Більшість металевих свічників з українських музеїв знайдено випадково, поза археологічним контекстом; інші походять із приватних колекцій, тому їх атрибуція ускладнена. Серед збережених переважають церковні ручні свічники. Про їхнє призначення та форми можна судити по зображувальним джерелам та описам інвентарю візантійських храмів і монастирським богослужбовим статутам (типиконам), що визначають порядок богослужінь та різноманіття освітлювальних приладів задіяних у їх здійсненні. Так, згідно з ктиторським розпорядженням імператора Іоанна II Комніна для монастиря Пантократора в Константинополі (1136 рік), у головній церкві монастиря під час богослужіння: «Вічно повинні горіти: дві свічки у вітарі, одна там на трисвічнику, дві перед Пантократором, по одній перед Воскресінням і одна перед Розп'яттям <...> одна перед правою апсидою вітаря, де зображена Таємна вечеря, і одна перед апсидою вітаря, де Обмивання ніг, і ще одна перед царськими воротами там, де зображено Успіня Богоматері <...> Під час моління повинні горіти <...> по одній перед обома поклінними іконами (храмовою та іконою дня) <...>. У свято Преображення слід ставити свічку вагою у фунт воску на дванадцятиріжковий світильник перед іконою Спасителя, яка виставлена для шанування»¹ [Бельтинг 2002, с. 571–572].

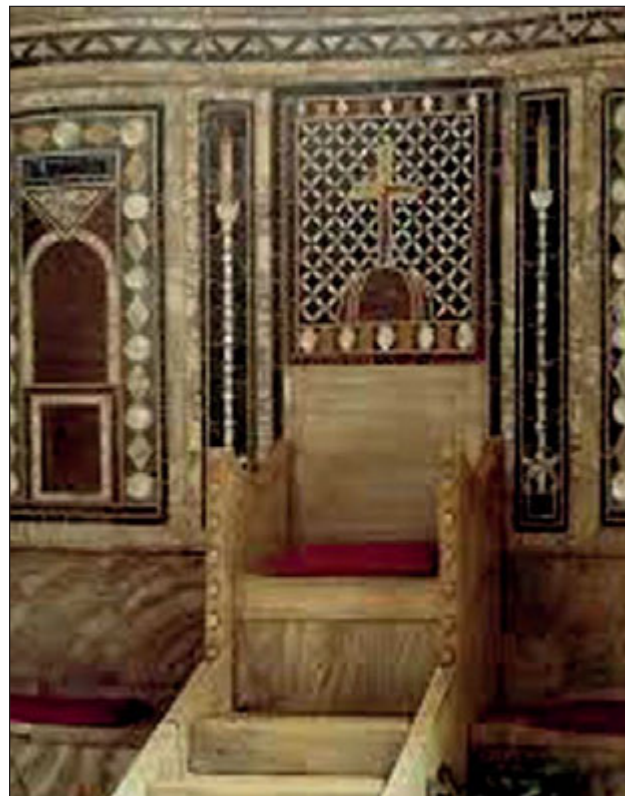
Наслідуючи античні форми, церковні свічники поділяються на високі підлогові та

¹ Тут і далі переклад авторки статті.

переносні ручні, переважно типу канделябрів.

Підлогові свічники-канделябри (κανδελάβρας=τ[ᾱςλυχνί]ας; ставники українських церков) на одну або шість, сім, вісім і дванадцять свічок на рухомому диску, який кріпиться до високого баясиноподібного стовбура на фігурній базі-підставці переважно на трьох (зрідка на чотирьох) ніжках у вигляді стилізованих або реалістично зображених лап тварин. Вони мають висоту від одного до шести метрів². Зазвичай такі свічники були бронзовими, зрідка з коштовних матеріалів, більш спрощеної форми – залізними³. Підлогові свічники розміщували у вівтарі, передвівтарному просторі та в інших місцях храму перед шанованими іконами та гробницями ктиторів чи чудотворців. Зображення таких свічників добре відомі за творами ранньохристиянського мистецтва VI–VII ст. (іл. 1): у розписах храмів і на мініатюрах рукописів [Bouras 1982, р. 479–480, pls. 1–2; Xanthopoulou 2010, fig. 47, 48, 62–72].

Переносні ручні свічники-канделябри переважно мають подібні підлоговим форми, але меншого розміру (заввишки в середньому від 10 до 50 см). Використовувалися також низькі свічники у формі посудин. Переносні свічники розміщували на вівтарі поряд з Розп'яттям та на жертovníку, використовували під час багатьох обрядів, перенесенні святих дарів та Входів і Виходів, на водосвяття чи на панахидах, ставили перед іконами на аналої в храмі чи в домашніх молільнях. Свічком на три свічки (трикирій) на честь Трійці та на дві (дикирій) на честь подвійної природи Христа архієрей дарував благословення мирянам [Taft, Kazhdan 1991, р. 372]. Західноєвропейські нап্রেстольні свічники з XII ст. виготовляли парами, і вони мали подібні до підставок під хрести з Розп'яттям форму й оздоблення та переважно невеликий

Іл. 1. Вигляд центральної апсиди, мозаїка. VI ст. Собор Святої Евфразія в Поречі, Хорватія. VI ст. [За: Terry, 1986: fig. 23]

розмір відносно свічки [Falke, Meyer 1935, S. 1]. Чим урочистішим було богослужіння, тим більше свічників запалювали [Голубинський 1904, с. 278–279].

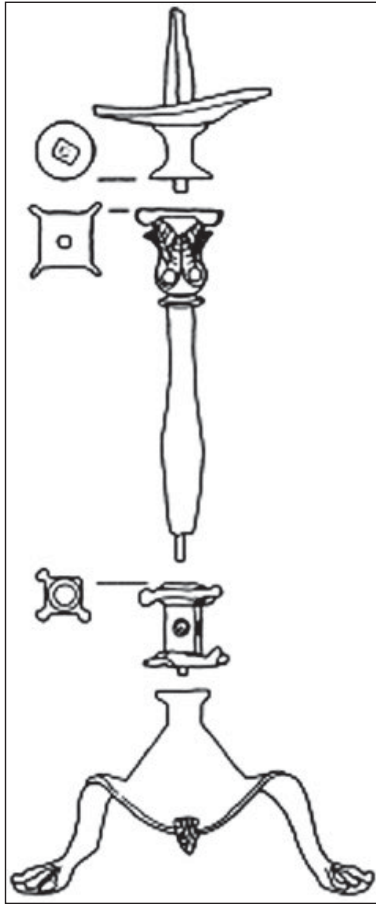
У побуті заможних верств населення про використання бронзових свічників, подібних до церковних переносних чи настінних, свідчать їх знахідки в Криму в міських садибах, могилах та склепах [Сорочан 2005, с. 2567–268, прим. 152].

Свічники-канделябри наслідують традиційну для канделябрів римських масляних ламп форму, джерелом світла яких переважно була оливкова олія. У Русі її називали «деревною» та привозили з Візантії в корчагах і використовували для лампад⁴. Свічки з пізньо-

² Із церкви Святого Ремігія в Реймсі, близько XII ст. [Falke, Meyer 1935, S. 1].

³ Залізний свічник на трьох ніжках знайдено на території великокняжого двору в Києві [Хойновський 1893, с. 19–20, рис. 24, табл. VIII]; у Херсонесі залізні свічники було знайдено під час розкопок «базиліки в базиліці» та на агорі (залізний свічник заввишки 1,05 м) [див. Сорочан 2005, с. 267, прим. 148].

⁴ Давньоруська назва оливкової олії (олею) «деревна» підкреслює її відмінність від олії із «земного» насіння, як от конопель чи льону. Згідно з Києво-Печерським Патериком, коли на свято Успіння Богородиці не знайшлося «масла деревного» та в лампаду хотіли налити рослинну олію, у ній опинилася мертва миша, а після звернення з молитвою до Бога «*нѣкто от богатѣх принесе корчагу велику, зѣло полную масла древянаго... И тако наливши кандила вся, и остаѣя его большаа часть, и тако сътвориша въ утрѣй день празникъ свѣтель святѣя Богородица*» [Абрамович 1991, с. 60].

Іл. 2. Канделябр, бронза. V–VI ст.
Східне Середземномор'я. м. Сарди, Туреччина.
[За: Xanthopoulou 2010, p. 241–242, CD 5.004]

римського часу робили як із сала, так і з воску, проте згідно з «Книгою Єпарха» (11:3–4) станом на кінець IX ст. виробник свічок міг використовувати віск і оливкову олію, але не жир. За писемними та зображувальними джерелами, якщо у II–III ст. професія свічкаря (керарія) була рідкісною, то з кінця пізньоантичного періоду вона поширилася, а свічки широко використовували в побуті для освітлення житла і здійснення поховальних обрядів. З цього часу замість олійних ламп римського типу з'являються керамічні лампади-свічники з восковими свічками. У VI–VII ст. професія виробника й продавця свічок і воску – киропола (*keropoleios*) або кируларія (*keroularios*) – була досить прибутковою, суворо регламентованою та добре відомою в містах візантійської Італії та Константинополі. Свічки (*cereus*, *cerula*, *keros*, *kerios*, *kerinos*) робили з бджолиного воску та чистої оливкової олії. Виробляли звичайні – дешевші – та дорожчі, прикрашені спеціальним покриттям;

робили свічки для здійснення молитов – «молитовні свічки» та свічки, що їх використовували під час усіляких процесій [див. Сорочан 2005, с. 256–269].

У давньоруських джерелах ми не знаходимо деталізації назв. Як підлогові свічники, що постійно стояли перед іконами, хрестами чи біля гробниць, так і переносні чи свічники на кронштейнах та підвісні на ланцюгах із багатьма свічками, або посудини з елеєм, які висіли перед іконами, називали однаково – «кандилами»/«лампадами» [Игошев 2007, с. 465–466, 476].

Свічники-канделябри, що походять з території України, як і переважна більшість відомих пізньоантичних, складаються з трьох окремо виготовлених знімних або з'єднаних зварюванням елементів: підставка-база, стовбур та піддон чи чаша-таріль для воску, що стікає, з конічним або гранованим стрижнем для насаджування свічки (іл. 2). Їх відрізняє лише різноманітність форм окремих елементів та комбінування різними способами. Підставки мають звичайну конічну форму або різний ступінь увігнутості; можуть бути три-, чотири- чи шестипелюсткові у вигляді перевернутої квітки (чи спідниці). Поміж пелюсток чи лопатей можуть бути трикутні виступи, оздоблені кульками – «гудзиками, сльозинками чи перлинами», а лопаті над ніжками – так званіми «гребінками». Ніжки мають вигляд реалістично зображених або стилізованих котячих лап чи копит. Стовбур буває цілновідлитим, може складатися з двох і більше порожніх частин, трубчастих або у формі балясин, з кулеподібними перехопленнями (так званіми «яблуками») або профільований кільцями; верхівку могла завершувати капітель. Відомі також канделябри у вигляді скульптур тварин або людей. Піддони для воску можуть бути у формі диска, конічної форми чи плоскими, у формі квітки або круглої чи три- й більше пелюсткової чаші з невисокими вертикальними стінками, переважно з одним стрижнем для насаджування свічки. Деякі деталі свічника можуть бути орнаментовані карбованими орнаментами чи рельєфними зображеннями відповідно до художніх традицій країни походження і часу їх виготовлення або, як деякі західноєвропейські свічники, оздоблені прорізними ажурними орнаментами, прикра-

Іл. 3. Підлоговий свічник, бронза. Східне Середземномор'я. XII ст. Переяслав, церква Святого Спаса. Загальний вигляд і деталі

шені емаллями (лімоські свічники) чи містити написи (східні свічники). Свічники без стовбура у формі посудин мають подібні ніжки та стрижні для насаджування свічок.

Підлогові свічники-канделябри. В Україні такий свічник у вигляді деформованих та оплавлених уламків («що зазнали дії сильного вогню») було знайдено 1953 року в Переяславі⁵ у вівтарній частині Спаської церкви (усипальні), яку датували другою половиною

XI ст. [Каргер 1953, с. 15; 1954, с. 17, рис. 8]. Проте особливості архітектури та будівельної техніки дали підстави дослідникам відсунути час зведення церкви на кінець XI – 20–30-і роки XII ст., а топографія пам'ятки – неукріплена частина посаду – вважати її монастирським храмом [Козюба 2004, с. 25–29]. Згідно з описом знахідок (№ 90, польові № 141–147 [Архив 1953, д. 72, л. 10 об. – 11]), було виявлено сім відлитої деталей⁶, але зараз у

⁵ До 2019 року – Переяслав-Хмельницький. Розкопки М. К. Каргера 1953 року. Зберігається в Археологічному музеї Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (№ 2049).

⁶ У документах архіву Інституту історії матеріальної культури, у якому матеріали досліджень М. К. Каргера зберігались деякий час, після реконструкції свічника його разом з іншими знахідками передали в Археологічний музей Переяслава, зазначено, що «Залишився 1 фрагмент» (підписано олівцем) [Архив 1953, д. 72, л. 10 об. – 11, № 90].

реконструйованому вигляді відсутній штир для насаджування свічки (іл. 3 : 1), а частини свічника, на що свого часу звернув увагу В. П. Даркевич, зібрані не зовсім правильно. Чаша для воску, що розміщена поміж балясинами, у дійсності повинна міститися вище, а «яблуко» у вигляді куба (іл. 3: 3) з'єднувати частини стовбура [Даркевич 1966, с. 16, табл. 10, 5]. Висота свічника в зібраному вигляді, з урахуванням деформації та відсутніх деталей, мала би бути не менше ніж 90 см, близько 1 м [Архипова 2008, с. 51–53, рис. 3].

Кубічна капітель, що в зібраному вигляді є підставкою для свічки, заввишки близько 9 см, має припаяну згори квадратну (11,2×11,4 см) пластину з отвором діаметром 6,8 см, оточеним двома штрихованими колами. З усіх боків капітель прикрашають рельєфні лев'ячі маски в колах, на гранях – пари акантового листя, а за периметром – крапковий орнамент пуансоном (іл. 3: 1, 2). Піддон для воску діаметром 25 см, з вертикальним бортиком заввишки 2 см, має форму квад्री-фолію з трикутними виступами поміж пелюсток, що завершуються «гудзиками»; денце прикрашають два циркульних кола, заштриховані насічками (іл. 3: 1, 2). За спостереженнями В. М. Залеської, така форма чаші за космогонічними й догматичними уявленнями символізувала єдність світу та була зазвичай пов'язаною з різними префігураціями спасіння [Залеская 1988, с. 100–101, рис. 9, 10]. Стовбур складається з двох порожніх балясин, профільованих шістьма овальними поздовжніми тягами з карбованою штриховкою в заглибленнях; конічні овальні виступи на їхніх кінцях оформлені рельєфними поясками та врізними лініями (іл. 3: 1, 2). Порожній куб (6×5,4) перехвату між балясинами (має значні пошкодження) прикрашають горельєфні гротескні лев'ячі маски, кути граней і отвори втулки зверху й знизу оформлені поясками крапкового орнаменту пуансоном. Конічна шестипелюсткова підставка діаметром 35 см має три припаяні знизу ніжки у вигляді чотирипалих левових лап. Над ніжками – фестончасті виступи, а в місцях з'єднання пари пелюсток – виступи з кулькою на кінцях, що нагадують пташині голови. По краях пелюсток підставки нанесено карбований орнаментальний бордюр з гладеньких і прикрашених крап-

ками трикутників, на грані поміж пелюстками нанесені подвійні ряди дужок, а верх прикрашають навскісні насічки (іл. 3: 1, 4).

За класифікацією Л. А. Бурас, це – свічник-канделябр (другий тип) на одну велику свічку [Bouras 1982, p. 482]. У грецьких та слов'янських православних храмах їх зазвичай розміщують перед вівтарними образами чи біля гробниць святих або ктиторів.

Щодо реконструкції свічника, то такий елемент, як капітель, трапляється на канделябрах із ранньохристиянського періоду, відповідно до часу виготовлення може бути іонічною, коринфською чи кубовою і є складовою верхньої частини стовбура (іл. 2) у місці його з'єднання з підставкою для лампи чи піддону для воску [Ross 1962, p. 33–34, pl. XXVII, no. 33; Xanthopoulou 2010, p. 31–35, 237–241, fig. 59].

В. П. Даркевич відносить свічник з Переяслава до творів романських майстрів XII – першої третини XIII ст., відзначаючи, однак, його унікальність. За низкою ознак (форма підставки, сильний нахил ніжок, форма верхньої деталі, абрис чаші для воску та рельєфні рубчасті смужки) та схожістю з деякими лімоськими виробами він не виключає його французьке походження [Даркевич 1966, с. 16–17, табл. 10, 5, № 29].

Тричастинний поділ (підставка, стовбур, піддон), форма підставки з трикутними виступами з кульками (перероблений мотив плющового листа), форма піддону для воску (серед західноєвропейських така не трапляється), карбована орнаментация знаходять паралелі серед ранньосередньовічних свічників східно-середземноморського походження, які в переробленому вигляді повторюють форми античних канделябрів [Xanthopoulou 1997, 1, p. 30, 66–94; Baratte, Morizot 1997, 2001, p. 130–139; Засецкая 2000, с. 67, № 33; Everyday 2002, p. 286–291, nos. 301–307; Die Welt 2004, S. 223–224, Nr. 329]. Проте аналогії переяславському свічнику знайти поки що не вдається серед виробів ані візантійських, ані західноєвропейських майстрів. Декоративні елементи орнаментации та рельєфні зображення, форма капітелі, як і піддону для воску з невисоким вертикальним бортиком, епізодично трапляються як на ранньохристиянських бронзових свічниках, так і свічни-

Іл. 4. Свічник, бронза. XI–XII ст. Східне Середземномор'я. Княжа Гора Черкаської обл.

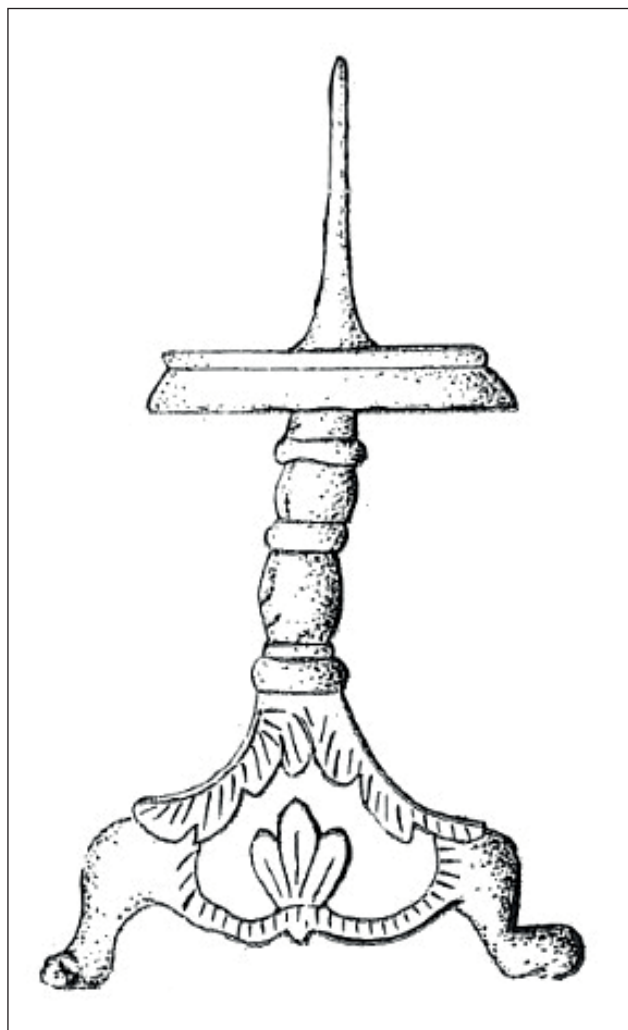
ках пізнішого часу, як наприклад, на свічнику провінційної роботи з Херсонеса (іл. 15), місцем виготовлення якого вважають Східне Середземномор'я (Мала Азія) та датують XIII ст. [Залесская 1988, с. 100, рис. 9, 10; Спадщина 2011, с. 511, № 175]. Умови знахідки свічника з Переяслава – церква кінця XI – 20 30-х років XII ст. [Козюба 2004, с. 25–29] – і відсутність аналогій серед західноєвропейських свічників дозволяють припустити його належність до романізованих творів XII ст. середземноморського походження.

Напрестольні, або ручні, свічники

Свічники-канделябри. Не має аналогій серед західноєвропейських виробів, до яких його відносить В. П. Даркевич [1966, с. 14, табл. 8, 4], і ручний бронзовий свічник заввишки 24,5 см із Княжої Гори⁷. Його під-

дон для воску має вигляд видовженої конічної квітки з трьома пелюстками з кульками на кінцях. Усередині його в колі укріплено гострий стрижень для свічки. Невисокий циліндричний стовбур має два перехвати, профільовані рельєфними вузькими поясками. Конічна шестипелюсткова підставка-трипод з ромбічними виступами між парами пелюсток, що нагадують голови черепах, має невисоку шийку з диском під стовбур. Її поверхня орнаментована симетричними гравійованими завитками на тлі крапкового орнаменту пуансоном. Широко розставлені зігнуті в колінах масивні ніжки підставки певною мірою також імітують ноги черепах. Місця з'єднання з підставкою та посередині ніжки спереду орнаментовані смугами з рельєфними рубчиками. Свічник реставрований, його частини скріп-

⁷ Городище Княжа Гора, с. Пекарі Черкаської обл. Розкопки М. Ф. Біляшівського 1890–1892 років [Ханенко 1902, с. 31–32, табл. IX, 243; Мезенцева 1968, с. 81–82, табл. VII, 1]. Зберігається у НМІУ, в 25/1987 (33402, с. 68552). Городище, яке загинуло під час Багиневої навали, ототожнюють з давньоруським містом Родень – ремісничим і торговим центром, фортецею Пороської оборонної лінії проти набігів кочівників.

Іл. 5. Канделябр, бронза. Східне Середземномор'я. IV ст. (?). с. Лазар Станево Ловечького району, Болгарія [За: Жуглев 1971, рис. 15, обр. 15]

лені болтами, з'єднувальні частини стовбура поміняли місцями, залізний стрижень замієно бронзовим, диск, на якій він закріплювався, видалено (іл. 4).

Свічник датують XI–XII ст. [Національний 2001, с. 39, № 76] і відносять до виробів середньовізантійського часу [Μότσιανος 2011, с. 593, єк. 589]. В. П. Даркевич за схожістю трактовки оформлення граней на ніжках рубчиками, як на шлемах французьких свічників у вигляді лицарів, використання пуансона та формою чаші для воску у вигляді лілії датує його другою половиною XII – першою половиною XIII ст., а місцем виготовлення вважає Францію (?) [Даркевич 1966, с. 14, табл. 8, 4]. Проте серед західноєвропейських ручних свічників цього часу переважають антропоморфні або зооморфні свічники, а чаші для воску у формі розквітлої квітки зовсім інші

й не мають прямих аналогій зі свічником із Княжої Гори [Falke, Meyer 1935, Abb. 165, 167, 169, 174–175, 180–182, 194–197 und andere], але аналогічну форму мають піддон для лампи або воску, що стікає, з латинським написом з Поетовіо (сучасний Птуї у Словенії) та свічник із церкви Святого Тита. Їх використання як свічників, а не підставок для ламп, на думку І. Мотсіаноса, підтверджує зображення підлогових канделябрів на мініатюрі кодексу з Бодліанської бібліотеки, а форма чаші могла бути зумовлена використанням бджолиного воску, який мав чітко контрольоване капання [Μότσιανος 2011, с. 295–296, єк. 590–592]. Свічники з Птуя та подібний із Чрномеля (поселення на південному сході сучасної Словенії) датують другою половиною – кінцем IV ст. і пов'язують з коптським впливом [Perko 2019, р. 7, figs. 12–14]. Щодо свічника із церкви Святого Тита, походження якого невідоме, не виключають, що він може бути середньовізантійського часу [Xanthoroulou 1998, р. 108]. Орнаментальним декором і формою підставки свічника з Княжої Гори подібний випадково знайдений у Болгарії канделябр (іл. 5), який має деякі паралелі з етруськими, римськими, «римсько-візантійськими» та східно-середземноморськими свічниками пізнішого часу, не має точної дати та орієнтовно датований К. Жуглевим IV ст. [Жуглев 1971, с. 229–230, 250–251, 284, обр. 15].

Відсутність аналогій формі чаші для воску свічника з Княжої Гори серед західноєвропейських виробів XII–XIII ст., висока якість його вилитих елементів, поширеність підставок такої форми у Східному Середземномор'ї [Varatte, Morizot 1997, 2001, р. 130–139, fig. 3; Everyday 2002, р. 288, no. 303; Atasoy 2005, р. 80, 82, nos. 136, 140] разом із формою чаші для воску, стилізованою формою ніжок, мотивами орнаменталії та місцем знахідки свідчать про належність свічника з Княжої Гори до виробів, що походять зі Східного Середземномор'я середньовізантійського часу – XI–XII ст. Переробки, яких він зазнав (до реставрації всередині чаші була кругла платівка, як на ранньохристиянських канделябрах з лампами V–VII ст. [Xanthoroulou 2010, р. 2]), не виключають можливість використання його як для свічки, так і лампади.

Іл. 6. Підставка свічника-канделябра, бронза. Східне Середземномор'я. V–VII ст. Херсонес, квартал XXVIII [За: Спадщина 2011, с. 226, № 174]

Підставка канделябра V–VII ст. (іл. 6), подібна до підставки свічника з Княжої Гори (але без орнаментації, заввишки 6,3 см), також була знайдена в 1900 році в Північному районі Херсонеса (НЗХТ, № 5593), квартал XXVIII [Спадщина 2011, с. 511, № 174].

З Княжої Гори походить і бронзова підставка-трипод заввишки 10,5 см, завширшки 8,9–7,8 см складового свічника-канделябра

(НМІУ, № в 25/2288 (с. 66597, 33403, не опублікована) дещо іншої, але також поширеної в Східному Середземномор'ї у V–VII ст. форми (тип CD 6–8 за М. Xanthoroulou) [Xanthoroulou 2010, р. 2]. Підставка має конічну трипелюсткову форму й високу шийку з невеликим диском діаметром 2,7 см і коротким (3,2 см) стрижнем-голкою для з'єднання зі стовбуром. Ніжки (одна відламана), що нагадують тваринні лапи з рельєфними виступами під колінами, широко (11,5 см) розставлені. Пелюстки завершуються «слізками», а їхні краї піднесені в місцях з'єднання із зігнутими в колінах лапами (іл. 7: а). Подібну підставку мають, наприклад, канделябри з лампою: VI ст. зі Східного Середземномор'я, знайдений у Керчі [Залесская 2006, 126, № 226], і V–VII ст. з Малої Азії (?) з колекції Крістіана Шмідта [Die Welt 2004, S. 223, Nr. 326]. Обставини знахідки цієї частини свічника з Княжої Гори невідомі, що ускладнює її датування.

Невідоме й місце знахідки ще двох вилитих бронзових підставок від свічників-канделябрів, що зберігаються в Національному музеї історії України. Це підставка-трипод (в-2011, к. 103) заввишки 6 см, завширшки 10,4–10,7 см, пірамідальної форми, з чітко окресленими гранями трикутних лопатей з вузькою рельєфною крайкою, орнаментованою пуансоном крапками і насічками (у місцях, де крайка має скіс). Пуансоном також прикрашено основу циліндричної втулки (висота 1,5 см, діаметр 2,9 см, отвору – 1,2 см). Зігнуті в колінах ніжки (одна відламана) з «копитами» широко (14,1 см) розставлені, над ними – литі прямокутні виступи заввишки 1 см (іл. 7: в).

Іл. 7. Підставки свічників-канделябрів, бронза. Східне Середземномор'я. а, б – V–VII ст. НМІУ: а – Княжа Гора, № в-25/2288; б, в – місце знахідки невідоме: б – № в-2005; в – середньовізантійський період (?), № в-2011

Іл. 8. Свічники-канделябри, бронза. Херсонеське городище. Східне Середземномор'я. VI–VII ст.: *a*, *б* – ДЕ, № х-247, х-254 [За: Залесская 2006, с. 125–125, № 224, 225]; *в* – НЗХТ, № 5521/2

До інвентарної книги музею підставку було записано разом з іншими предметами з бронзи (в-2005, в-2006, в-2010, в-2013) з колекції Ханенків, предмети з якої були передані в музей у 1920-х роках за програмою перерозподілу колекцій. Спрощені геометризовані форми, незвичне оформлення місць кріплення ніжок, орнамент пуансоном, за аналогією зі свічниками з Переяслава (іл. 3) і Княжої Гори (іл. 4), дають підстави припускати виготовлення підставки провінційним майстром у Східному Середземномор'ї у середньовізантійський час.

Друга підставка (НМІУ, інв. № в-2005 (с. 33512) має поширену з античності трилопатову форму з трохи зігнутими донизу кутами лопатей з «кульками» та піднесеними над ніжками краями, з конічною шийкою-втулкою для з'єднання зі стовбуром. Висота підставки 6,5 см, втулки – 1,5 см (діаметр 2,9 см, внутрішній – 2,1 см). Реалістично зображені ніжки з чотирипалими лапами широко (11,45–11,25 см) розставлені (іл. 7: *б*). Підставку було записано до інвентарної книги В. Хвойки

14 лютого 1926 року після реєвакації частини колекції Ханенків з Москви.

Така форма підставки була поширеною на ранньохристиянських канделябрах (підставка заввишки 7,3 см V–VI ст., придбана в Каїрі 1902 року [Wulf 1911, N. 999]), а також трапляється на деяких західноєвропейських ручних свічниках [Falke, Meyer 1935, S. 2]. Проте переважно вони східно-середземноморські, більшість походить із приватних колекцій і не має провенансу [див.: Everyday 2002, p. 290, no. 306].

Можливо, обидві підставки з НМІУ входять до так званої сирійської колекції, придбаної Ханенками до 1914 року в Дамаску і на острові Крит, або вони з тих речей, що були куплені на антикварних аукціонах [Пескова, Строкова 2012, с. 14, 16, 24–27].

Подібну підставку на ніжках у вигляді зігнутих у колінах і широко розставлених стилізованих лап (іл. 8: *a*) має і канделябр, знайдений на Херсонському городищі 1896 року на північ від Складу старожитностей поза комплексом [ОАК 1898, с. 167, рис. 535].

Зверху більша частина піддону чи диска обламана, округло-гранований стрижень має конічну форму (ДЕ, № х-247). Висота канделябра – 22 см, підставки – 7,1 см. Стовбур дещо деформований, зверху він профільований чотирма «котушками», знизу – конічним виступом припаяний до втулки підставки. Подібні канделябри, що наслідували античні провінціальні зразки, у VI–VII ст. були поширені в Східному Середземномор'ї. У пізньоантичний час їх також виготовляли у Фракії та Мезії [Жуглев 1971, с. 288–289], звідки вони могли потрапити й до Північного Причорномор'я. Д. С. Герцигер відносить канделябр із Херсонеса до провінційних виробів Римської імперії IV ст., не виключаючи місцеве походження майстерні [Герцигер 1984, с. 88, 99, № 24, табл. V, 22]. В. М. Залеська місцем виготовлення називає Східне Середземномор'я та датує канделябр VI ст. [Залеская 2006, с. 125, № 224].

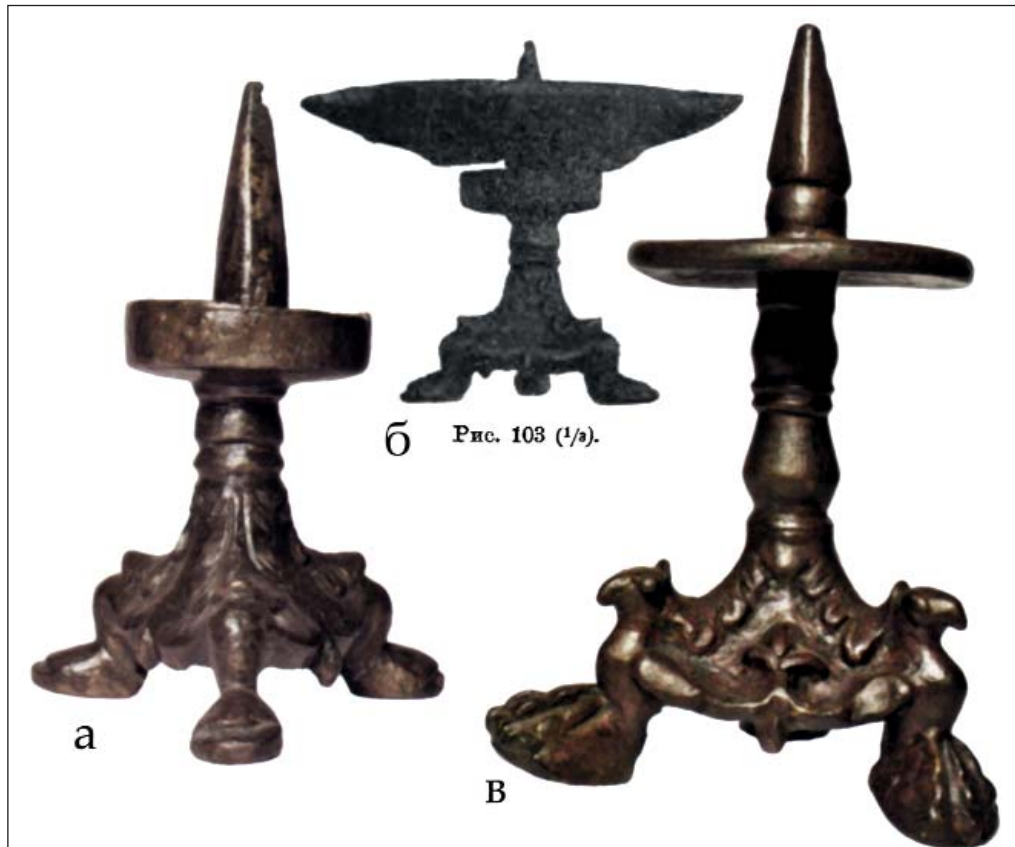
VI ст. В. М. Залеська датує і другий бронзовий канделябр (іл. 8: б) херсонеського походження [Залеская 2006, с. 125–126, № 225]. За описом, це свічник «звичайного типу, для насаджування свічок», на трьох ніжках, висотою 9,5 см, який було знайдено в 1900 році в периболі біля 19 куртини Херсонеського городища [ОАК 1902, с. 24, рис. 59; Сорочан 2005, рис. 81, прим. 148]. Він має довгий конічний стрижень для свічки, невеликий диск піддона, гладенький вилитий, трохи погнутий стовбур майже такої самої довжини, що й стрижень, низьку підставку з асиметричними лопатями та цільновилитими короткими овальними ніжками. Стрижень ближче до диску і трохи нижче на стовбурі орнаментовано поясками з двох заглиблених ліній (ДЕ, № х-254). Оскільки саме такі свічники тримає в руках «хранитель свічок» фігурного канделябра у вигляді статуетки воїна-кочовика (іл. 13: а) зі Шнютген-музею в Кельні, що його відносять до виробів візантійського походження та орієнтовно датують VI ст. або пізнішим часом [Reiterfölkler 1996, S. 242–243, Nr. 5.71], херсонеський, вочевидь, є якщо виробом не одного й того самого майстра, то однієї майстерні.

Східно-середземноморського провінційного походження також є бронзовий свічник-канделябр заввишки 17 см із розкопок на Херсонеському городищі (НЗХТ № 5521/2),

форма якого наслідує добре датовані за монограмами срібні константинопольські свічники VI–VII ст. з Антіохії, Лампсаку на Геллеспонті, Мітилені на Лесбосі [Ross 1962, р. 20–21, pl. XVIII, no. 15; Everyday 2002, р. 292–293, no. 309; Xanthopoulou 2010, р. 37; figs. 66–67]. Висока конічна підставка у формі перевернутої квітки відлита разом з ніжками, які лише віддалено нагадують лапи; три пелюстки з кульками, що розміщені на їхніх увігнутих краях, короткий стовбур у вигляді кулі з конічними виступами по краях, плаский піддон для воску, гострий високий стрижень конічної форми (1/3 загальної висоти) вказують (іл. 8: в) на репліку коштовних візантійських свічників VI–VII ст.

Другою половиною XII – першою половиною XIII ст. датують два відлиті бронзові канделябри-свічники східно-середземноморського походження з Херсонеса. Один з них (НЗХТ, № 3971), заввишки 11,5 см на трьох ніжках у вигляді стилізованих лап, знайдено в 1904 році [Спадщина 2011, с. 229, 512, № 177]. Підставка – з трьома лопатями, грані яких декоровано широким рельєфним листям. Короткий стовбур має циліндричну форму і два кільцеві перехвати. Глибокий піддон – з вертикальним бортиком для воску чи для лампи, масивний короткий пірамідальний стрижень має згладжені грані (іл. 9: а). Свічник знайдено в одному зі склепів могильника римсько-візантійського часу, який, як вважають, пізніше міг бути житлом для бідноти. На його піддон було поставлено керамічний світильник (іл. 9: б) [ОАК 1907, с. 67–68, рис. 103].

Другий подібний свічник-канделябр чи підставку під лампу заввишки 13,5 см з Херсонеса (НЗХТ, № 5591/2) знайдено під час розкопок у 1888 році в районі Складу старожитностей [Yashayeva 2010, р. 304–305, Nr. 379; Спадщина 2011, с. 228, 512, № 176]. Він має підставку конічної тригранної форми на трьох масивних ніжках у вигляді стилізованих грифонів з лев'ячими лапами і орлиними голівками (іл. 9: в). Її грані прикрашають рельєфні трилисники, ребра – широке листя. Стовбур – у вигляді балясини з двома кільцевими перехватами. Піддон має форму диска з валиком по краю і масивний короткий пірамідальний стрижень з кільцевим перехватом знизу. Подібні херсонеським канделябри зі

Іл. 9. Свічники-канделябри, бронза. Херсонеське городище. Східне Середземномор'я. Друга половина XII – перша половина XIII ст. або VI–VII ст.: а, в – НЗХТ, № 3971, 5591/2 [За: Спадщина 2011, с. 228–229, № 176, 177]

Стамбульського археологічного музею датують VI–VII ст. [Atasoy 2005, р. 81–82, nos. 138, 139]. Саме цього часу, вочевидь, і херсонеські свічники.

В Україні також знайдено підставки канделябрів іншої – сферичної – форми. Це канделябр, частини якого було знайдено 1897 року в Херсонесі в хрестоподібному храмі з ковчегом у межах монастирської огорожі, поряд з готелем і стайнею (іл. 10: а). Канделябр має канельований циліндричний стовбур і підставку сферичної форми на трьох вигнутих ніжках з копитами (підставка поломана, одну з ніжок не знайдено). Піддон чи диск для воску, що стікає, відсутній; судячи з п'яти дірочок зверху, до стовбура він кріпився заклепками. Серед знайдених із канделябром речей переважають матеріали IX–XII ст. [ОАК 1900, с. 111–112, рис. 224].

Подібну підставку (НЗХТ, № 31289) знайдено також під час розкопок житлових приміщень пізньовізантійського часу у верхніх шарах пагорба всередині монастирської огорожі на північ від цього храму в 1903 році

[ОАК 1906, с. 24; Косцюшко-Валюжинич 1905, с. 81]. Сферичну частину цієї підставки прикрашають здвоєні врізані лінії, валикоподібним уступом вона переходить до горизонтально розташованого неширокого фігурного обідка із фестончастими краями (мають пошкодження), який опущено на короткі (одна втрачена), широко розставлені ніжки-лапи. Конічний виступ для з'єднання зі стовбуром канделябра має пласку поверхню (іл. 10: б). Більш спрощену форму має підставка (іл. 10: в) діаметром 5,5 см, заввишки 3,5 см (пошкоджена, одна ніжка втрачена), знайдена 1973 року у XXVIII кварталі Херсонеського городища, заселення якого відбувалося не раніше XIII ст., у житловому приміщенні № 14 [Белов 1973, с. 8, 11–13, рис. 22 и; Залеская 2021, с. 121, № 171].

Аналогічні конічні підставки свічників походять з городища Лягман у Таджикистані – середньовічний Тохаристан (південь Середньої Азії та північ Афганістану), що їх датують XI – початком XIII ст. [Литвинский, Соловьев 1985, с. 173–177, 187, рис. 48, 49], та із

Іл. 10. а–в – Херсонеське городище: а, б – свічник-канделябр і підставка, бронза. X – початок XIII ст. Хрестоподібний храм з ковчегом: а – свічник, знайдений 1897 р. у храмі [За: ОАК 1900, рис. 224]; б – підставка, знайдена 1903 р. на північ від храму. НЗХТ, № 31289; в – підставка. Квартал XXVIII, розкопки 1973 року [За: Залесская 2021, № 171]; г, д – фрагменти підставок свічників, бронза. Київ. Друга половина XII – перша половина XIII ст. г – Велика Житомирська, 20–22; д – Софійський собор. НЗСК, СМАА, № 3353, 3354

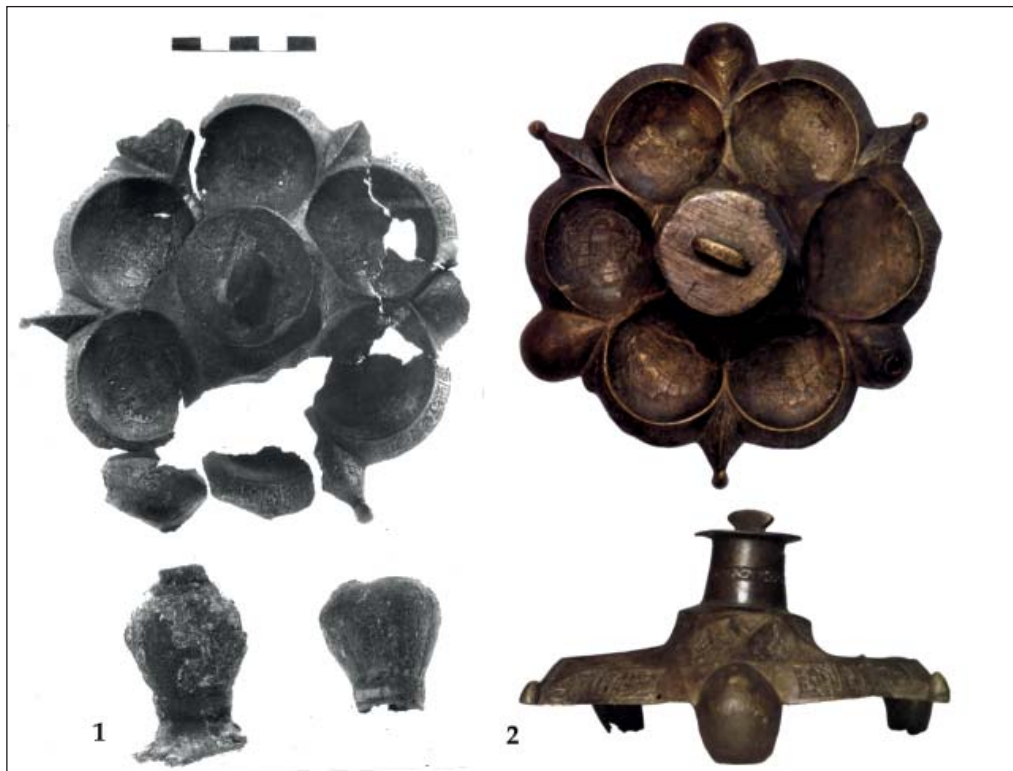
Семиріченської області (тепер Алматинська область Казахстану та значна частина Киргизстану) [ОАК 1897, с. 79, рис. 196, 197]. Таку ж форму мають бронзові підставки канделябрів східного походження з Данданкану X–XI ст. з Музею історії в Ашхабаді [Пугаченкова 1967, илл. 120, с. 324] та з Археологічного музею в Стамбулі (без декорування), умовно датовані X, XII ст. та віднесені до виробів візантійського або ісламського походження [Atasoy 2005, р. 84–85, nos. 142, 144]. За аналогією з ними херсонеські можуть бути також датовані X – початком XIII ст.

Фрагмент підставки оплавленого бронзового свічника сферичної форми (іл. 10: г) було знайдено у 2001–2002 роках і в Києві, у західній частині «міста Ярослава» на вул. Ве-

ликій Житомирській, 20–22, у культурному шарі проїжджої частини давньоруської вулиці [Мовчан, Климовський 2002, с. 192–195]. Тут таки було виявлено численні культові речі та деталі церковного начиння храму XI–XVII ст., фундаменти якого розташовані неподалік (близько 100 м)⁸.

Збереглася половина конусоподібної підставки з втулкою заввишки 2 см, на відлитих стилізованих двопалих лапах. Її діаметр – 12,3 см, висота – 6 см (ніжок – близько 3 см). Оплавлена частина другої половини прикипіла зсередини (іл. 10: д). Підставка прикрашена подвійними заглибленими борозенками по краю і по середині конуса, а також по краю втулки. Одна ніжка кріпиться до заокругленого виступу на підставці за допомогою гачка і

⁸ Залишки церкви було відкрито у XIX ст. на захід від Замкової гори на вул. Великій Житомирській. Н. І. Петров ототожнював з нею «залишки» храму давньоруського часу, який ремонтували ще у XV та XVI ст. [Петров 1897, с. 255].

Іл. 11. Підставка свічника-канделябра з арабським написом, бронза. XII–XIII ст. (Іран?).
Херсонес, квартал Х«а» [За: Спадщина 2011, с. 230–231, № 178]

круглого штиря, що входив в отвір у виступі ніжки. Інша припаяна з внутрішнього боку підставки, проте до пошкодження теж мала виступ. Свічник, від якого походить ця підставка, за її формою і умовами знахідки може бути датований другою половиною XII – першою половиною XIII ст. [Архипова 2006, с. 66, рис. 1, 2].

Дві бронзові відлиті ніжки із широкими п'ятипаланими лапами розміром 7,8×3,3 см і 7,5×3,2 см, зігнуті в колінах (іл. 10: з), вочевидь, від свічника-канделябра XII – першої половини XIII ст., знайдено 1936 року в Михайлівському нефі Софійського собору в Києві (НЗСК, № СМАА 3353 (765), 3354 (793)) [Архипова 2006, с. 66, рис. 1,4].

Східного походження (Іран?) підставка вилитою бронзового свічника-канделябра з гравіруванням (НЗХТ, № 120/37131), знайденого 1987 року під час розкопок С. Г. Рижова в Північному районі Херсонеса (квартал Х «а», приміщення 1, завал підвалу) [Рыжов 1987, с. 14, рис. 36 а]. Від канделябра збереглося лише кілька фрагментів: частина стовбура та грановані кулі, а також підставка-трипод, яка мала значні пошкодження (іл. 11: 1), була відреставрована, а втрати частково доповнені

(іл. 11: 2). Вона має вигляд шестипелюсткової розетки діаметром 15,6 см з піднесенням посередині й циліндричним виступом із завершенням у вигляді тонкого диска з виступом конічної форми. Пелюстки мають заглиблення з медальйонами з гравійованими зображеннями птахів, по краю основи зроблено арабський напис. Поміж пелюсток, чергуючись, розташовані трикутні виступи зі «слізками» та овальні виступи. На рівні овальних виступів розташовані три ніжки (обламані). Висота деталі – 8,8 см.

Підставки подібної форми із заглибленими пелюстками й фігурними виступами мають деякі канделябри невизначеного походження та канделябр з Єгипту VI–VII ст. [Xanthoroulou 2010, р. 255–256, CD 7.009, CD 7.010]. За східними аналогіями та написом арабською [Melikian-Chirvani 1982, р. 58, fig. 14; Литвинский, Соловьев 1985, с. 173, рис. 49. 8, табл. 23, 2] підставку з Херсонесу відносять до іранських виробів XII–XIII ст. [Византийский Херсон 1991, с. 213, № 229; Ryzhov 1999, р. 174–175, fig. 10,3; 2001, р. 298; Спадщина 2011, с. 230–231, 513, № 178].

Свічники з фігурними канделябрами.
Невелика група свічників з фігурними кан-

Іл. 12. Фігурні свічники-канделябри «хранителі свічі»: 1 – Білогірський район у Східному Криму. Друга половина X – XIII ст. [За: Майко, Гаврилов 2013, рис. 2, 2]; 2 – Плиска. Археологічний музей у Софії, Болгарія. Друга половина X – XI ст.; 3 – Херсонес, розкопки 1913 р. IX–X ст. НЗХТ, № 3843 [За: Спадщина 2011, с. 225, № 173]; 4 – с. Дядово, Болгарія. VI або XI–XII ст. [За: Майко 2014, с. 80, прил. 1, 4]

дельбрами з України також наслідують античні зразки ламп, стовбурами яких є антропоморфні та тваринні зображення. Одна або дві лампи могли закріплюватися в однієї чи обох руках фігурки на довгих гілках або на голові на конічному стрижні. Такі вироби IV–V ст. заввишки від близько 50 см і вище із зображеннями оголених фігур у Єгипті вміщували в царські гробниці. Відомі також ручні фігурні свічники V–VII ст. з пірамідальними стрижнями, переважна більшість яких не має даних про місце знахідки. Канделябр у вигляді фігурки орла походить зі Смірни в Туреччині [Xanthoroulou 2010, р. 231–235, CD 1.001–1.011]. Відомі також канделябри з фігурами Ареса та воїна (фрагмент 7,6 см) [Walters 1899, S. 89, 261, Nr 603, 1610, Pl. XX].

В Україні фрагменти вилитих бронзових фігурних свічників знайдено в Херсонесі та Білогірському районі Автономної Республіки Крим, а також у Полтавській області.

Зображення чоловічої фігурки з Білогірського району досить схематичне, деталі лише позначені різцем. Її висота – 9,3 см, ширина – 3,4 см. Голова фігурки переходить у високий масивний пірамідальний стрижень, руки зігнуті в ліктях і підняті, ступні з'єднані, ноги розділяє видовжений овальний проріз. Одяг прикрашають концентричні кола, розташовані ромбом на грудях і спині, на талії – широкий рельєфний пояс (іл. 12: а).

Подібна фігурка з Херсонеса (розкопки Р. Х. Лепера 1913 року, Центральний район, квартал VII⁹) виконана ретельніше, має гарну

⁹ С. Б. Сорочан, посилаючись на праці І. Мансветова та О. С. Федоровського, помилково вважає, що свічник знайдено в ніші, вирубаній під лежанкою ранньовізантійської усипальні [Сорочан 2005, с. 268, прим. 153], проте у Мансветова йдеться про іншу фігурку, а Федоровський не вказує місця її знахідки.

Іл. 13. Фігурні свічники-канделябри «хранителі свічі»: *a* – Шнютген-музей у Кельні. VI ст. або пізніше [За: Reiterfölkler 1996, S. 242–243, Nr. 5.71]; *б* – м. Хорол Полтавської обл. VII–VIII ст. НМІУ, № в-5210; *в* – близькосхідна колекція К. Нібура: зображення в інтер'єрі, виокремлене та прорисоване зображення [За: Панченко 2000, рис. 1, 5]; *г* – Смірна. V–VI ст. Берлін [За: Wulf 1909, Nr. 718. Abb. XXXIII]

збереженість, заввишки 15,8 см, завширшки 5 см (НЗХТ, № 3848). Юнак зі східними рисами обличчя, з вухами у вигляді кілець, зображений у капелюсі конічної форми, який завершується масивним пірамідальним стрижнем для насаджування свічки (іл.12: 3). Його права рука зігнута в лікті й піднята, ліва опущена, трохи зігнута в лікті та відведена назад, пальці зігнуті трубочкою, ноги широко розставлені. Вважають, що зображено вершника-кочовика, але фігурка коня відсутня.

Одяг – підперезана кольчужна сорочка з ремнями, з'єднаними на грудях перемичкою й бляхами, та капелюх – орнаментовано гравіруванням, ноги й верхівка стрижня для насаджування свічки обламані. За костюмом фігурку вважають виробом місцевого херсонського майстра-кочівника [Федоровський 1927, с. 40–41]. Вважали, що це деталь ключа [Византийский 1991, 97, № 96], але аналогії

фігурних канделябрів ранньохристиянського часу зі Смірни та з-під Мілета, з Музею Шнютгена (іл. 13: *a*) у Кельні [див.: Панченко 2000, рис. 1, 3 5, 6] свідчать саме про таке призначення фігурки вершника. Її датують IX–X ст. [Спадщина 2011, с. 225, 510, № 173; Майко 2014, с. 79, прил. 1, 3].

Аналогії кримським фігурним свічникам відомі в Болгарії. Це знайдена 1948 року в Плисці бронзова фігурка в капелюсі зі стрижнем для свічки та орнаментованому сітчастим і кільцевим орнаментом одязі з музичним інструментом у руках і підставкою з чотирма стрижнями (іл. 12: 2), яку датують другою половиною X – XI ст. [Borisov 2010, р. 133–135]. Ще одна фігурка чоловіка з широко розставленими ногами, зігнутими в лікті руками – лівою на стегні, правою піднятою до дископодібного піддону з профільованим високим стрижнем для свічки на голові фі-

гурки, походить з археологічних розкопок біля с. Дядово (іл. 12: 4). Автор розкопок датує її VI ст. і пов'язує з візантійською фортецею [Borisov 2010, p. 131, fig. 131]. За іншою версією, оскільки ранньовізантійську фортецю повністю перекривав шар поселення XI–XII ст., не можна виключати, що ця фігурка пов'язана саме із цим періодом [Майко 2014, с. 80, прил. 1, 4]. На таке датування вказує і однотипність цих фігурних свічників.

На думку В. В. Майка й О. В. Гаврилова, подібність херсонеської та білогірської статуєток до знайдених у Східному Криму бронзових відлитоїх фігурок так званих шаманів, появу яких пов'язують із фіно-угорським впливом, дозволяють обидва антропоморфні свічники датувати другою половиною X – XIII ст., а також пов'язувати з фіно-угорськими традиціями, які були відчутні в Таврії не лише в салтово-маяцький, але і в середньовізантійський період [Майко, Гаврилов 2013, с. 331–333, рис. 2, 2; Майко 2014, с. 80, прил.].

Більш реалістично зображено «хранителя свічки» з Хорола Полтавської області (іл. 13: б). Статуєтку було знайдено близько 1861 року й передано до Музею університету Святого Володимира, а згодом вона потрапила до НМІУ (№ в-5210). Зображено вояка, який стоїть з витягнутою і відведеною вбік правою рукою, у якій він тримав якийсь втрачений предмет, ліва зігнута в лікті та лежить на стегні. Чоловік безбородий, пряме волосся рівно підстрижене й зачісане назад. Він одягнений у сорочку до колін, з широкою нагрудною вставкою, орнаментованою гравіруванням, прикрашену по низу циркульним орнаментом, з опліччям, від поясу спереду і ззаду звисають ремінці (іл. 13: б). В. П. Даркевич, слідом за О. А. Спіциним, вважає зачіску й костюм статуєтки північнонімецькими та припускає належність свічника з Хорола до нижньосаксонських виробів першої половини XIII ст. [Даркевич 1966, с. 17, № 30]. Проте одяг зображеного певний час вважали давньоруським [Прохоров 1881, с. 52; Каталог 1899, с. 131, № 1596], а ґрунтовне дослідження статуєтки М. В. Панченком доводить, що, як і свічники з аналогічними фігурками зі Смірни, Шнютген-Музею та колекції Нібура з Ближнього Сходу, свічник з Хорола – візантійського походження VII–

Іл. 14. Фігурні свічники-канделябри «хранителі свічі» у вигляді вершників, бронза. IV–VI ст.: а – Херсонес. ДІМ, № 27918 [За: Спадщина 2011, с. 224, № 172]; б – Смірна. Археологічний музей у Стамбулі [За: Смирнов 1895, табл. 1]

VIII ст. (іл. 13: а, в, г). Оскільки «представники кочових і напівосілих народів у складі воїнських підрозділів були звичним явищем для раньосередньовічної Візантії<...>, «хранителем свічі» став символічний образ воїна, в одязі якого присутні кочівницькі елементи VII–VIII ст.» [Панченко 2000]. Свічник також датують IX–X ст. [Спадщина 2011, с. 225, 510, № 173].

Іл. 15. Низький свічник, бронза. XIII ст. Херсонес. ДЕ, № х-1566 [За: Залесская 2021, с. 122, № 174]

До іншого типу антропоморфних підставок бронзових свічників відноситься фрагмент у вигляді статуетки вершника (іл. 14: а), випадково знайдений у Херсонесі та 1892 року куплений у М. П. Черньова. З 1893 року зберігається в Державному історичному музеї в Москві (ДІМ, № 27918) [Смирнов 1895, с. 93–122, рис. 5, 7, 8, 10]. У центрі статуетка має втулку; верхня частина фігури – голова, плечі та права рука – деформовані, лівий бік пошкоджено вогнем – під рукою є залишки вугілля. Рельєфні деталі збрюї, гриви, хвоста пропрацьовані гравіюванням. Висота статуетки – 8,6 см, ширина – 7,8 см. Свічник малоазійського походження IV–VI ст. [Искусство 1977, с. 66, № 63; Журавлев, 1997, рис. 4, 6; Спадщина 2011, с. 224, 510, № 172]. Подібний канделябр зі Смірни (іл. 14: б) заввишки 16,5 см зберігався в Оттоманському музеї (зараз Археологічний музей) у Стамбулі [Смирнов 1895, с. 93–95, табл. 1]. Судячи з рівного зрізу на голові, її верхня частина була приставною. Вірогідно, як і в статуетки з Дядово в Болгарії, на голові кріпився диск зі стрижнем для свічки, або стрижень був частиною капелюха, як у свічників із Херсонеса, Плиски і Білогірського району в Східному Криму (іл. 12).

Низькі свічники. Провінційного походження є бронзовий свічник заввишки 7,5 см із двох роз'ємних частин: глибокої чаші ді-

метром 10 см з вертикальним бортиком, на трьох ніжках та масивного пірамідального стрижня (іл. 15). Свічник знайдено в Північному районі Херсонеса, у кварталі XXVIII, у приміщенні XIII–XIV ст. у складі скарбу літургійного начиння з бронзи (розкопки Г. Д. Белова 1975 року, ДЕ, № х-1566). Короткі ніжки свічника лише віддалено нагадують лапи, чаша для воску подібна до чаші переяславського канделябра. За спостереженнями В. М. Залеської, грубість виконання (відливок зазнав лише первинну обробку) вказує на його виготовлення в Малій Азії або в Херсонесі за західноєвропейськими (лотаринзькими) зразками, що надходили до Херсонеса Дунайським шляхом з Європи або через Босфор з Малої Азії з учасниками першого хрестового походу. На це вказує пласка чаша для воску у формі квадрифоля, пересіченого ромбом, з кульками-«гудзиками» на частинах пелюсток, що виступають, і вершинах трикутників, а також стрижень для свічки, подібний до стрижнів візантійського хоросу та романських канделябрів [Залесская 1988, с. 100–101, рис. 9, 10; 2021, с. 122, № 174]. Проте оформлення вертикальних стінок чаші кульками бачимо на відкритій лампі середини II ст. з Північної Італії [Atasoy 2005, р. 34, no. 107]. Поширеним таке оздоблення було і на бронзових світильниках IV–VI ст. [Xanthoroulou 2010, LA 1.019, LA 1.021, LA 3.168, LA 4.006, LA 4.021, LA 4.025]. Форма стрижня – досить широкого низу, що надавало стійкості великим і товстим свічкам, – притаманна як візантійським, так і романським свічникам [Falke, Meyer 1935, S. 1], а аналогічні ніжки має бронзова посудина IV–V ст. з Ермітажу, привезена з Луксора [Искусство 1977/1, с. 185, № 386]. Це дозволяє припускати, що саме античні та ранньохристиянські світильники були взірцями, на які орієнтувався провінційний майстер зі Східного Середземномор'я [Каталог 1977, с. 127; Спадщина 2011, с. 227, 511, № 175] або з Херсонеса [Залесская 1988, с. 100–101, рис. 9, 10; 2021, с. 122, № 174].

Оригінальний свічник (НМІУ, в 25/1986 (33404, с. 68553) заввишки 10 см походить із Княжої Гори (іл. 16). Він зроблений з кованої бронзової пластини завширшки 3,4 см у вигляді круглої низької посудини діаметром 10,2 см на чотирьох високих ніжках зі

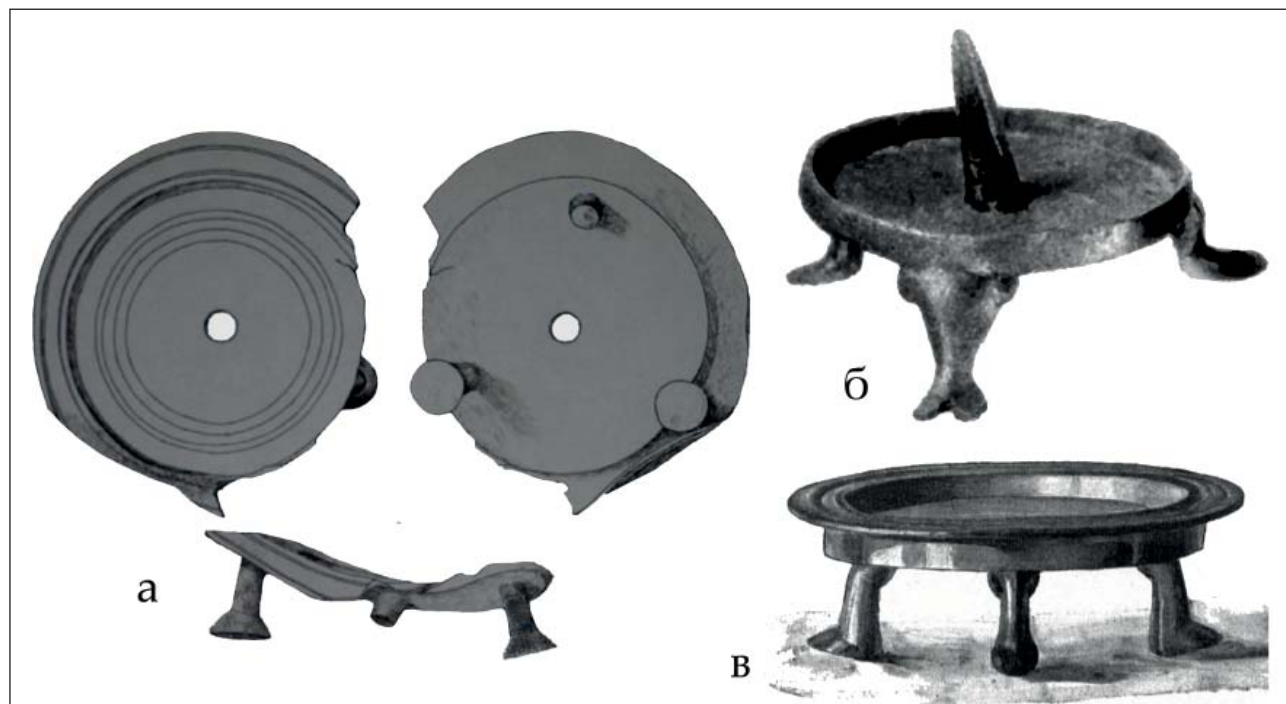
Іл. 16. Низький свічник, бронза. Княжа Гора.
Друга половина XII – перша половина XIII ст. НМГУ, в 25/1986

звіриними мордами, денце – припаяна кована пластина завширшки 4,2–4,4 см. Свічник оздоблений знизу по краю зубчастою, відігнутою назовні каймою, верхній край – короткими врізаними насічками; по боках до корпусу припаяні зображення голів звірів на довгих шиях зі складками. Збереглося три голови з добре модельованими мордами й залишками позолоти чи жовтої міді, одна – більш тонка з жолобком із внутрішнього боку. Обруч корпусу реставрований, поміж голів тварин до нього припаяні пластинки із зубчиками у вигляді корони (збереглося дві, дві обламані). Стінки свічника, ший та лапи звірів прикрашені лінійним різьбленим орнаментом. У центрі свічника – гострий залізний стрижень для насаджування свічки (реставрація) [Ханенко 1902, с. 31, табл. ІХ, 242; Мезенцева 1968, с. 81, табл. VII, 2].

Узагальнене зображення звіриних голів, як «на північно-германських чи скандинавських свічниках (?) XII–XIII ст.», на думку В. П. Даркевича, дозволяє вважати свічник із Княжої Гори виробом майстра з Північної Німеччини або Скандинавії та датувати його другою половиною XII – першою половиною XIII ст. [Даркевич 1966, с. 14, табл. 10, 1-2]. На цю дату вказують також сплюсненість видовжених ніжок свічника з опорою на носок та спосіб їх кріплення, притаманні деяким віктарним свічникам, що передували готичним [Falke, Meyer 1935, S. 20–21, Abb. 127].

Кілька низьких свічників мають форму неглибоких тарілочок. Це фрагмент свічника з Княжої Гори (Чернігівський обласний історичний музей імені Василя Тарновського, № А-5-(5-789), знайдений 1891 року в складі скарбу № III. Тарілочка діаметром 13 см має відігнуті під прямим кутом неширокі вінця, отвір діаметром 1 см посередині та три (одна фрагментована) короткі (заввишки 3 см) ніжки з конічними розширеннями (іл. 17: а). Вінця й денце з внутрішнього боку оздоблені врізаними концентричними колами [Каталог 1898, с. 20, № 1049; Мезенцева 1968, с. 82, табл. IV, 4; Черненко 2007, с. 43, рис. 27, 1]. Подібну форму має бронзова курильниця (ДІМ, № 39320) діаметром 14,8 см, заввишки 4,8 см, знайдена в Херсонесі (іл. 17: в) 1899 року [ОАК 1901, с. 46, рис. 43], яку відносять до середземноморських виробів X–XI ст. [Спадщина 2011, с. 215, 504, № 158]. Визначення походження свічника з Княжої Гори потребує додаткових досліджень. За складом речей скарбу його можна датувати XII – початком XIII ст.

Низький бронзовий свічник з невисокими вертикальними стінками піддону діаметром 9 см був знайдений 1987 року на Херсонеському городищі в Північному районі в кварталі Х«а», приміщенні 1 (підвал) разом з культовими предметами з бронзи (іл. 17: б). Двопалі ніжки (заввишки 4 см) зігнуті в колінах. У ніжках зроблено отвори для цвяхів,

Іл. 17. а–б – низькі свічники, бронза: а – Княжа Гора. Чернігівський обласний історичний музей, № А-5-(5-789). XII – початок XIII ст. [За: Черненко 2007, рис. 27,1]; б – Херсонес. XIII ст. [За: Рыжов 1987, рис. 34]; в – курільниця, бронза. X–XI ст. Херсонес. ДІМ, № 39320 [За: ОАК 1901, рис. 43]

якими свічник, на думку автора розкопок, закріплювали до підставки. За супутніми виробами східного походження (полив'яний посуд, ступка, підставка канделябра свічника (іл. 11) та іншими матеріалами його датують XIII ст. [Рыжов 1987, с. 13–14, рис. 34, 36; Рыжов 1999, с. 174, рис. 3, 3; 2001, с. 298, рис. 9,5].

Таким чином, серед знайдених в Україні бронзових свічників з Херсонеса, Східного Криму, Києва та Подніпров'я переважають імпортовані вироби VI–XIII ст. зі Східного Середземномор'я. Свічники з Центральної Азії, Західної Європи та місцевих ремісників IX–XIII ст. є поодинокими.

Скорочення

ДЕ – Державний Ермітаж

ДІМ – Державний історичний музей

НЗСК – Національний заповідник «Софія Київська»

НЗХТ – Національний заповідник «Херсонес Таврійський»

Джерела та література

Абрамович, Д. І. 1991. *Києво-Печерський Патерик*. Київ (Репринтне видання з видання 1931 р.).

Архив 1953. Архив Института истории материальной культуры Российской академии наук. Ф. 35, оп. 1, д. 72.

Архипова, Є. І. 2006. Вироби ювелірного та декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок Старокиївської експедиції 2001–2002 рр.). *Археологія*, 4, с. 76–87.

Архипова, Е. И. 2008. Церковные осветительные приборы XI–XIII вв. из Переяслава Русского. *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей, присвячений пам'яті О. В. Сухобокова*, 20. Переяслав-Хмельницький, с. 241–256.

- Белов, Г. Д. 1973. *Отчет о раскопках в Херсонесе в 1973 г.* // Науковий архів Інституту археології НАН України. 1973/77.
- Бельтинг, Х. 2002. *Образ и культ. История образа до эпохи искусства.* Москва.
- Византийский 1991. *Византийский Херсон. Каталог выставки.* Москва.
- Герцигер, Д. С. 1984. Античные канделябры в собрании Эрмитажа. *Труды Государственного Эрмитажа*, XXIV, с. 83–99.
- Голубинский, Е. 1904. *История русской церкви. 2-е изд., испр. и доп. 1: Период первый Киевский, или домонгольский. Вторая половина тома.* Москва.
- Даркевич, В. П. 1966. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.). САИ*, вып. Е1–57. Москва.
- Жуглев, К. 1971. Проучване на античните бронзови канделябри, открити в Тракия и Мизия. *Годишник на Софийский Университет*, т. LXII, кн. III. София, с. 214–298.
- Журавлев, Д. В. 1997. Коллекции из Херсонеса в собрании Государственного Исторического музея. *Вестник древней истории*, 3 (222), с. 194–207.
- Залеская, В. Н. 1988. Связи средневекового Херсонеса с Сирией и Малой Азией в X–XII веках. *Восточное Средиземноморье и Кавказ в IV–XVI вв.* Ленинград, с. 93–104.
- Залеская, В. Н. 2006. *Памятники византийского прикладного искусства IV–VII веков. Каталог коллекции.* Санкт-Петербург.
- Залеская, В. Н. 2021. *Памятники византийского художественного металла IX–XV веков. Каталог коллекции.* Санкт-Петербург.
- Засецкая, И. П. 2000. Канделябр со светильником. *Синай. Византия. Древняя Русь. Православное искусство с 6 до начала 20 века. Каталог выставки* / под ред. О. Баддлей, Э. Брюннер, Ю. Пятницкого. Санкт-Петербург, с. 67, № 33.
- Игошев, В. В. 2007. Типология церковных светильников XVI–XVII вв. *Искусство христианского мира*, 10: К 15-летию Православного Свято-Тихоновского Гуманитарного Университета. Москва 2007, с. 465–489.
- Искусство 1977. *Искусство Византии в собраниях СССР. Каталог выставки, 1: Раннехристианское искусство II–IV веков; Искусство V–VIII веков; Искусство христианского Египта IV–VII веков* / [авт.-сост. А. В. Банк и М. А. Бессонова]. Москва.
- Каргер, М. К. 1953. *Отчет о раскопках в Переяславе-Хмельницком в 1952–1953 гг.* // Науковий архів Інституту археології НАН України. 1953/10.
- Каргер, М. К. 1954. Раскопки в Переяславе-Хмельницком в 1952–1953 гг. *СА*, XX, с. 5–30.
- Каталог 1898. *Каталог украинских древностей коллекции В. В. Тарновского, с приложением 16-ти фототипных снимков.* Киев 1898.
- Каталог 1977. *Новые поступления Государственного Эрмитажа. 1966–1977: Каталог выставки.* Ленинград.
- Козюба, В. 2004. Давньоруські храми «окольного града» Переяслава (датування, стильові особливості, інтерпретації). *Наукові записки з української історії*, 15. Переяслав-Хмельницький, с. 25–31.
- Косцюшко-Валюжинич, К. К. 1905. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г. *Известия Императорской Археологической Комиссии*, 16, с. 37–110.
- Лидов, А. М. 2006. Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования. *Иеротопия. Создание сакральных пространств в Византии и Древней Руси* / ред.-сост. А. М. Лидов. Москва, с. 9–58.
- Литвинский, Б. А., Соловьев, В. С. 1985. *Средневековая культура Тохаристана. В свете раскопок в Вахшской долине.* Москва.
- Майко, В. 2014. Бронзовый антропоморфный подсвечник из восточного Крыма. *Трети международен конгрес по българистика, 23–26 май 2013 г. Секция «История и археология» подсеция «археология и стара история».* София, с. 78–81.
- Майко, В. В., Гаврилов, А. В. 2013. Средневековые изделия финно-угорского типа из восточного Крыма. *Древности*, с. 328–334.

- Мансветов, И. 1872. *Историческое описание древнего Херсонеса и открытых в нем памятников*. Москва.
- Мезенцева, Г. Г. 1968. *Древнеруське місто Родень. Княжа Гора*. Київ.
- Мовчан, І. І., Климовський, С. І. 2002. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва. *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.*, с. 192–195.
- Національний 2001. *Національний музей історії України. Фотоальбом*. Київ.
- ОАК 1897. Приобретение отдельных коллекций и случайных находок. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1895 год*. Санкт-Петербург, с. 52–81.
- ОАК 1898. Отчет К. К. Косцюшко-Волюжинича о его раскопках в Херсонесе. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1896 год*. Санкт-Петербург, с. 165–198.
- ОАК 1900. Отчет заведующего раскопками в Херсонесе К. К. Косцюшко-Волюжинича. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1897 год*. Санкт-Петербург, с. 91–132.
- ОАК 1902. Раскопки в Херсонесе. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1900 год*. Санкт-Петербург, с. 13–25.
- ОАК 1906. Раскопки в Херсонесе. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1903 год*. Санкт-Петербург, с. 20–43.
- ОАК 1907. Раскопки в Херсонесе. *Отчет Императорской археологической комиссии за 1904 год*. Санкт-Петербург, с. 49–69.
- Панченко, М. В. 2000. Кочевническое облачение в художественном литье средневековья. *Восточноевропейский археологический журнал*, 6 (7), ноябрь-декабрь. URL: <http://archaeology.kiev.ua/journal/061100/panchenko.htm>.
- Пескова, А. А., Строкова, Л. В. 2012. *Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б. И. и В. Н. Ханенко*. Санкт-Петербург.
- Петров, Н. И. 1897. *Историко-топографические очерки древнего Киева*. Киев.
- Прохоров, В. А. 1881. *Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной*. Санкт-Петербург.
- Рыжов, С. Г. 1987. *Отчет о раскопках Х«А» квартала в Северном районе Херсонеса в 1987 году* // Науковий архів ІА АН України, 1987/72.
- Рыжов, С. Г. 1999. Средневековая усадьба XIII в. в Северном районе Херсонеса (постоялый двор). *Древности*. Харьков, с. 168–180.
- Рыжов, С. Г. 2001. Средневековые жилые кварталы X–XIII вв. в северном районе Херсонеса. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, VIII*. Симферополь, с. 290–311.
- Смирнов, Я. И. 1895. Две бронзовые статуэтки всадников Исторического музея в Москве и Оттоманского музея в Константинополе. *Археологические известия и заметки, издаваемые Императорским Московским Археологическим Обществом*, 4, с. 93–122, рис. 5, 7, 8, 10.
- Сорочан, С. Б. 2005. *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры, I. Харьков.
- Спадщина 2011. *Спадщина візантійського Херсона* / Т. Яшаєва, О. Денісова, Н. Гінькут, В. Залеська, Д. Журавльов; Національний заповідник «Херсонес Таврійський». Севастополь.
- Федоровский, А. С. 1927. Средневековая бронзовая статуэтка, найденная в Херсонесе. *Вторая конференция археологов СССР в Херсонесе 10–13 сентября 1927 года*. Севастополь, с. 40–41.
- Ханенко 1902. Ханенко, Б. И. и В. Н. *Древности Приднепровья*, V. Киев.
- Хойновский, И. А. 1893. *Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева, произведенные весной 1892 года*. Киев.
- Черненко, О. 2007. *Археологічна колекція Чернігівського історичного музею імені В. В. Тарновського (1896–1948 рр.)*. Скарбниця української культури, 9. Чернігів.
- Atasoy, S. 2005. *Bronze Lamps in the Istanbul Archaeological Museum: An illustrated catalogue*. British Archaeological Reports International Series 1436. Oxford.
- Baratte, M. F., Morizot, M. P. Un pied de candélabre byzantin trouvé à Babar, wilaya de Khenchela, Algérie. *Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France*, 1997, 2001, p. 127–139.

- Borisov, B. D. 2010. *Dyadovo. Bulgarian–Japanese Archaeological Expedition 2: The Sanctuary of the Thracian Horseman and The Early Byzantine fortress*, Varna.
- Bouras, L. 1982. Byzantine Lighting Devices. *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, 32, no. 3. Wien, p. 479–491.
- Everyday 2002. *Everyday Life in Byzantium. Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium* / [ed. by D. Papanikola-Bakirtzi]. Athens.
- Falke, O., Meyer, E. 1935. *Bronzegegeräte des Mittelalters*, I. Berlin.
- Mango, C. 1982. Addendum to the Report on Everyday Life. 16. Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4.–9. Okt. 1981: Akten II/1. *Jahrbuch der Osterreichischen Byzantinistik*, 32/1, 252–257.
- Μότσιανος, Ι. Κ. 2011. Φως ιλαρόν: τεχνητός φωτισμός στο Βυζάντιο. Διδακτορική Διατριβή Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας Τμήμα Ιστορίας Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας Βόλος.
- Perko, W. 2019. An Overview of Late Antique Oil Lamps and Lighting Devices from Slovenia. *Glass, Wax and Metal Lighting technologies in Late Antique, Byzantine and medieval times*. Oxford, p. 1–12.
- Reiterfölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Katalog der Burgendische Landesausstellung* 1996. Eisenstadt, 1996.
- Ross M. C. 1965. *Catalogue of the Byzantine and early medieval antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, 2: Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period*. Washington, D.C.
- Taft, R. F., Kazhdan, A. 1991. Candles. Liturgical Candles. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1. New-York, p. 371–372.
- Terry, A. 1986. The «Opus Sectile» in the Eufrasius Cathedral at Porec. *Dumbarton Oaks Papers*, 40, p. 147–164.
- Die Welt 2004. *Die Welt von Byzanz – Europas Ostliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur*. Munchen, 2004.
- Walters, H. B. 1899. *Catalogue of the Bronzes, in the Britain Museum*. London.
- Wulf, O. 1909. *Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke, 1: Altchristliche Bildwerke. Zweite Auflage*. Berlin.
- Wulf, O. 1911. *Altchristliche und mittelalterliche, byzantinische und italienische Bildwerke, 2: Mittelalterliche Bildwerke*. Berlin.
- Xanthopoulou, M. 1998. Le mobilier ecclésiastique métallique de la basilique de Saint-Tite à Gortyne. *Cahiers Archéologiques*, 46, p. 103–119.
- Xanthopoulou, M. 2010. *Les lampes en bronze à l'époque paléochrétienne. Bibliothèque de l'antiquité tardive*, 16. Paris.
- Yashayeva, T. 2010. Die Katalog beschreibungen. *Byzanz. Pracht und Alltag. Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 26. Februar bis 13. Juni 2010: Katalog*, Bonn.

*Олена Журухіна, Катерина Деревська
Олена Дерюгіна, Ірина Швайка*

Місцева сировинна база як передумова розвитку склоробства в середньовічному Києві

Стаття акцентує увагу на важливості проведення досліджень геологічного середовища та аналізу місцевих природних сировинних ресурсів, які могли бути одними з утворювальних елементів при виготовленні скла. У контексті теми виникнення та розвитку склоробного виробництва на території середньовічного Києва такі дослідження, що базуються на археометричних методах, допоможуть у визначенні можливого використання місцевих сировинних ресурсів.

Ключові слова: середньовічний Київ, сировина, склоробство, технологія.

The article emphasizes the importance of researching the geological environment and analyzing local natural materials that could be used in glass production. These studies based on archaeometric methods will help to resolve the issue of the possible origin and use of local raw materials in the context of the emergence and development of glassmaking in medieval Kyiv.

Keywords: medieval Kyiv, raw materials, glassmaking, technology.

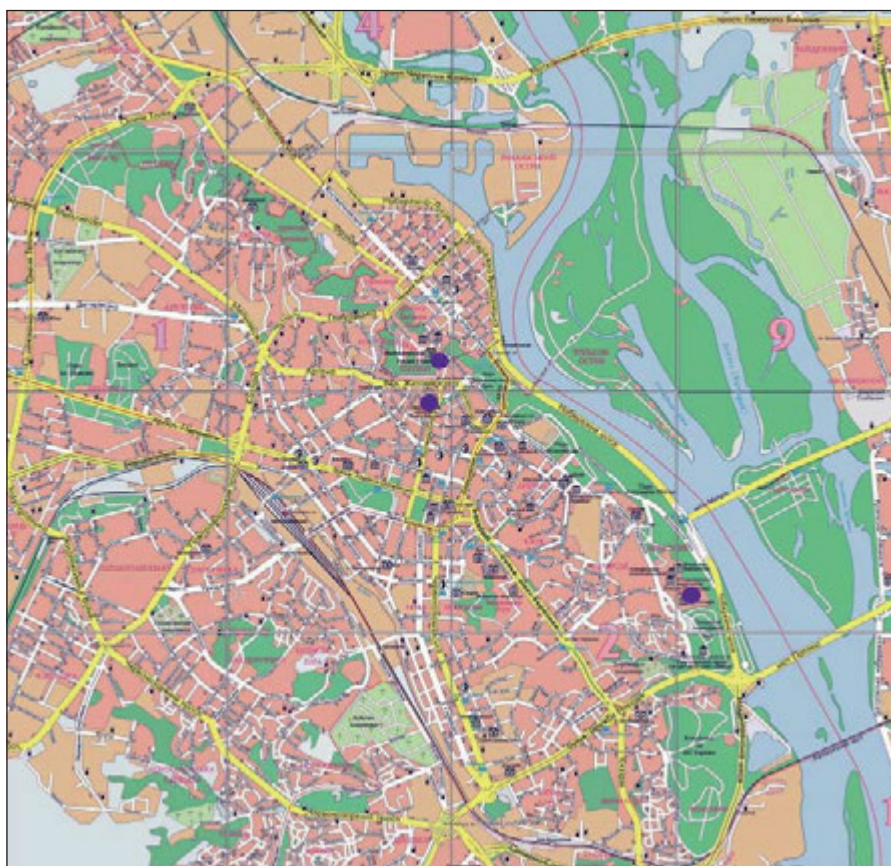
Актуальність. Питання виникнення та розвитку склоробного ремесла на території середньовічного Києва є частиною історичних та археологічних завдань, спрямованих на дослідження повсякденного життя людини в Київській Русі. Дипломатичні та торговельні зв'язки Києва як політичного, адміністративного, економічного та культурного центру Русі, а також як вагомій частини тогочасної європейської спільноти сприяли розвитку різних ремесел. Склоробне виробництво в Києві представлено майстернями та ділянками із залишками такого ремесла й широким спектром продукції, що були відкриті завдяки інтенсивним археологічним дослідженням. Однак слід зазначити, що аналіз хімічного складу пісків та карбонатів у межах вирішення походження й локалізації сировини для території Києва ніколи не розглядався, а тому має свої перспективи. Актуальність даної теми полягає в можливості дослідити технологічний рівень виробничих процесів.

Основна частина. Київське склоробне виробництво, на відміну від такого в інших європейських країнах, де це ремесло мало своє підґрунтя ще з римського часу, виникло як нова галузь, яка спершу була орієнтована на певні потреби та продукцію. Прийняття та запровадження християнства наприкінці X ст. потребувало «візуалізації» в культових спорудах та їхньому оздобленні [Архипова 2010, с. 525–526]. Кінець X – початок XI ст. ознаменований інтенсивним розвитком кам'яного будівництва, а також декоруванням інтер'єрів мозаїчними композиціями зі смальти (настінними й підлоговими), віконного скла та полив'яних керамічних плиток. Оздоблення

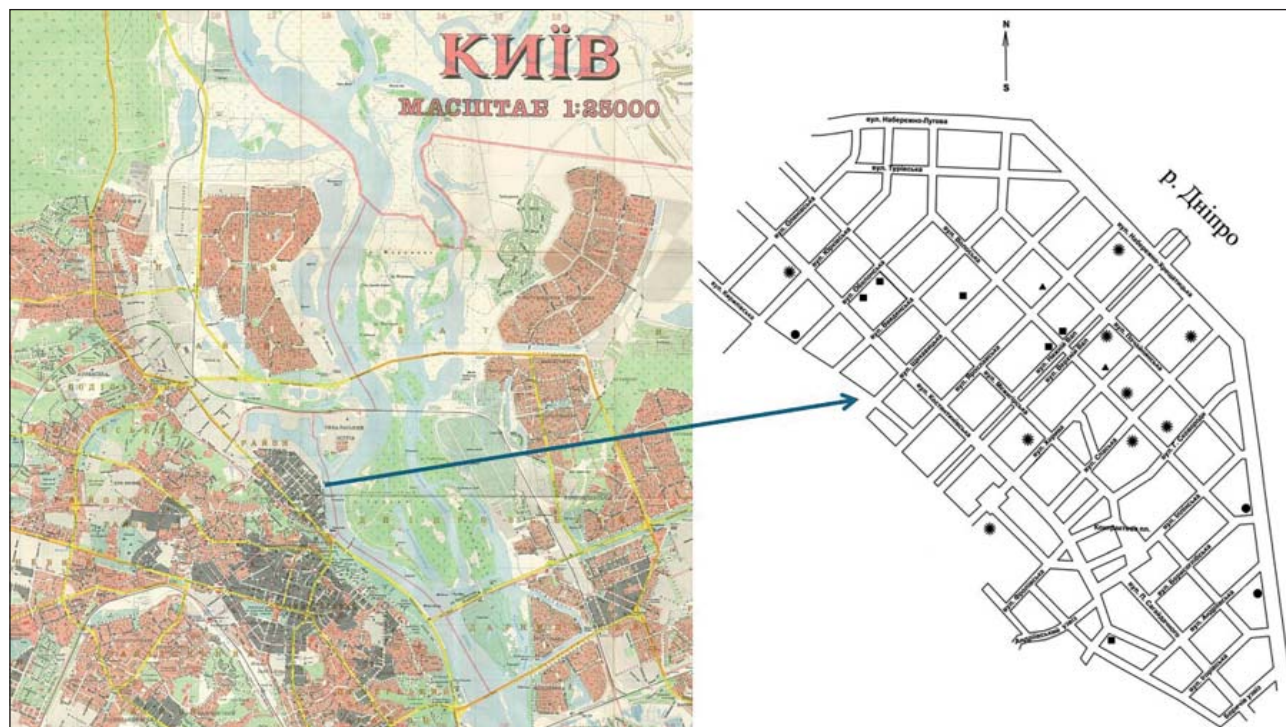
потребувало значних обсягів матеріалу – скла, а також необхідних для його виготовлення (або роботи з ним) знань і навичок. На думку дослідників, перші кроки були здійснено за участі грецьких майстрів, що могло бути «частиною пакету» дипломатичних домовленостей між Константинополем та Києвом. На жаль, писемні свідчення про київське середньовічне скло рідкісні, фрагментарні або є частиною більш пізніх джерел. Інформація про діяльність склоробів на території Києва та Київської Русі письмово не зафіксована, крім згадки в Києво-Печерському патерику (збірка оповідань, складених у XIII ст.) про запрошених до Києва для будівництва Успенського собору (перша згадка про пам'ятку датується 1073 роком) візантійських майстрів [Івакін, Іоаннісян 2010, с. 484]. Однак ця інформація викликає певні сумніви в дослідників. На масштаби виробництва вказують виявлені під час досліджень вцілілі мозаїкові панно або їхні рештки, основа для виготовлення кубиків мозаїки – смальтові заготовки, а також уламки віконного скла (іл. 1). Такі майстерні базувалися навколо будівельних майданчиків, де їхнє функціонування залежало від тривалості таких робіт (іл. 2). Науковий перегляд залишків виробничих комплексів з території садиби Десятинної церкви та Успенського собору змусив їх передатувати в бік омолодження, а також виявив цікавий матеріал для подальших досліджень, пов'язаних із проблемами походження сировини та використання скла в переробці [Хамайко та ін. 2021]. Іноді комплекси могли відновлювати свою роботу, якщо треба було поновити зруйновані, наприклад, землетрусами, композиції, або пе-

Іл. 1. Продукція склоробних майстерень, яку використовували для оздоблення давньоруських храмів: смальтові заготовки, мозайкові кубики та полив'яні плитки

Іл. 2. Схема розташування склоробних комплексів поряд зі зведенням культових споруд, накладена на сучасну карту Києва

Іл. 3. Схематичне розташування склоробних комплексів на території середньовічного торгово-ремісничого центру Києва: коло – склоробні майстерні; квадрат – майстерні з поєднаною металообробною / ювелірною та склоробною справою; трикутник – майстерні з обробки бурштину; зірка – виробничі майданчики із залишками склоробного виробництва

релаштовували свої виробництва на широкий ринок збуту – оздоблення поливою керамічних виробів [Журухіна 2025, с. 185–191].

З XII ст. виникають майстерні, які вже орієнтувалися на ширший перелік продукції і, відповідно, споживача. Ремісничі комплекси, де відбувалася робота зі склом, зосереджувалися на Подолі – торгово-ремісничому осередку середньовічного Києва (іл. 3). Про це свідчать різного ступеня збереженості горни; тиглі із залишками скляної маси; знахідки сировини (свинцеві брилки); скляна маса у вигляді злиwkів (часто з відколотими частинами); скляні краплини, нитки або аморфної форми скло, що вказує на виробничі моменти; готові та браковані вироби тощо (іл. 4). Продукція майстерень включає такі категорії археологічного матеріалу, як посуд багатofункціонального призначення та прикраси (намистини, браслети, кільця та персні, вставки в металеві персні) (іл. 5). Припинили вони свою роботу з руйнуванням Києва 1240 року під час монгольської навали.

Основні компоненти скла. Зв'язок між сировиною та готовим склом доволі складний через взаємодію різних факторів: неоднорідність сировинних матеріалів; поведінку певних елементів і сполук, наприклад, їхня розчинність чи летючість, під час процесів склоутворення [Jackson et al. 2005, p. 783, 793]. Скло – штучний матеріал, для виготовлення якого використовують певні компоненти (шихту). Основу складу становить пісок, який, як відомо, містить один з найважливіших склоутворювальних компонентів – кремнезем (SiO_2). Головним мінералом цієї групи є кварц (температура плавлення близько 1700°C)¹. Однак у давнину горни були обмежені в досягненні такої температури, тому для зниження температури плавлення кремнезему в шихту додавали кальциновану соду (Na_2CO_3) [Rehren 2024, p. 546]. Протягом певних відрізків часу через різні історико-політичні обставини джерела натрію змінювали один одного або функціонували одночасно: від використання у вигляді золи рослин-галофітів, що здатні акумулюва-

¹ Важливим моментом для виробництва скла був процес подрібнення піску/кварцу через вплив розмірів зерен кварцу на швидкість плавлення скляної шихти [Henderson 1985, p. 270].

Іл. 4. Ознаки склоробного виробництва майстерень XII ст. на території Києва

Іл. 5. Складна продукція майстерень з київського Подолу, орієнтована на широкий ринок збуту

ти всередині себе солі натрію, до мінеральної речовини, джерелом якої було солоне озеро у Ваді Натрун (північно-західна частина Єгипту), а потім знов повернулись до використання золи галофітів у певних історичних областях [Drauschke, Greiff 2008, p. 36]. Однак таке скло руйнувалося водою або надмірною вологістю довкілля. Для його стабілізації додавали ще один компонент – карбонат кальцію (вапняк чи вапно), який могли або навмисно додавати до шихти, або ж він потрапляв разом із кварцовим піском морського походження, що його містять уламки черепашок, мушлі тощо [Henderson 1985, p. 277]. Вапняк також можна було замінити глиноземом (Al_2O_3) чи оксидом заліза (Fe_2O), а соду – свинцем чи поташем (K_2O), що дозволяло створювати багато композицій елементів і, як наслідок, різновиди скла [Rehren 2024, p. 546, 550].

За результатами хімічного аналізу київського скла визначено, що воно базувалося на свинцевому (зі вмістом 50% та вище) та свинцево-калієвому (зі вмістом свинцю 15% та 25–33%, калію – 11–15%) склі [Журухіна 2021, с. 150, 159]. Свинцеве скло ($PbO-SiO_2$) у середньовіччі мало значний ареал поширення. Свинцеве скло піддається кільком технологічним діям (литтю, витягненню, навиванню), але не видувається, тому його не використовували для виготовлення посуду та віконного скла. Доступна для варіння такого скла сировина (свинець²), а також проста технологія варіння (температури плавлення до 800°C) сприяли поширенню його виготовлення. З нього виготовляли смальтові заготовки для мозаїкових кубиків, поливу для декорування плиток та керамічного посуду. Ще один тип – свинцево-калієве скло ($PbO-K_2O-SiO_2$), що технологічно було легшим в обробці й піддавалося багатьом операціям: видуванню, литтю, витягуванню й навиванню. Це сприяло виготовленню різноманітних предметів зі скла: посуду, віконного скла, прикрас. Різниця у вмісті свинцю (25–33 % та 15 %) була пов'язана з бажанням здешеввити виробничий процес.

Інформація про основні компоненти скла – шихти – міститься в деяких писемних

джерелах, які розрізнені в часі й відображають правила складання шихти для конкретних географічних областей у певний хронологічний період. Щодо середньовічного скла таку інформацію можна знайти в другій книзі манускрипту монаха Теофіла «Записки про різні мистецтва» (початок XII ст.), який дійшов до нас у вигляді різночасових списків [Theophilus, Dodwell 1961] і в якому передусім акцентується увага на західноєвропейській традиції варіння та обробки скла.

Протягом другої половини XX ст., завдяки залученню точних наук у дослідження походження скла, було проведено розрахунок складу шихти для свинцевого та свинцево-калієвого скла (роботи М. Безбородова та Ю. Щапової). Для виготовлення свинцевого скла змішували один об'єм піску та один-два об'єми оксиду свинцю. Для свинцево-калієвого скла шихта складалася з піску (дві частини), свинцю (одна частина), який шляхом обпалу перетворювався на оксид, та поташу (одна частина).

Поташ для давньоруського скла отримували шляхом обробки золи водою, її вилугуванням, відділенням нерозчинних сполук від розчину; потім розчин випаровували або висушували, а сухий залишок використовували для варіння скла. Таким чином отримували суміш калієвих (і незначну частку натрієвих) солей, переважну частину яких складали карбонати, а домішки були у вигляді сульфатів та хлоридів. Вміст калію, як і інших складових у золі, був непостійний, що залежало від породи деревини, пори року та інших факторів. Тому хімічні аналізи можуть фіксувати певні коливання в складі поташу. Таке скло було майже безбарвним (трохи забарвлення надавали природні нерозчинні домішки).

Свинцево-калієве скло має свої традиції виробництва на території Західної Європи [Mecking 2013], однак з певними відмінностями в морфологічному та хімічному складі: у давньоруських зразках можна побачити чистіший, порівняно із західноєвропейською продукцією, зольний компонент. Це означає, що присутність заліза та фосфору³ незначна,

---

² Свинець могли імпортувати до Київської Русі з території Польщі [Wołoszyn et al. 2025, p. 173], бо місцевих родовищ не було.

³ Тоді як значна концентрація фосфору у склі виокремлює середньовічне західноєвропейське скло [Geilmann, Jenemann 1953, p. 259–263].

що впливало на морфологію, тобто вигляд скла: воно більш прозоре, його «природний» колір не має блакитно-зеленуватого відтінку (якщо тільки не спеціально забарвлювати). Скло світле, із жовтуватим відтінком (який йому ненавмисно надавав свинець).

Наразі важливим є питання виявлення доказів існування місцевого виробництва скла на території Київської Русі або ж його спростування. Це можна зробити за допомогою археометричних методів (переважно хімічних аналізів скла та сировини).

У сучасному науковому світі для встановлення походження сировини й сировинних матеріалів, що їх було залучено в процес скловаріння, використовують методи ізотопії (ізотопи свинцю, стронцію, неодиму), або рентгенофлуоресцентний аналіз для визначення хімічного та мінералогічного складу різних видів золи [Ganio et al. 2012; Jackson et al. 2005]. Крім того, проводяться експериментальні дослідження з пошуку проявів піску, що є придатним для скловаріння [Vrems et al. 2012].

Елементний та ізотопний аналізи скла відображають склад інгредієнтів, з яких його варять, що дозволяє визначити потенційні індикатори певного місця його виробництва. Треба зазначити, що в археології широко застосовують ізотопний аналіз свинцю, метою якого є визначення та порівняння з відомими проявами свинцевої руди для визначення походження сировини [Wołoszyn et al. 2025, p. 172–173]. Ізотопний аналіз стронцію та неодиму дозволяє вирізнити та охарактеризувати різну піщану сировину, що залучена у виробництві первинного скла [Ganio et al. 2012, p. 743, 752]. Діагностичною ознакою піску з різних природних джерел можуть вважатися значення вмісту вапняку та глинозему, оскільки вони відображають певні мінеральні домішки, присутні в ньому (кальцит, польовий шпат, глинисті мінерали).

Ми також розширили поле наших аналітичних досліджень природних сировинних матеріалів для виготовлення скла середньовічного Києва.

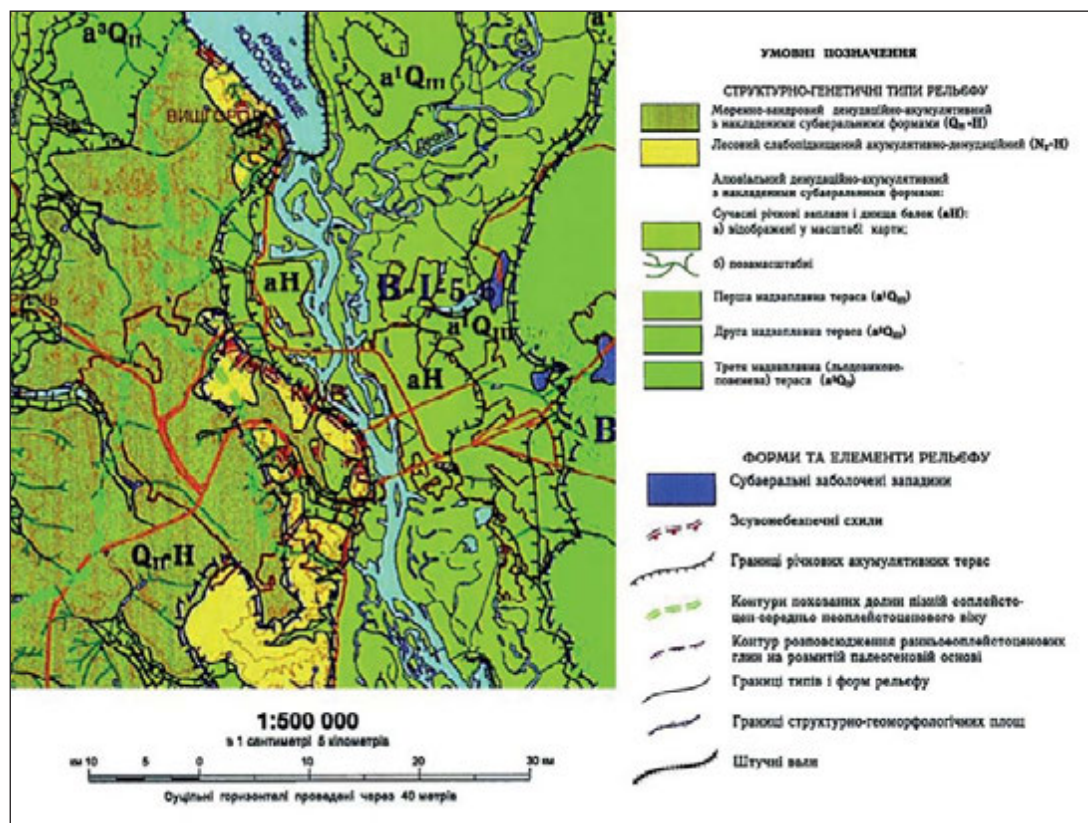
Завдяки тривалим дослідженням геологічного середовища території сучасного Києва (роботи В. Великанова, П. Гожики, О. Драннікова, В. Зосимовича та ін.) відомо про іс-

нування в його адміністративних межах (а також у межах Київської області) проявів пісків, придатних для склоробного ремесла. На сьогодні піски м. Києва широко використовують у будівництві, виробництві скла та в інших галузях промисловості, завдяки його унікальним геологічним характеристикам та широкому спектру можливих застосувань. Кварцові піски Київської області використовують у скляній промисловості завдяки високому вмісту кварцу, який є основним компонентом скла. Піски з низьким вмістом домішок заліза мають значний попит у виробництві віконного скла, пляшок тощо.

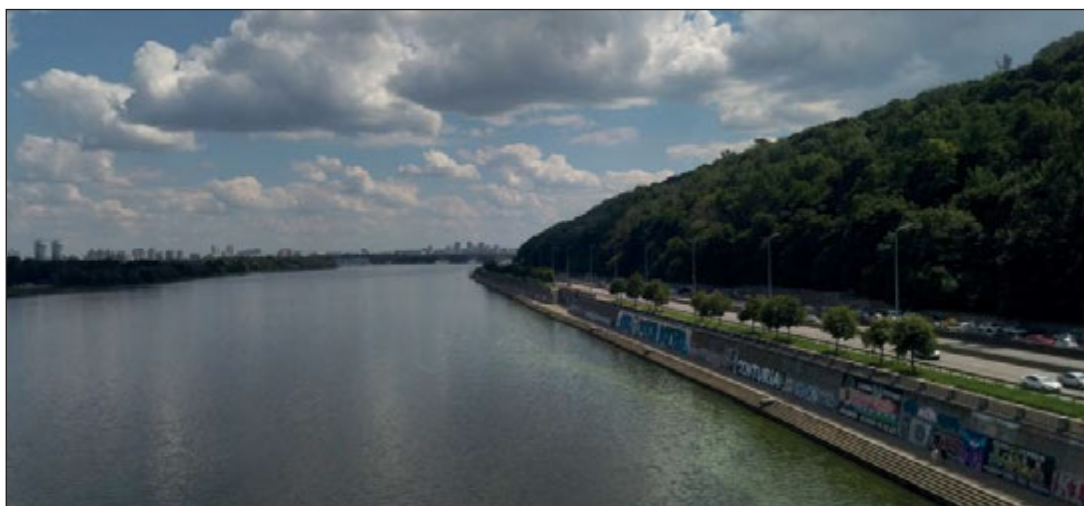
Геологічна будова Києва складна і презентована четвертинними та палеогеновими відкладами, які виходять на поверхню на схилах Дніпра, у ярах та балках [Великанов та ін. 2007]. Четвертинні відкладення Києва поділяються на такі райони: лесові; зандрові (безлесові); перехідні від лесу до зандру; терасові (іл. 6).

Перші три розвинені лише на Київському плато. Лесовий район характерний суцільним розвитком. Лесові породи за віком відносяться до нижньочетвертинних. Зандровий безлесовий район є областю розвитку пісків, що утворилися завдяки діяльності талої води льодовиків. Перехідний район поширений між двома першими і представлений перешаровуванням лесу та піску. Терасовий район у межах Києва має дві тераси. Перша – лугова – складена пісками Дніпра; друга – борова (піщана) – має висоту над Дніпром від 8 до 20 м, складена алювіальними пісками (іл. 7; іл. 8). Друга тераса розвинена переважно на лівому березі. На правому березі вона особливого розвитку не набула (починаючи від пішохідного мосту, вона поступово розширюється в бік Подолу, потім притискається до правого берега вузькою смугою для того, щоб у Вишгороді знову розширитися). Характерним для Києва є високий правий берег, що дає відкриті відслонення (розрізи) всіх порід, які складають територію міста (іл. 9).

З метою встановлення мінералого-геохімічних особливостей осадових порід з відслонень вибраних локацій м. Києва й Київської області нами проводилися гранулометричні та мінералогічні дослідження в лабораторіях НаУ «Києво-Могилянська академія». Хімічні

Іл. 6. Геоморфологічна карта ділянки досліджень, м. Київ [за: Геологічна карта і карта корисних копалин...]

Іл. 7. Сучасний вигляд високого правого схилу Дніпра в районі вулиці Набережне шосе. Світлина О. Журухіної

дослідження щодо визначення важких металів у витяжках ґрунтів проводилися в лабораторії мікроелементного та ізотопного аналізу Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України. Було застосовано метод ICP-MS на мас-спектрометрі з індуктивно-зв'язаною плазмою високої роздільної здатності Thermo Element 2 (Thermo Scientific, Німеччина). Для вилучення рухомих форм металів використовували ацетатно-амоні-

нійного буфер (рН 4,8) згідно зі стандартною методикою. Для контролю точності та перевірки коректності калібрування проводили вимірювання незалежного контрольного стандарту Inorganic Ventures CMS-5 (сертифікованого для ICP-MS). Отримані концентрації елементів відповідали сертифікованим значенням у межах допустимого відхилення, що підтверджує коректність калібрування та стабільність роботи приладу. Усі вимірювання проводили у

Іл. 8. Правий берег Дніпра в районі Володимирської гірки: 1 – сучасний вигляд (світлина О. Журухіної); 2 – вигляд місцевості 1900 року [за: <https://pastu.com/p/1072638>]

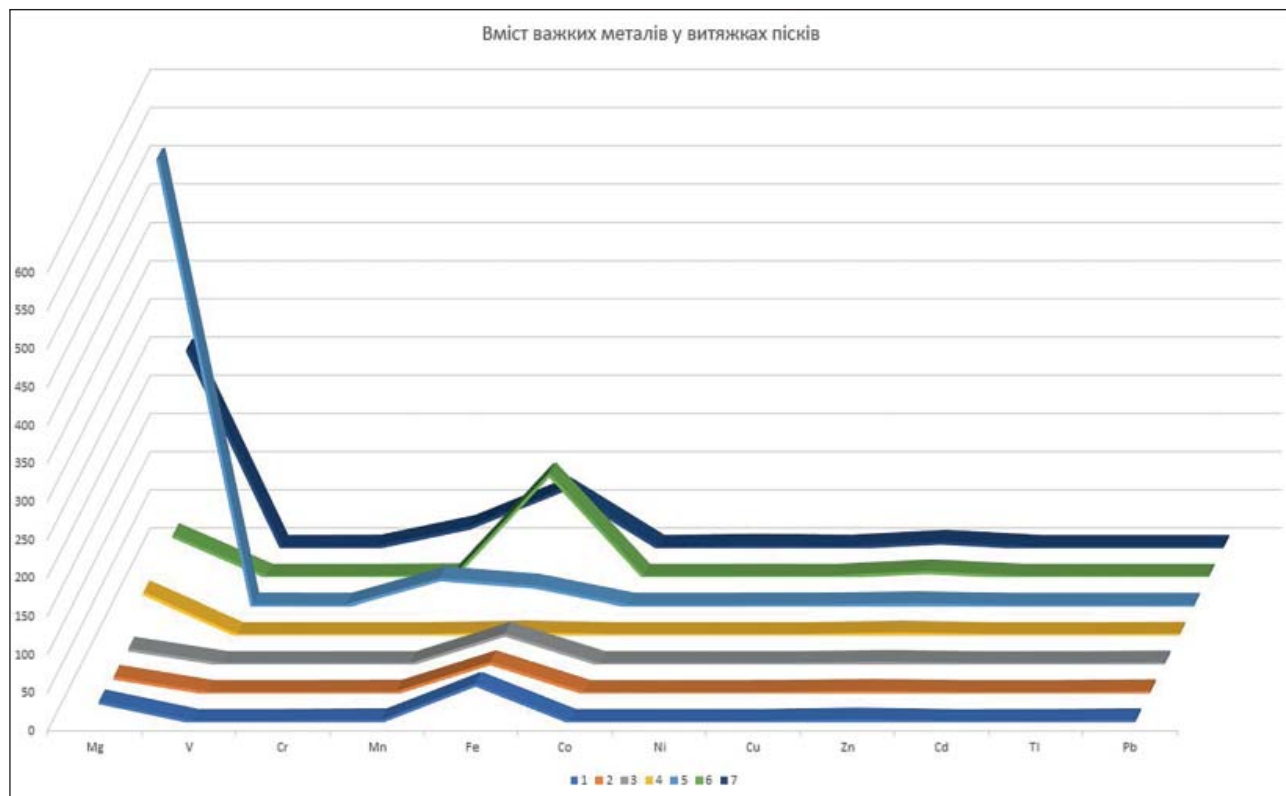
Іл. 9. Місця збору проб піску з Правого берега Дніпра. Світлини К. Деревської

вигляді шести технічних повторів; результати подаються як середнє значення $\pm$ стандартне відхилення. Для зразків, де концентрація елементів була нижчою за межу виявлення, результати позначали як ND (Not Detected).

На графіку (іл. 10) видно, що для пісків з локації м. Києва (зразки 5–7) характерним є висока (у декілька разів) концентрація Mg, Mn, Fe. Такі показники, ймовірно, пов'язані з антропогенним впливом урбанізованої території міста. Піски Київської області (зразки 1–4) представлені переважно кварцовими різновидами і мають рівномірний фон концентрації важких металів. Незначне підвищення залізу має природне походження.

Попередні мінералогічні дослідження дали такі результати. Піски терас району Дніпровських круч Подолу з глибини від 2,5 м до

3,0 м мають такий гранулометричний склад: піщаних частинок – 96%; пилюватих та глинистих частинок – до 4%. Таким чином, піски забруднені дуже слабо. Фракція розміром 1–0,25 мм міститься в кількості від 33% до 50%, що дозволяє віднести ці піски до середньозернистих. Взагалі за багатьма аналізами піщані частинки (1–0,05 мм) коливаються від 85% до 90%, решта припадає на пилюваті та глинисті фракції. Слід вважати, що механічний склад пісків Подолу різноманітний. Механічний склад суглинків, які трапляються в пісках у вигляді лінз, такий: піщаних частинок – 36%, пилюватих – 60%, глинистих – 6%. Хімічний аналіз лесу, що зазнав вилуговування, такий (у %): SiO_2 – 74,3–77,6; Al_2O_3 – 6,14–6,84; Fe_2O_3 – 1,66–2,31; CaO – 6,9–7,10; MgO – 0,11–0,18; CO_2 – 4,51–5,90.

Іл. 10. Графік вмісту важких металів у пісках з вибраних локацій Києва та Київської області

Піски підлесові, сірого кольору, мають такий механічний склад: піщані частинки – 70–97%; пілуваті – 3,5–25%; глинисті – 1–6%. Отже, такі піски дрібнозернисті й забруднені пілуватими частинками.

Зандрові відклади, що мають жовтий колір, представлені суглинками, глинами та пісками. Суглинки мають такий механічний склад: піщані частинки (1,0–0,05 мм) – 39%; пілуваті (0,05–0,005 мм) – 40%; глинисті (0,005–0,001 мм і менше) – 20%. Пісок зандровий має такий механічний склад: піщані частинки (1,0–0,05 мм) – 70–90%; пілуваті (0,05–0,005 мм) – 8,0–10%; глинисті (0,005–0,001 мм і менше) – 2–20%. Отже, зандрові піски бувають дуже забруднені глинистими частинками, більше ніж пілуватими, формуючи фактично супіски. Проте трапляються й чисті піски.

Піски новопетрівської неогенової світи (Іл. 11), світло-сірі до білого кольору, рівномірно зернисті, мають такі показники механічного складу: піщані частинки – 99%; пілуваті – 1,0%; глинисті – відсутні. Бачимо, що пісок чистий, з незначним вмістом пілуватих частинок [Зосимович 2021, с. 3–16].

Піски межигірської світи олігоцену, жовтуватозеленого кольору, середньозернисті,

рівномірнозернисті. За показниками механічного складу: піщані частинки – 86%; алеврит – 4,16%, пілуваті – 7,84%; глинисті – відсутні.

Висновки. Перші склоробні майстерні, ймовірно, виникли під час будівництва культових споруд, таких як Десятинна церква (989 (991) – 996 роки), Софійський собор (1030–1040-ві роки) та собор Успіння Пресвятої Богородиці (1070-ті роки), і були орієнтовані на виготовлення декоративних елементів для оздоблення храмів. Поява, організація та подальший розвиток склоробного виробництва були пов'язані з політичними, дипломатичними та культурними зв'язками з Візантією. Трохи згодом на території київського Подолу в шарах XII–XIII ст. з'явилася значна кількість виробничих комплексів, орієнтованих на ширший ринок. Серед них виявлено багатofункціональні майстерні, які поєднували металообробне / ювелірне виробництво зі склоробним.

Хімічний склад скла з досліджених майстерень дозволив встановити, що більшість зразків належали високосвинцевому та свинцево-калієвому (з варіативним вмістом свинцю) класам. Свинцеве скло (пісок та оксид свинцю) відоме давно й географічно пошире-

Іл. 11. Правий берег Київського водосховища (с. Нові Петрівці, вул. Князя Святослава). Відслонення верхніх палеогенових відкладів. Світлина О. Журухіної

не на значній території, з нього виготовлена частина смальтових заготовок для мозаїкових кубиків, а також полива для керамічного посуду та підлогових плиток. Свинцево-калієве скло було придатне для більш широкого спектру технологічних операцій, а тому з нього виготовляли різноманітніші вироби: посуд, віконне скло, прикраси. Воно складалося з трьох компонентів: піску, оксиду свинцю та золи (карбонату калію, отриманого з рослинної чи деревної золи). Таке скло (з певними відмінностями в хімічному складі) широко використовували в Західній Європі та Київській Русі. Різниця у вмісті оксиду свинцю в скляній масі, можливо, вказує на прагнення здешевити виробничий процес.

Вироби київських майстерень відповідають знахідкам скляних речей на решті

давньоруських пам'яток, що може свідчити як про поширення продукції на навколишні території, так і про існування цього виду ремесла на інших територіях (наприклад, рештки майстерень також зафіксовано у літописних містах, які були центрами князівств – Переяславі [Сікорський, 1976] та Чернігові [Черненко, Новик 2018, с. 20, 24–25], а також місті Любечі [Веремейчик 2023, с. 29–31]).

Проведені нами мінералого-геохімічні дослідження осадових рихлих порід із круч Дніпра дозволять передбачити високу вірогідність використання пісків з відкладів новопетрівської світи неогену, що є морськими утвореннями і містять рештки морських безхребетних тварин. Їх аналіз вказує на високий вміст кремнезему (понад 90%), а поширення

відкладів у верхніх частинах розрізу робить їх привабливим і доступним матеріалом для скловаріння.

Тому продовження роботи в цьому напрямі дозволить охопити більше матеріалу для дослідження та визначення певних типів скла, яке було притаманне для київського середньовічного склоробства. Це своєю чергою може наблизити до вирішення питання, чи була рецептура скла запозичена з територій, які вже мають традиції склоробства, чи був створений новий рецепт, заснований на відо-

мих компонентах, адаптованих уже до місцевих умов.

Отже, залишаються питання стосовно постачання сировини, отримання природних компонентів для виробництва київського скла тощо. Для подальших досліджень окреслимо основні напрямки: виявлення місцевої сировинної бази в київському склоробстві; які саме компоненти були задіяні; яка сировина для цього виробництва могла бути імпортована. Отримані відповіді дозволять інтегрувати здобуті результати в загальноєвропейську історію скла.

Джерела та література

Архипова, Є. 2010. Скульптура та архітектурний декор. *Історія українського мистецтва: у 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків*. Київ, с. 525–576.

Веліканов, В. А., Гожик, П. Ф., Педанюк, Г. І. 2007. *Геологічна карта України (дочетвертинний зріз)*. Київ.

Веремейчик, О. 2023. Археологічні пам'ятки Любеча. *Slavia Antiqua*, LXIV, с. 21–57.

Геологічна карта і карта корисних копалин четвертинних відкладів (Дніпровсько-Донецька серія). 2001.

Журухіна, О. Ю. 2021. *Намисто Середнього Подніпров'я X–XIII ст.* Дисертація к.і.н. Київ: ІА НАН України.

Журухіна, О. 2025. По гарячих слідах київського склоробства. *Intermarium за доби середньовіччя. Археологія міжцивілізаційних контактів*. (Серія «Archaeologica Ruthenica»), с. 180–205.

Зосимович, В. Ю. 2021. Новопетрівський регіоарус міоцену Північної України. *Геологічний журнал*, 4, с. 3–16.

Івакін, Г., Іоаннісян, О. 2010. Мурована архітектура. *Історія українського мистецтва: у 5 т. Т. 2: Мистецтво середніх віків / НАН України, ІМФЕ ім. М. Т. Рильського*. Київ, с. 457–524.

Сікорський, М. І. 1976. Склоробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. Київ, с. 146–150.

Хамайко, Н., Журухіна, О., Чміль, Л., Гунь, М., Нестеровський, В. 2021. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври. *Opus mixtum*, 9, с. 121–155.

Черненко, О. Є., Новик, Т. Г. 2018. *Звіт про археологічні дослідження стародавнього м. Чернігова у 2017 році (археологічні дослідження на території урочища Вал та архітектурно-археологічні дослідження будинку настоятеля Єлецького монастиря)* // Науковий архів ІА НАНУ, 2017/41.

Brems, D., Degryse, P., Ganio, M., Boyen, S. 2012. The production of Roman glass with western Mediterranean sand materials: Preliminary results. *Glass Technology: European Journal of Glass Science and Technology Part A*, 53, Number 4, p. 129–138.

Drauschke, J., Greiff, S. 2008. Chemical aspects of Byzantine glass from Caričin grad/Iustiniana Prima (Serbia). *Glass in Byzantium – Production, Usage, Analyses*. International Workshop organised by the Byzantine Archaeology, Mainz, 17th–18th of January 2008, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, p. 25–46.

Ganio, M., Boyen, S., Fenn, Th., Scott, R., Vanhoutte, S., Gimeno, D., Degryse, P. 2012. Roman glass across the Empire: an elemental and isotopic characterization. *Journal of Analytical Atomic Spectrometry*, 27, p. 743–753.

Geilmann, W., Jenemann, H. 1953. Beiträge zur Kenntnis alter Gläser. II. Der Phosphorgehalt alter Gläser und seine Bedeutung für die Geschichte der Schmelztechnik. *Glastechnische Berichte*, 9, p. 259–263.

Henderson, J. 1985. The raw materials of early glass production. *Oxford Journal of Archaeology*, 4 (3), p. 267–291.

Jackson, C. M., Booth, C. A., Smedley, J. W. 2005. Glass by design? Raw materials, recipes and compositional data. *Archaeometry*, 47 (4), p. 781–795.

Mecking, O. 2013. Medieval lead glass in Central Europe. *Archaeometry*, 55 (4), p. 640–662.

Rehren, Th. 2024. Glass: primary production. *Encyclopedia of Archaeology*, 2nd edition. Volume 2, p. 544–558.

Theophilus, Presbyter, Dodwell, C. R. 1961. The various arts: *De diversis artibus*. Theophilus; editet and translated by C. R. Dodwell. London.

Wołoszyn, M., Merkel, S. W., Florkiewicz, I., Zhurukhina, O., Wajda, S. 2025. Analizy wyrobów ołowianych a relacje polsko-ruskie w wiekach średnich [Lead Artefact Analyses and Polish-Rus' Relations in the Middle Ages]. *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 40 lat później*, p. 172–173.

Образи сиринів у мистецтві перегородчастої емалі Русі: особливості художньої традиції

У статті досліджується походження, іконографія та семантика образу сирини в мистецтві Русі XII–XIII ст. з особливим акцентом на елітарні ювелірні прикраси – колти. До аналізу залучено пам'ятки архітектури, книжкової мініатюри, срібного посуду, тканин і кераміки, що дозволяє простежити шляхи поширення та переосмислення образу. Особливу увагу приділено ролі вірменської культури як імовірного посередника між ісламським Сходом і Руссю, що підтверджується художніми паралелями та історичними свідченнями русько-вірменських контактів. Зроблено висновок, що зображення сиринів на колтах поєднували сакральну семантику з уявленнями про благодать, шляхетність і владу, виконуючи функцію знаків високого соціального статусу та божественного заступництва. **Ключові слова:** сирин; колти; іконографія; мистецтво Русі; вірменська культура; християнська символіка; ювелірні прикраси; сакральність; фарн.

The origin, iconography, and semantics of the image of siren in the art of Rus' from the eleventh to the thirteenth centuries, with particular emphasis on elite jewelry, specifically temple pendants (kolts) are examined in the paper. The architectural decoration, manuscript illumination, silver vessels, textiles, and ceramics are involved in analyses, making it possible to trace the routes of the spread and reinterpretation of the image. Special attention is given to the role of Armenian culture as a probable intermediary between the Islamic East and Rus', supported by both visual parallels and historical evidence of Rus'–Armenian contacts. The author concludes that representations of sirens on the temple pendants-kolts combined the sacred meaning with notions of grace, nobility, and power, functioning as markers of high social status and divine favor. **Key words:** siren; temple pendants (kolts); iconography; art of Rus'; Armenian culture; cultural mediation; Christian symbolism; jewelry; sacrality; Farn (Khvarenah).

Одним з найпопулярніших і найбільш тиражованих у наш час образів давньоруського мистецтва стало зображення птаха з людською головою – так званого сирини, який отримав свою назву завдяки асоціації з російськими лубочними картинками XVIII–XIX ст. На них зображення птахів з дівочими голівками супроводжуються написами «райські птахи Сирина і Алконост» (іл. 1).

У подальшому цей відносно пізній лубочний образ як у масовій свідомості, так і в науковому дискурсі був екстрапольований на давньоруську культуру, сформувавши уявлення про нібито широке побутування в ній образу диви-птаха – сирини. У науковій літературі питання про те, наскільки насправді образ Сирина був поширений у мистецтві домонгольської Русі, яке смислове навантаження він мав і яким є його походження, досі залишається дискусійним і не має однозначного розв'язання.

У зв'язку з цим уточнення джерел формування образу сирини, можливих шляхів його проникнення на Русь, особливостей побутування та смислового наповнення в руській традиції залишається актуальним науковим завданням. Його розв'язання може сприяти розширенню уявлень про культурні взаємодії, що впливали на світогляд, естетику та техно-

Іл. 1. Райські птахи Сирина і Алконост. Лубок. XVIII ст. Світлина з відкритих джерел

логії, які формували обличчя середньовічного світу. Тому предметом цієї статті є розгляд колтів із зображеннями сиринів як з погляду можливого походження цього сюжету, так і з погляду інформативності їхніх стилістичних та технологічних особливостей.

Саме слово «сирин»¹, запозичене з лубочної традиції, безпосередньо відсилає до «Одісеї», у якій згадуються сирени – солодкоголосі

¹ У різних редакціях перекладних списків александрійського «Фізіолога» – збірника оповідей II–III ст. про властивості тварин, що відображав, у тому числі, їх символічне тлумачення і відіграв важливу роль у формуванні образів Алконоста та Сирина, – трапляються як термін «сирена», напівриб'ячий образ якої найчастіше пов'язаний з морем, подібно до античних сирен, так і термін «сирин», що переважно позначає істоту з напівпташиним виглядом (Белова 2001, с. 14–16; 226–229).

істоти, спів яких приносив загибель мореплавцям. У пізніших грецьких творах сирен описували як напівжінок-напівптахів, народжених, за різними версіями, від Океана й Геї або від Ахелоя та однієї з муз. Водночас ще Никодим Кондаков, який першим описав давньоруські ювелірні вироби із зображеннями птахів з людськими обличчями та застосував до них термін «сирин», наголошував, що уявлення про фантастичних істот з тілом птаха й головою людини сформувалися в релігійних уявленнях Давнього Сходу (у широкому значенні, включно з Єгиптом) задовго до того, як «античний світогляд помістив їх під іменем сирен на берегах Партенопей в Південній Італії». На думку вченого, античну сирену слід чітко відрізнити від сирина – фантастичного образу середньовіччя, у якому, можливо, відбився «давньоазійський образ душі» [Кондаков 1896, с. 343–345].

Н. П. Кондаков досить обережно підходив до визначення джерел зображень сиринів на давньоруських ювелірних виробах, зокрема на колтах із перегородчастою емаллю, однак припускав наявність у їхній основі східно-візантійських зразків [Кондаков 1896, с. 347]. На час створення праць Н. Кондакова дослідження давньосхідних образів у такому обсязі ще були відсутні. Нині ж цю проблематику розглянуто в низці досліджень із широким просторово-хронологічним охопленням, хоча в багатьох випадках описані образи птахолюдів і далі зберігають імена грецьких сирен або гарпій [Ваєр 1965; Lerner 1975 та ін.].

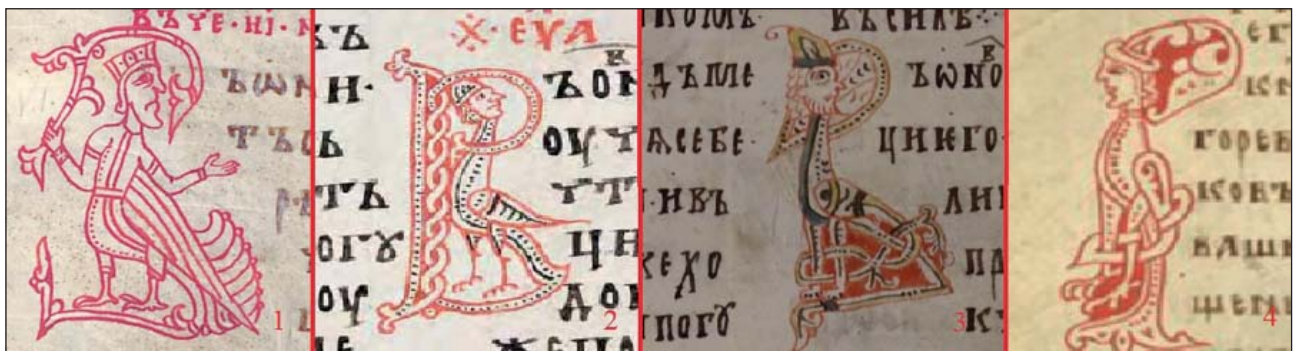
Для більш ґрунтовного аналізу проблеми образу сирина необхідно насамперед окреслити коло відомих давньоруських творів, у яких наявні зображення антропоорнітоморфних іс-

тот, і стисло визначити характерні риси таких зображень. Хронологічно це коло може бути обмежене XIV ст. як періодом тривалості суттєвого впливу домонгольського мистецтва. Такі твори можна поділити на кілька груп: ілюміновані рукописи, монументальне мистецтво, кераміка та ювелірні вироби.

Першим датованим зображенням так званого сирина, імовірно, є один з ініціалів Юрійського Євангелія, створеного в 1120-х роках на замовлення ігумена новгородського Юрійського монастиря Киріяка «угринцем» Федором, про що свідчить припис самого писця. За деякими спостереженнями, рукопис міг бути виконаний у Києві [Пуцко 1979, с. 7–21]. Ініціал виконано у вигляді істоти з головою і руками людини та тулубом птаха з притиснутим крилом. У правій руці птахолюдина тримає розлогу гілку. Обличчя зображене у профіль, голова повернута до спини, головний убір нагадує корону. Риси обличчя та форма зачіски вказують, найімовірніше, на чоловічу стать істоти (іл. 2: 1).

Ініціали у вигляді істот із пташиним тілом і людською головою трапляються також у новгородському Євангелії-апракосі межі XII–XIII ст., у Симоновському Євангелії 1270 року, названому за ім'ям замовника Симона-чорнориця з Юрійського монастиря у Великому Новгороді, а також в Оршанському Євангелії, створеному, ймовірно, у Полоцьку в XIII ст. й виявленому в монастирі під Оршею, розореному 1812 року (іл. 2: 2–4).

Можуть виникнути сумніви щодо пташиної природи окремих зображень, оскільки лапи інколи нагадують котячі або подані у вигляді взуття. Проте в тих випадках, коли сумнівів немає, очевидно, що зображено не дів-птахів,

Іл. 2. Ініціали у вигляді птахолюдів: 1 – Юрійське Євангеліє; 2 – Новгородське Євангеліє-апракос. Межа XII–XIII ст.; 3 – Симоновське Євангеліє. 1270 р.; 4 – Оршанське Євангеліє. XIII ст.
Світлина з відкритих джерел

Іл. 3. Мініатюра Псалтиря Івана Грозного. XIV ст. Світлина з відкритих джерел

а юнаків-птахів у головних уборах – у вигляді шапок або, як в одному випадку, шолома.

Імовірно, також, що зображення гібридних птахолюдських істот передбачалися в так званій Псалтирі Івана Грозного – рукописі, створеному в Новгороді в XIV ст., на одній зі сторінок якого міститься запис про її належність царю [Зарубин 1982, с. 49]. Одна з мініатюр зображує царя Давида в храмі, стіни якого оздоблені тератологічним орнаментом. Стіни вінчають з обох боків фігури, верхня частина яких є людською, а нижня – очевидно пташиною. Голови у високих шапках зображено в профіль, риси обличчя масивні; можна припустити, що важкі підборіддя вкриті боро-

дами. В одній руці персонажі тримають круглий предмет, схожий на яблуко, іншою підтримують елемент переплетеної конструкції купола храму (іл. 3).

У монументальному мистецтві на сьогодні відомі дві пам'ятки, у декорі яких представлено зображення птахів з людською головою: Дмитрівський собор у місті Володимирі, збудований у 1190-х роках великим князем Всеволодом Юрійовичем Велике Гніздо, та Георгіївський собор, зведений його сином князем Святославом у місті Юр'єві-Польському в 1230-х роках. На фасаді Дмитрівського собору над зображенням Святого Духа розміщено рельєф із зображенням сирина з пишним хвостом, що нагадує павичевий. Рельєф значною мірою пошкоджений: верхню частину тулуба майже втрачено, проте збереглася голова, подана анфас (іл. 4: 1).

На фасадах Георгіївського собору представлено сім різноманітних рельєфів із зображеннями птахів з людськими головами, деякі з яких утворюють парні композиції [Вагнер 1964, с. 28, табл. XXVIII, в]. Крила та хвости цих істот мають фантазійні форми з включенням рослинних елементів. У більшості випадків голови зображено в профіль – з короткою зачіскою, що нагадує «каре», у головних уборах, подібних до ковпака з м'якою видовженою тулією. Одне крило розгорнуте, друге частково проглядається із-за тулуба на рівні грудей. Обличчя нагадують обличчя юнаків. У кількох випадках обличчя подано у три чверті; на головах – убір, схожий на корону, зачіску розгледіти складно. У цих композиціях зображено два повністю розгорнуті крила. Крім того, на одному з рельєфів представлено

Іл. 4. Зображення птахолюдей в архітектурі Русі: 1 – фасад Дмитрівського собору в м. Володимирі; 2–4 – фасад Георгіївського собору в м. Юр'єві-Польському. Світлина з відкритих джерел

Іл. 5. Керамічні плитки із зображеннями сиринів з Успенського собору м. Галича (сучасне с. Крилос Івано-Франківської обл.). [За: Матвеев 2016, рис. 3.7]

істоту з тулубом птаха, людською головою та руками: голову подано в профіль, у головному уборі, що нагадує шолом; у руці птахолюдина тримає, імовірно, гілку (іл. 4: 2–7).

Ще одну групу пам'яток із зображеннями сиринів становлять керамічні плитки з галицького Успенського собору, імовірно, збудованого князем Ярославом Осмомислом у 1150-х роках. На сьогодні відомо 15 фрагментів із двома варіантами зображення сирина [Матвеев 2016, с. 126, рис. 3, 6, 7].

В одному з варіантів тулуб і голову подано в профіль; зображено або розвіюване волосся, або головний убір з довгим розвіюваним шликом; одне крило підняте. Інший варіант виконано в повороті на три чверті: волосся завдовжки до підборіддя, головний убір, що нагадує вінець, імовірно зображення одягу на торсі, роздвоєний хвіст, одна частина якого високо піднята, а також велике крило, відставлене вбік. Стан збереженості не дозволяє з упевненістю визначити, чи були в цих зображеннях передбачені руки (іл. 5).

Найширше образи птахолюдей, вочевидь, представлені в руському ювелірному мистецтві. Ювелірні вироби із зображеннями сиринів поділяються на дві основні групи: срібні з черневими зображеннями та золоті, декоровані в техніці перегородчастої емалі.

До першої групи належать широкі пластинчасті браслети з київських і рязанських скарбів, а також, імовірно, колт зі скарбу, знайденого до 1842 року поблизу села Залісся

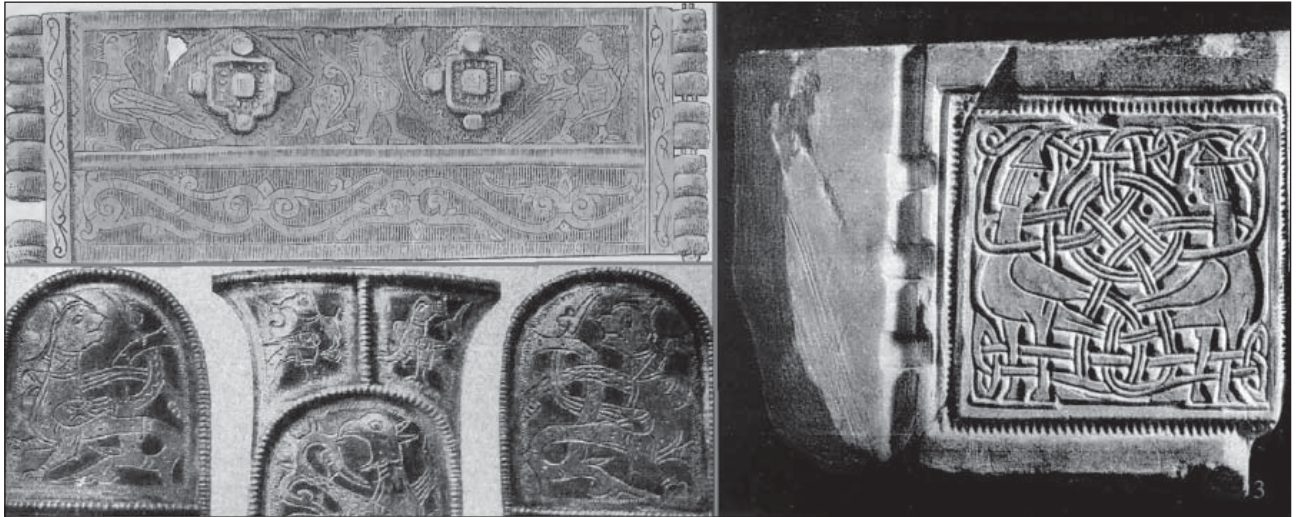
Подільської губернії. Подальша доля цього скарбу невідома; сам колт відомий лише за малюнком А. Спіцина [Макарова 1986, с. 54].

На браслеті із садиби Раковського в Києві (скарб 97 за Корзухіною) зображено чотири профільні фігури птахів з людськими головами. У двох із них голови повернуті назад, у бік спини. Людські голови передано вкрай схематично, тоді як тулуб птахів виконано доволі реалістично. Композицію доповнює стилізований орнаментальний арабський напис; арабські написи були також на перснях, що входили до складу цього скарбу [Корзухина 1954, с. 117].

Ще один браслет із садиби Трубецького, що зберігається в зібранні Державного Ермітажу², імовірно, також прикрашений зображеннями птахолюдей, хоча Н. Кондаков трактував ці фігури як грифонів, василісків та подібних до них монстрів із лев'ячими тулубами [Кондаков 1896, с. 142, рис. 89]. Тулуби подано досить чітко: масивні, з потужними лапами; одне крило притиснуте до тулуба, інше проглядається за фігурою; хвіст в одному з випадків оформлено у вигляді пишної пальмети пальмети (очевидно, зображення рослини за фігурою або поряд з нею на зразках згодом перетворилося на такий декоративний елемент). Зображення голів збереглися гірше, що не дозволяє з упевненістю визначити їхній антропоморфний характер (іл. 6: 1).

На браслеті зі Старорязанського скарбу 1966 року сирина зображені в профіль, у гостроверхих шапочках, із притиснутими до ту-

² Установа держави-агресора рф. – Ред.

Іл. 6. Зображення сиринів на браслетах: 1 – браслет зі скарбу, знайденого в 1889 р. у м. Києві. [За: Кондаков 1896, рис. 89]; 2 – браслет зі старорязанського скарбу 1966 р. [За: Даркевич, Монгайт 1967, рис. 3.5–7]; 3 – ливарна форма для наручів з м. Києва. [За: Каргер 1958, табл. LI]

луба крилами та змієподібним хвостом, який, утворюючи петлю, переплітається з крилами (іл. 6: 2). Подібні монстри в плетиві вирізьблені й на ливарній формі для наручів з Києва; згодом їхні образи поширилися в тератологічному орнаменті новгородських рукописів XIII–XIV ст. [Даркевич, Монгайт 1967, с. 222].

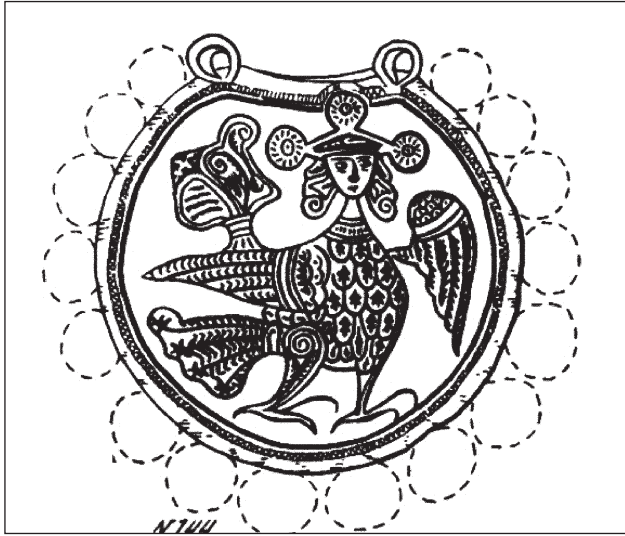
Згаданий фрагмент ливарної форми для виготовлення браслета, знайдений під час розкопок В. Хвойки в Києві [Каргер, с. 390, табл. LI], умовно можна зарахувати до цієї ж групи. На камені вирізьблено профільні зображення двох сиринів у гостроверхих шапочках із зачіскою типу «каре». Фігури розвернуті в протилежні боки, водночас їхні голови повернуті одна до одної. Хвости та крила переплітаються в стрічковому орнаменті, що формує центральну розету (іл. 6: 3).

Уявлення про іконографію сирина на колті із Залісся, у якій виділяється зображення короноподібного головного убору, увінчаного трьома «сонцями» (у подібному головному уборі зображено царя Соломона в ілюмінованому рукописі середини XIII ст., відомому як Біблія Конрадіна [Corrie 1982, р. 14, fig. 4], та незвичний декор оперіння, базується лише на малюнку (іл. 7).

Усі перелічені зображення досить суттєво різняться між собою в деталях, що пояснюється як особливостями роботи з тим чи іншим матеріалом, так і, ймовірно, уподобаннями замовників, творчим підходом майстрів та різними зразками, які вони наслідували.

Другу групу становлять переважно колти – великі порожністі підвіски, що їх, вочевидь, носили, прикріплюючи до головного убору з обох боків. На сьогодні відомо вісім золотих підвісок-колтів з емалевими зображеннями птахів з людськими обличчями, знайдених на території Києва у скарбах 1880 року (одна пара, передана з Ермітажу до Харківського історичного музею, загинула 1941 року) [Корзухіна 1954, с. 115], 1885 року (одна пара, зберігається в Державному Ермітажі) [Корзухіна 1954, с. 117–118], 1887 року (пара, зберігається в Державному Російському музеї) [Корзухіна 1954, с. 119–120], 1936 року (один екземпляр, що зберігається в Національному музеї історії України) [Корзухіна 1954, с. 108], а також один екземпляр невідомого походження, виявлений за неуточнених обставин до 1941 року (зберігається в НМІУ, придбаний у приватної особи в 1951 році).

Окремо слід згадати анненківський скарб. Його було знайдено 1842 року в садибі О. Анненкова після будівництва нової Десятинної церкви. До його складу нібито входило кілька сотень колтів, однак точна кількість знайдених прикрас залишається невідомою. Пізніше в цій садибі було знайдено ще кілька комплексів, які, на думку Г. Корзухіної, насправді були частинами великого скарбу, знайденого в 1842 році [Корзухіна 1954, с. 105–108]. Припускають, що з цього комплексу збереглися два колти із зображеннями сиринів, один з яких перебуває в зібранні Метрополітен-му-

Іл. 7. Колт зі скарбу, знайденого до 1842 р. поблизу с. Залісся Подільської губ. [За: Макарова 1986, рис. 18, № 144]

зею, другий – у НМІУ. Ще чотири колти походять зі скарбів за межами Києва: два – з міста Мирополя Житомирської області [Корзухина 1954, с. 134], два – з урочища Дівич-Гора (с. Сахнівка Черкаської обл.) [Корзухина 1954, с. 131]; усі вони зберігаються в НМІУ.

Крім того, два колти, місце та час знайдення яких зазначено як київська Десятинна церква 1908 рік, зберігаються в колекції музею Думбартон-Окс. Їх було придбано на аукціоні «Сотбіс» у 1999 році з колекції Адольфа Штокле³.

Відомо, що 1908 року в Києві під час розкопок Д. Мілеєва на садибі Десятинної церкви було виявлено невеликий скарб (№ 72 за Корзухіною), однак його склад і подальша доля досі залишаються невідомими. Як найцікавіший предмет цього комплексу згадувалася лише велика срібна ланцюгова прикраса [Корзухіна 1954, с. 109]. Гіпотетично ці колти могли входити до складу згаданого скарбу.

Ще дві емалі із зображенням міфічного птаха – квадрифолійні нашивні бляшки із сакоса митрополита Олексія. Ці емалі, як прийнято вважати, було виготовлено в XIV ст., і, ймовірно, їхні майстри дотримувалися традицій, сформованих у домонгольський період [Макарова 1975, с. 84]. Хоча зображення виконано в ракурсі, який створює враження, що крила розпростерті, водночас помітне ще

одне крило, притиснуте до тулуба, що нагадує краплеподібний таблеон.

Зображення на колтах утворюють доволі відокремлену групу, всередині якої виокремлюється ядро з майже ідентичними зображеннями, на що звернула увагу ще Т. Макарова. Дослідниця припустила, що всі ці колти виконано в одній майстерні або навіть одним майстром, а окремі відмінності зумовлені часовими змінами в межах існування цієї майстерні. До продукції цієї майстерні було віднесено колти з п'яти скарбів [Макарова 1975, с. 22–34].

Іл. 8. Колт зі скарбу, знайденого 1880 р. у м. Києві. [За: Макарова 1975, табл. 1, № 3–4]

³ Див.: <https://museum.doaks.org/objects-1/info?query=Portfolios%20%3D%20%2222608%22&sort=0&page=33>.

Іл. 9. Зображення на лицевих пластинах колтів: 1 – колт зі скарбу, знайденого 1885 р. у м. Києві. Світлина з відкритих джерел; 2 – колт зі скарбу, знайденого 1887 р. у м. Києві. [За: Новаковская-Бухман 2015, кат. № 14]; 3 – колт зі скарбу, знайденого 1900 р. поблизу с. Сахнівка Черкаської обл. Колекція Національного музею історії України. Світлина Д. Клочка

Зазначимо риси, притаманні всім колтам цього ядра. Усі зображення сиринів парні й розміщені по боках стилізованого зображення паростка, спинами один до одного, з повернутими до паростка головами, що оточені німбами. Усі сирини зображені в головних уборах; показано хвилясте волосся завдовжки до підборіддя. Збігаються форма й положення тіл. Усі тулуби подано в повороті на три чверті. Вони масивні, конусоподібної форми, з кутуватим зображенням грудей. Одне крило притиснуто до тулуба, інше підняте й показане у відриві від нього. Верхня частина притиснутого до тулубу крила відокремлена смугою, біля його основи зображено пальмету. Усі тулуби птахів декоровані абсолютно ідентично: на синьому тлі зображено білі кружечки (перлини?), у верхній частині чергуються три ряди білих півкіл і дві смуги червоного кольору. Оперення крил і хвоста опрацьовано однаковим способом. Контур тулуба завершується напівпальметою; така сама напівпальмета зображена й на хвості. У всіх випадках використано приблизно в рівних пропорціях синій, червоний, білий і зелений кольори.

Відмінності помітні в деталях, які не одразу привертають увагу, проте можуть виявитися досить значущими. На колтах зі скарбів 1880 (іл. 8) та 1887 років (іл. 9: 1) обличчя зображено анфас, помітні обидва вуха, передані невеликим вигином перегородки, що окреслює обличчя. Погляд очей, окреслених однією лінією з виділеною зіницею, спрямований до центру композиції, але водночас в одного

із сиринів у кожній парі він справляє враження зверненого до глядача. На колтах зі скарбів 1885, 1900 років (іл. 9: 2–3), а також з анненківського скарбу (іл. 10: 1) обличчя зображені в три чверті; видно лише одне вухо, носи подані в профіль. Очі передано незвичним чином: одне зображено простим кружечком, тоді як інше окреслене традиційно – мигдалеподібно, з виділеною зіницею.

Такий спосіб зображення очей, який використано ще в кількох випадках, може пояснюватись різними причинами. Не виключено, що майстер таким чином намагався передати те, що частина обличчя, повернутого в три чверті, видається вужчою і, відповідно, око на ній, частково перекрите носом, зображеним в профіль – меншим. Такий прийом досить незвичний для тогочасного емальєрного мистецтва. Іншим поясненням може бути, наприклад, єврейське походження ювеліра. Хоча зображення живих істот широко побутували в середньовічному єврейському мистецтві, в певні періоди відбувалися якісь світоглядні зміни, котрі призводили до деяких зумисних спотворень в зображеннях, що дозволяло не сприймати їх як реалістичні. Така звичка цілком могла відбитись і в роботі ювеліра.

Як за формою, так і за орнаментикою та кольоровою гамою різняться головні убори. В одному випадку (скарб 1880 року) головний убір має чітко виражені кути й підвищену центральну частину та не прилягає щільно до голови. На колтах зі скарбів 1885 і 1900 років прилегла до голови напівкругла шапочка із «закомарою»

Іл. 10. Колти з анненківського скарбу, знайденого 1842 р. у м. Києві: 1 – лицевий бік колта з колекції Метрополітен-музею. [За: Temple Pendant with Two Sirens Flanking a Tree of Life (front) and Confronted Birds (back) <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464554>]; 2 – зворотний бік колта з колекції Метрополітен-музею. [За: Temple Pendant with Two Sirens Flanking a Tree of Life (front) and Confronted Birds (back) <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464554>]; 3 – лицевий бік колта з колекції Національного музею історії України. Світлина Д. Клочка; 4 – зворотний бік колта з колекції Національного музею історії України. Світлина Д. Клочка

нагадує стемму на зображеннях Мануїла I Комніна. Напівкруглий головний убір сиринів, зображених на колтах зі скарбу 1887 року та анненківського скарбу, у лобній частині своєрідно декорований: центральний краплеподібний елемент обрамлено з двох боків деталями, що нагадують ріжки. Подібна композиція більше ніде не повторюється. Для головних уборів, зображених на колті з анненківського скарбу та парі зі скарбу 1885 року, використано жовтий колір, який в емалях зазвичай позначав золото.

Окремо слід розглянути колти, імовірно, з анненківського скарбу, що їх Т. Макарова також включила до цього «ядра». Один із цих колтів, що перебував у колекції А. Звенигородського, нині зберігається в Музеї мистецтв

Метрополітен (США). Оскільки сьогодні є можливість розглянути його фотографії у високій роздільній здатності, можна дійти висновку, що саме цей предмет і є тим зразком, що його опублікував Н. Кондаков. Колт виконано в традиційній техніці перегородчастої емалі з напаюванням перегорожок; емаль збереглася досить добре (іл. 10: 1–2).

До анненківського скарбу зазвичай відносять і колт із колекції НМІУ (інв. № ДМ-6481) (іл. 10: 3–4). Зображення на цих двох колтах вирізняє низка нюансів. Насамперед привертають увагу відмінності в оформленні зворотного боку. В інших випадках там незмінно повторюється композиція з хрестоподібної розетки, вписаної в коло (у скарбі 1880

Іл. 11. Зображення на лицевих пластинах колтів: 1 – колт зі скарбу, знайденого 1936 р. у м. Києві. Колекція НМІУ. Світлина Д. Клочка; 2 – колт із колекції музею Думбартон-Окс, м. Вашингтон, США. [За: Pair of Kolti with Sirens: <https://museum.doaks.org/objects-1/info?query=Portfolios%20%3D%20%222608%22&sort=0&page=33>]

року хрестоподібна фігура утворена кринами, повернутими вершинами до центру), обрамленою двома сегментами із зображенням лози та трикутним «городком» у нижній частині пластини. На анненківських колтах зображено двох птахів, розташованих між чотирма довгими вигнутими пагонами (потокми?), що виходять з невеликого прямокутника, розміщеного в центрі. Крім того, зображення, розташоване між фігурами сиринів, також відрізняється від крина, вписаного в коло на інших колтах.

Проте неможливо уникнути згадки про те, що київський колт викликає низку питань. Його атрибуція ґрунтується на подібності його композиції до композиції колта з анненківського скарбу, що потрапив до колекції А. Звенигородського, а також на твердженні Н. Кондакова про те, що «парний зберігається в Мінц-кабінеті Київського університету (під № 450)» [Кондаков 1892, с. 327]. У музейній документації походження цього колта не зазначене, проте вказано старий інвентарний номер У 197 (тобто університетський). Водночас у рукописному каталозі університетського музею під цим номером значиться інший предмет. Під номером 450 без докладного опису записано «грудну золоту привіску», знайдену біля Десятинної церкви разом із предметами під № 446–449 (серед яких зазначені дві золоті сережки); усі вони були пожертвовані Анненковим у 1850 році.

Т. Макарова звернула увагу на те, що зображення на цьому колті сформоване не перегородками, а тисненням, унаслідок чого емаль, імовірно, була втрачена, висипавшись із недостатньо глибоких лотків. Дослідниця помилково припускала, що такий самий технічний прийом застосовано і під час виготовлення колта, опублікованого Кондаковим, і вважала, що тисненням було виготовлено кілька колтів, однак цей метод не прижився через ненадійність закріплення емалі [Макарова 1975, с. 26].

Передусім незвичною є повна відсутність емалі – навіть її слідів не збереглося, спостерігаються лише забруднення в заглибленнях. Подібні втрати, імовірно, могли виникнути внаслідок тривалого використання або пошкодження предмета, проте поверхня колта перебуває в майже ідеальному стані збереженості.

У київських сиринів пташині грудки в нижній частині дещо роздвоєні, через що фігури є масивнішими. Порівняння з нью-йоркськими сиринами дозволяє пояснити причину цієї деформації. У випадку колта з колекції Звенигородського та інших виробів тієї ж серії контур тулуба підкреслений додатковою лінією, яка в нижній частині завершується напівпальметою. Саме внутрішній контур цієї лінії і відбився на фігурах київського колта. За умови заповнення такого зображення емаллю відтворити зовнішній абрис було б неможливо через відсутність ще однієї обмежувальної лінії.

Іл. 12. Зображення на зворотних боках колтів: 1 – колт зі скарбу, знайденого 1887 р. у м. Києві. [За: Новаковская-Бухман 2015, кат. № 15]; 2 – колт зі скарбу, знайденого 1900 р. поблизу с. Сахнівка Черкаської обл. Світлина Д. Клочка; 3 – колт зі скарбу, знайденого 1936 р. у м. Києві. Світлина Д. Клочка

У деяких місцях по контуру колта та зображень помітні ряди точок, призначення яких залишається незрозумілим. Ще однією дивною деталлю є досить товсті прямокутні пластини, за допомогою яких припаяно кільця для дужки. Їхні краї рівно зрізані й жодним чином не зглажені, як це спостерігається на інших колтах. Можливо, цей колт не був завершений і не перебував у використанні (на що вказує і стан поверхні золота) та пов'язаний з рештою групи лише майже повною подібністю зображень.

Інші колти із зображеннями сиринів не утворюють єдиної групи, однак між ними та колтами «ядра» простежуються зв'язки, іноді ланцюжкові. Колт, що входив до складу скарбу, виявленого 15 травня 1936 року в Києві під час робіт археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР поблизу Десятинної церкви (скарб 67 за Корзухіною) [Корзухіна 1954, с. 108], істотно відрізняється від попередньої групи (іл. 11: 1). Як і в колтах «ядра», тулуб птаха підкреслено червоним контуром, що завершується напівпальметою; така сама напівпальмета зображена й на хвості. Біля основи крила розміщено крин, одне крило відставлене. Проте це єдиний наразі відомий колт, на якому сирині зображені без головних уборів: голови оточують німби синього кольору.

Обличчя подано строго анфас, вуха окреслено невеликими петельками. Форма обличчя – надзвичайно широка в чолі – та форма досить широкого носа, що завершується трилисником, різко контрастують із де-

лікатно окресленими обличчями та тонкими носами сиринів з колтів «ядра». Тулуб прикрашають лише білі кружечки, розкидані по синьому тлу (такий декор є характерним для зображень птахів на колтах). Фігура – стрункіша, ноги – довші, хвіст – подовжений і ніби підігнутий донизу.

Т. Макарова схилилася до пояснення цієї своєрідності браком майстерності майстра-копіїста, однак можливо, що таке вирішення фігури зближує колт із тими зображеннями, де хвіст подовжений, іноді навіть набуває змієподібної форми та переплітається з орнаментом. Унизу між фігурами зображено трикутник-«городок», відсутній на інших зразках, за винятком колтів з колекції Думбартон-Окс (іл. 11: 2). Саме з ними цей колт зближує декор тулуба та форма хвоста, який також подовжений і підігнутий. Здавалося б, можна говорити про іншу майстерню, однак зображення на зворотному боці колта свідчить про протилежне. Тут повторюється та сама композиція, що й на колтах першої групи (іл. 12: 1–3): у центрі – коло з вписаною розеткою з чотирьох кринів, обрамлене двома сегментами з лозою. Така різюча подібність можлива або за умов механічного тиражування, що для цього часу виключено, або ж у разі, якщо всі ці зображення створював один майстер, який протягом тривалого часу спеціалізувався на виконанні саме цього орнаменту (така композиція є і на зворотньому боці кількох колтів з парними зображеннями птахів, зокрема на колтах за інв. № АЗС-912,

ДМ-1781, 1782, 6340 з колекції НМІУ). На жаль, немає жодних документальних даних про організацію ремесла на Русі і діяльність майстерень, тому можна лише робити різні припущення, що існувала якась спеціалізація майстрів, які створювали різні типи зображень. Однак не можна виключати й того, що майстер виготовив одну пластину для колта і з якоїсь причини не зміг його завершити, а зображення сиринів виконав уже інший ювелір.

Колти з колекції Думбартон-Окс мають певні відмінності. Передусім слід зазначити, що це єдині колти, на яких відсутні німби навколо голів сиринів. Головні убори, зображені майже на тімені, нагадують головні убори біблійних царів і пророків у творах західноєвропейських художників XII–XIII ст. Голови подано в повороті на три чверті, ніс – у профіль, проте зображення ніздрі окреслено різкіше, ніж в інших зображеннях сиринів, і більше нагадує трактування на медальйонах-«бармах» із Сахнівського скарбу або зображення святого на руському колті з колекції Метрополітен-музею (іл. 13) [Brown 1980, p. 6–9, figs. 3, 6].

У цих колтах спостерігається той самий прийом передачі очей, що й у тричвертних зображеннях колтів «ядра»: одне око подано у вигляді простого кружечка, друге – мигдалеподібне, з виділеною зіницею (такий самий

прийом повторюється й на колті із зображенням святого з колекції Метрополітен-музею). Обличчя сиринів значно розширені у верхній частині, звужені до підборіддя й справляють враження більш різких і напружених, ніж обличчя сиринів «ядра». Волосся зображене довшим і більш хвилястим.

Коло з крином між фігурами в цій парі замінене не вписаним у коло зображенням чотирипелюсткової розетки з кринами та квадратною фігурою в центрі. На зворотному боці, на перший погляд, представлена композиція, дуже подібна до традиційної – з рогоподібними сегментами, розеткою в колі та «городком», однак пагін у сегментах має густіше розгалуження, так само як і пагони в центральному колі.

Наступну пару колтів, знайдену в складі Мировільського скарбу 1938 року (іл. 14), з колтами «ядра» поєднують зображення масивних тіл сиринів, наявність пальмети на крилі та прагнення передати оперення через чергування елементів. Водночас кружечки, як і контурні лінії, що обрамляють тулуби та завершуються напівпальметами, повністю зникають; у декорі починають домінувати «лусочки» й зигзагоподібні перегородки. Підняте крило зображене у більш реалістичній єдності з тілом.

Іл. 13. Зображення святого на колті з колекції Метрополітен-музею в Нью-Йорку, США.
[За: One of a Pair of Temple Pendants, with Busts of Male Saints Holding Martyr's Cross (front) and Leaf and Rosette Motifs (back) <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464571>]

Іл 14. Колт зі скарбу, знайденого 1938 р. у м. Мирополі Житомирської обл.
Колекція НМІУ. Світлина Д. Клочка

Обличчя сиринів широкі, округлі, майже без підборіддя, з масивними носами, що завершуються трилисниками, великими очима, що дивляться вгору, та прямокутним ротом. Таке трактування виразно нагадує зображення на сахнівських медальйонах, насамперед образ архангела, зачіска якого, до того ж, вирішена майже ідентично до зачісок сиринів (іл. 15).

Ретельно опрацьовано головний убір, який нагадує убір сиринів на колтах із Думбартон-Окс, однак замість краплеподібних перлин або каменів на кутах вінця в цьому випадку зображено дві краплеподібні підвіски.

На цих колтах також повністю змінено систему декорування поверхні. Між фігурами сиринів уміщено зображення рослини, форма якої повторює мотиви рослинних орнаментів із фронтисписів деяких рукописів. На зворотному боці пластини в нижній частині розміщено чотирипелюсткову фігуру з квадратом у центрі, близьку до хрестоподібної фігури, зображеної між фігурами сиринів на колтах із Думбартон-Окс. По обидва боки від неї розташовані стилізовані, проте легко впізнавані пагони аканта, над якими містяться трапецієподібні орнаментовані поля. У центрі пластини,

у колі, подано хрестоподібну фігуру, утворену п'ятипелюстковими пальметами.

Ще один колт (іл. 16) істотно відрізняється від «зразкової» групи. Його походження ще досі не з'ясовано. Згідно з музейною документацією, колт з інв. № ДМ-7070 було придбано у громадянина Гаврила Степановича Левенка в 1951 році. У пояснювальній записці зазначено, що колт знайшов шофер Володимир Марченко до 1941 року на вулиці Житомирській, 4 (не уточнено – Великій чи Малій).

Форма самого колта є більш видовженою по вертикалі; так само, як і форма німбів. Обличчя подовжені, із загостреним підборіддям, зображені анфас. Очі передано у вигляді простих кружечків, погляд спрямований перед собою. Головний убір нагадує щільно прилеглу до голови шапочку. Фігури сиринів стрункіші, ноги – довші. Контур тулуба окреслено бірюзовою лінією, того самого кольору, що й німб. Хоча майстер намагався відтворити притаманний іншим контурним зображенням фітоморфний мотив, його сутність, вочевидь, не була цілком зрозуміла: на рівні грудей золота перегородка утворює лише два завитки. Відсутнє й зображення крина біля основи крила. Тулуби сиринів виконано в синьому кольорі, декоро-

вано білими «краплеподібними» елементами та одним кружечком майже під крилом. Форма хвостів майже тотожна тій, що представлена на миропільських колтах, з таким самим «криновим» завершенням. Так само, як і на миропільських колтах, поміж сиринами зображено рослину складнішої форми.

Зображення на зворотному боці колта ніби повторює мотив кола з вписаною розеткою, обрамленого рогоподібними сегментами, в основі якого лежить, ймовірно, зображення проквітлого хреста або хреста в оточенні вінка, однак і рисунок напівпальмет у сегментах, і колористичне рішення з пропорційно відмінним поєднанням синього, бірюзово-зеленого, червоного й білого кольорів та відсутністю підкресленого контуру повністю випадають з усталеної для колтів системи. Композицію доповнено ще двома невеликими декоративними

елементами у верхній та нижній частинах пластини, поява яких зумовлена причинами, що залишаються не зовсім зрозумілими.

Весь комплекс наявних колтів із зображеннями сиринів дозволяє зробити припущення про існування зразка, можливо, подібного до анненківського колта, який у деяких елементах було змінено. Зокрема, зображення із розлогими пагонами між фігурами було замінено на більш стримане й зрозуміле зображення кола із вписаним крином, було змінено декор головного убору, а на звороті розміщено іншу композицію. У такому вигляді зображення, дрібні деталі якого могли урізноманітнювати, очевидно, тиражувалось майстром або майстернею певний час. Враховуючи якість виконання рисунку обличчя, яка не повторюється більше в руських емалевих виробках, можна припустити, що майстер – спадковий профе-

Іл. 15. Зображення архангела на медальйоні зі скарбу, знайденого 1900 р. поблизу с. Сахнівка Черкаської обл. Колекція НМІУ. Світлина Д. Клочка

Пл. 16. Колт, знайдений, імовірно, до 1941 р. у м. Києві. Колекція НМІУ. Світлина Д. Клочка

сіонал, можливо, грецького походження. Судячи з того, що одразу кілька пар колтів зі схожими зображеннями виявлено в скарбах, які були заховані приблизно в один період, можна припустити, що виготовлені вони мали бути незадовго до цього періоду. В іншому випадку складно уявити, що така кількісь майже однакових ювелірних виробів збереглася протягом тривалого часу.

Інші колти були виготовлені приблизно в цей самий період різними майстрами, у художній манері яких відчувається готична складова і які, найвірогідніше, спеціалізувались на інших зображеннях. Не зрозуміло, чи мали ці лінії якесь продовження, чи вони були з якихось причин одразу перервані.

Детально ознайомившись із колом зображень сиринів на золотих колтах, можна погодитися зі слухним зауваженням Н. Кондакова, який вважав, що ці зображення несуть «той особливий відбиток, який ми знаходимо в заматерілих типах східного різьблення по дереву й металу, на східних посудинах тощо <...> православний Схід, а за ним і Давня Русь, цураючись реалістичної витонченості візантійської промисловості, очевидно, надавали перевагу цим давнім язичницьким фантастичним формам» [Кондаков 1896, с. 331–332].

Водночас праці Б. Рибаківа, у яких зображення сиринів інтерпретувалися як образи

вил-русалок [Рибаківа 1967, с. 91–116; 1969, с. 92–103; 1987, с. 455–753], значною мірою визначили їх сприйняття як явища, спочатку властивого язичницьким релігійним уявленням слов'ян. У межах такої інтерпретації прикраси з подібними зображеннями розглядаються як ритуальні, призначені для використання їх у язичницьких обрядах або принаймні як відображення прихованого двовір'я їхніх власників. Однак така трактовка потребує критичного переосмислення з огляду на соціальний і культурний контексти побутування самих пам'яток.

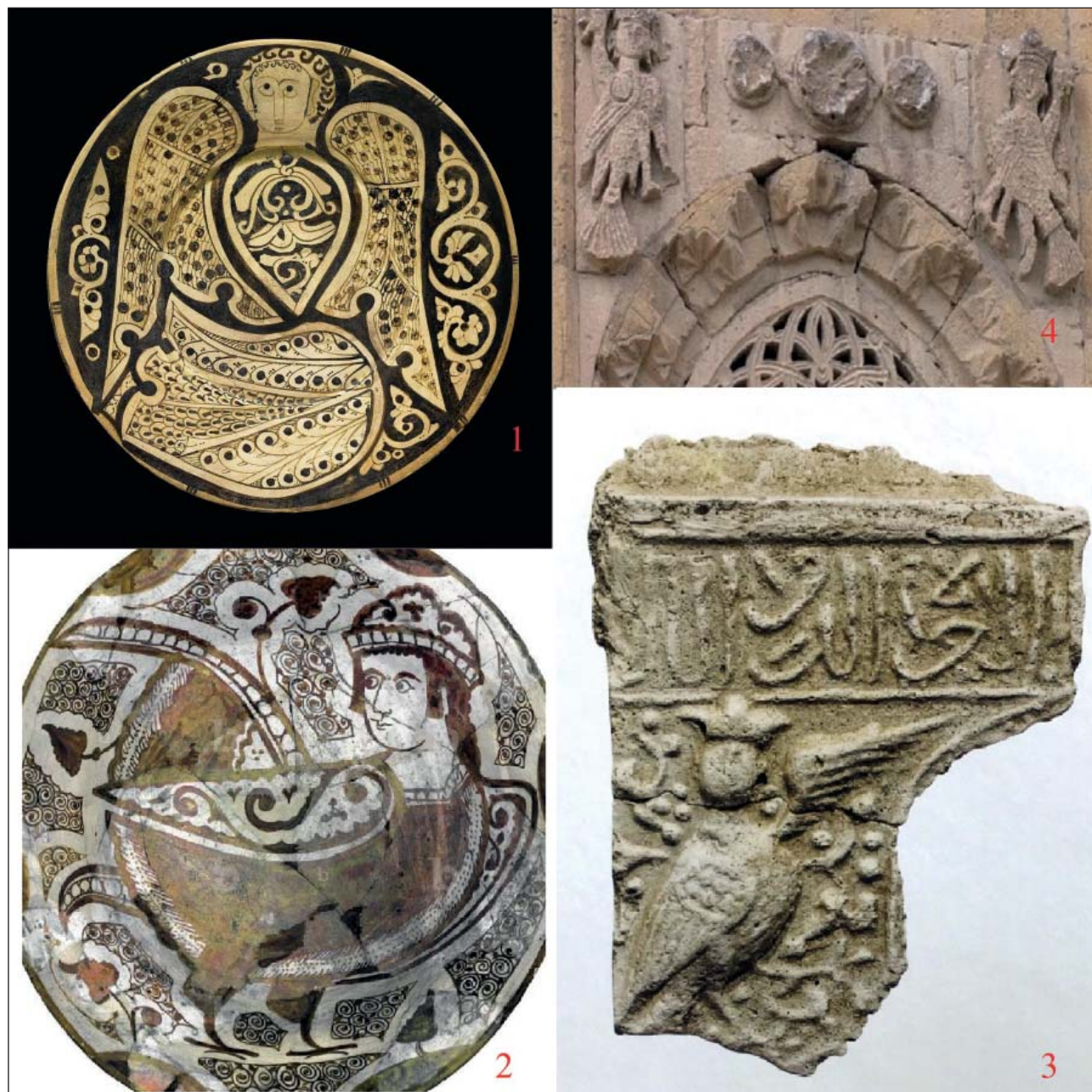
Передусім слід враховувати, що зображення сиринів містяться на надзвичайно коштовних ювелірних виробках – золотих колтах, оздоблених у техніці перегородчастої емалі, де високо цінувалися не лише сам матеріал, а й віртуозність виконання. Ці предмети престижного використання виготовлялися для еліти, яка в середньовічній Європі мала виразно інтернаціональний характер. Відомо чимало шлюбів, укладених представниками роду Рюриковичів із членами аристократичного «інтернаціоналу» [Толочко 2013, 189 с.]. Кожен такий шлюб супроводжувався прибуттям численного почту, що складався з осіб знатного походження, частина з яких залишалася при новому дворі й, імовірно, також вступала в шлюби.

Унаслідок цього формувалися складні родинні зв'язки не лише з найближчими родичами наречених, а й із кузенами, дядьками, тітками, їхніми дружинами та чоловіками. У таких елітарних колах виникала особлива культура, відмінна від культури широких верств населення. Саме її представники замовляли виготовлення

розкішних євангелій, псалтирів і молитовників, прикрас для ікон, коштовного богослужбового начиння, а також засновували храми й монастирі. Для цієї культури було характерне і літературне життя, і знайомство з поетичними образами, що справді виводили свою генеалогію з античної або германської міфології.

Іл. 17. Статуетка Ба. Єгипет. 750–350 рр. до н. е. [За: Statue, Animal: <https://isac-idb.uchicago.edu/id/929d2900-9df9-43e7-9ebe-ca4810a7eab2>]

Іл. 18. Зображення птахолоудей у середньовічному східному мистецтві:
1 – таріль. м. Нішапур. X ст.; 2 – таріль. Єгипет. XI ст.; 3 – фрагмент стуккової панелі. м. Аксарай,
Туреччина. Перша половина XIII ст.; 4 – декор фасаду мавзолею Хюдавенд-Хатун. м. Нігде, Туреччина.
1312–1313 рр. Світлина з відкритих джерел

У цьому контексті важко уявити, щоб дружина князя Ізяслава (польська княжна Гертруда) або дружина Романа Галицького, ймовірно, візантійська принцеса, сестра якої була одружена з німецьким королем Філіппом Швабським [Майоров 2013, с. 23, 25], брали участь у язичницьких обрядах. Отже, трактування зображень сиринів на золотих колтах як відображення язичницької ритуальної практики або побутового двовір'я видається недостатньо обґрунтованим і потребує пере-

гляду з урахуванням елітарного, книжного та міжкультурного середовища їх побутування.

Очевидно, образ сирина на колтах з'явився в уже сформованому виляді, адже на сьогодні невідомі матеріали, які б свідчили про фігуративні зображення у слов'янському мистецтві, які можна вважати його прообразом.

Важливою особливістю цих образів є зображення німбів, що надає їм, очевидно, якогось змісту вже за межами естетики. Можна

припустити, що генезис і семантика таких зображень зумовлені зовнішнім впливом. Як уже було зазначено, образ сирина представлений на предметах елітарного кола, що свідчить про його позитивну смислову конотацію. Отже, у пошуках джерел цього сюжету доцільно звернутися до культурних традицій, у межах яких образ птахолюддини було наділено позитивним змістом.

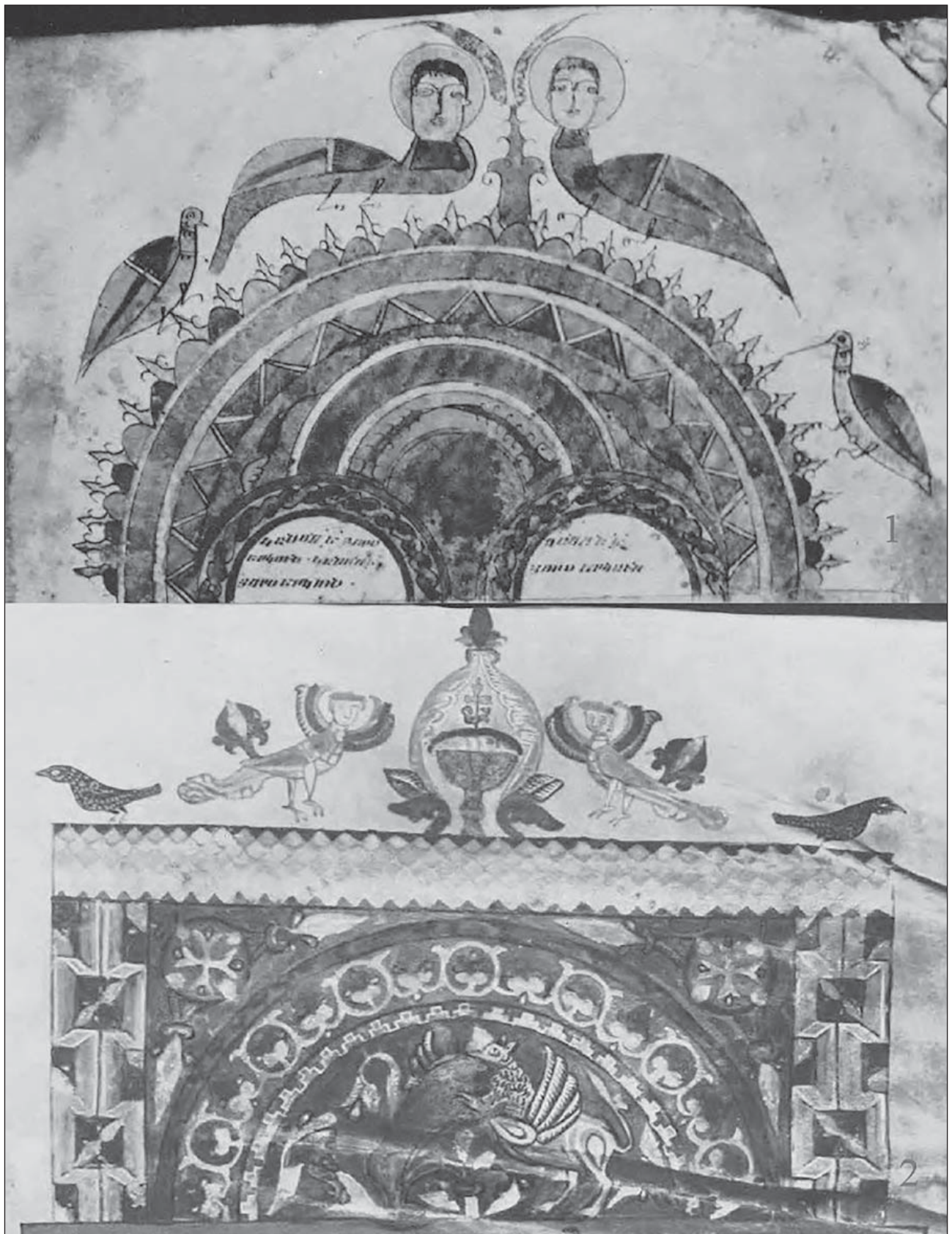
Сам образ птахолюддини є надзвичайно давнім. Серед його найраніших відомих утілень особливе місце посідає давньоєгипетський Ба – складне уявлення, близьке до поняття душі, яке зображувалося у вигляді птаха з людською головою (іл. 17). Водночас образ, що сходить до давньосхідних, зокрема єгипетських, уявлень, у європейській традиції зазнав істотної трансформації: з часом він набув чіткої гендерної визначеності та амбівалентних, а згодом і переважно негативних рис, утілюючись в образах античних сирен і гарпій. Християнська традиція в свою чергу успадкувала ці античні образи, інтерпретуючи їх як уособлення гріховності та спокуси. Подібна інтерпретація образів птахолюддей була поширена в західному світі й у Візантії [Расторгуев 2022, с. 133–134]. Пісні сирен згадує візантійський автор X ст. як обманливі та прикрашені брехнею вигадки, порівняно із псалмами [Даркевич 1975, с. 128]. У ві-

зантійському мистецтві з ранніх часів відомі численні образів птахів, інтерпретованих у позитивному християнському сенсі, на відміну від поодиноких зображень сирен. Пізніше, паралельно з використанням у візантійських романах XII ст. мотиву співу сирен як любовного зачарування, у декоративному мистецтві малих форм з'явилися зображення птахолюддей з переважно любовною семантикою [Даркевич 1975, с. 128]. Деякі зображення на скриньках зі слонової кістки, зокрема юнаків-птахів, датуються не раніше ніж XI–XII ст. Не виключено, що вони, як і зображення на незначній кількості кераміки [Hamdi Alsorogy, Al Karadawi M., Al Karadawi A. 2024, p. 28–30], також з'явилися під впливом зовнішніх культурних чинників. Відтак припущення про походження сиринів у руському мистецтві безпосередньо від грецьких сирен через візантійське посередництво видається мало ймовірним.

Інша ситуація склалася в Азії, де гібридні образи були значно поширені й здебільшого наповнювалися позитивним змістом. В Індії вже в другій половині II – на початку I ст. до н. е. відомий образ напівлюдей-напівптахів кіннарі, які мешкали в раю та виступали співаками й музикантами. Їх зображували парами, що символізувало гармонію та союз. Подібним чином, з німбами і в парах, зображу-

Іл. 19. Фрагмент декору тканини із зображенням павича та птахолюддини. Фаюм, Єгипет. 395–641 pp.
[За: décor de textile; fragment <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010045447>]

Іл. 20. Зображення птахолоудей у вірменських рукописах: 1 – хоран Євангелія. 1041 р. [За: Измайлова 1979, рис. 33]; 2 – хоран Євангелія Могні. Кінець XI ст. [За: Измайлова 1979, рис. 88]

вали так званих жерців-птахів у Кушанському царстві на початку I тис. н. е. Прототипи цих образів, імовірно, збереглися на фресках хорезмійського комплексу III ст. до н. е. в Акчахан-Кала (сучасний Узбекистан) [Rose 2018, p. 19–23, figs. 1–2].

Ймовірно, ця традиція мала тривалу спадкоємність і в певний момент поєдналася з єгипетськими та ближньосхідними уявленнями, породивши зачаровуючі образи божественних птахів з людськими обличчями. Такі істоти, за Псевдо-Калісфеном в «Александрії», вступали в діалог з Александром Македонським. Образи таких птахів набули поширення на кераміці, тканинах та в архітектурі ісламського світу (іл. 18: 1–3), закріпивши символічний позитивний та апотропейний зміст [Nouri, Hosseyni Sayed 2024, p. 211–225].

Вірогідно, такі зображення могли потрапити на Русь різними шляхами і слугувати зразком для ремісничих виробів, проте, оче-

видно, проникнення образу в елітарне мистецтво відбулося через посередника – свого роду «перекладача», який адаптував зображення та сприяв його сприйняттю як образу, узгодженого з християнством, і навіть наділеного певною сакральністю, про що свідчить зображення німбів і загалом включеність до композиції, пов'язаної з ідеєю проквітлого хреста.

Така адаптація могла відбутися за посередництва вірменської культури, яка, будучи християнською, сприйняла й трансформувала дохристиянські образи Сходу в символічному християнському значенні. Окрім кількох ранніх прикладів на коптських тканинах VIII–IX ст. (іл. 19), одні з найдавніших зображень птахів з людським обличчям у християнському мистецтві відомі на церкві Святого Хреста (915–921 роки) на острові Ахтамар (озеро Ван, сучасна Туреччина). На рельєфах серед біблійних сцен і поруч із євангелістом Матві-

Іл. 21. Зображення птахолюдей у вірменських рукописах: 1 – зображення на полі Євангелія. 1434–1435 рр. [За: Four Gospels in Armenian: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/478665>]; 2 – хоран Євангелія. Худ. Торос Таронаці. 1323 р. [За: MS 6289, 1323, T'oros of Taron, Canon Tableüler: <https://cah.fresnostate.edu/armenianstudies/resources/artsofarmenia/miniatures.html>]

Іл. 22. Таріль із зображенням пари птахолоудей. Єгипет. XI ст. [За: Stöger 1998, р. 18]

ем трапляються два таких образи в різній іконографії, з атрибутами сакральності, що свідчить про їхню небесну символіку [Микаелян 2021, с. 508–509].

В архітектурі вірменських храмів образ птаха з людським обличчям надалі з'являється досить часто, особливо в XIII ст., коли відбувалося активне будівництво. Ці образи часто походять із сасанідської іконографії, для якої були характерні так звані «тварини, що процвітають», частини тулуба яких перетворюються на рослини. Одним з найпоширеніших елементів є пальмета або напівпальмета, розташована на плечах тварин [Микаелян, 2017, с. 258–268]. Пальмету на крилі та пагони, що окреслювали тулуби сиринів, зображували також ювеліри, котрі створювали київські колти.

Особливий інтерес у контексті зображень сиринів на колтах представляють мініатюри вірменських рукописів. У Хорані Єван-

гелія 1041 року, можливо, уперше з'являється пара сиринів з німбами, розташованих один навпроти одного по обидва боки стилізованого зображення дерева (іл. 20: 1). У Хорані Євангелія Могні бачимо зображення двох сиринів з розпростертими крилами біля чаші, увінчаної розквітлим хрестом (іл. 20: 2) [Измайлова 1979, с. 71, рис. 33, с. 147, рис. 88]. Такі образи не суперечать сакральному змісту тексту, сприймаються як піднесені й благочинні та можуть викликати асоціацію з образами херувимів, зображення яких осіняли Ковчег Заповіту. Двоє золотих херувимів у Храмі мали вигляд істот з людськими головами й пташиними крилами, які здіймалися над Ковчегом.

У пізнішому Євангелії XV ст. присутнє також зображення сиринів з хрестоподібним німбом, що чітко вказує на християнську семантику цього образу (іл. 21: 1). Імовірно, роз-

виток іконографії в християнському контексті привів до появи образу двоголового сирина з німбами навколо голів (іл. 21: 2), створеного Торосом Таронаці. Таке зображення можна розглядати як символ бого-людської природи або як уособлення двох божественних якостей – справедливості та милосердя.

Хоча євангелія із цими зображеннями даються пізнішим часом, ніж колти із зображеннями сиринів, очевидно, що художники послуговувалися попередньою традицією.

Певний вплив таких образів міг відчуватися як у процесі безпосередніх контактів Русі з країнами Кавказу, так і через контакти з вірменською діаспорою. Зазвичай такі іноземні діаспори склалися з купців та ремісників високої кваліфікації. Про існування в Києві у XI ст. вірменської діаспори – чисельність якої наразі важко визначити, але очевидно, що вона була достатньо впливовою, – свідчить Житіє Агапіта Печерського, де згадано лікаря-вірменина, який лікував Володимира Мономаха та бояр, згадано також його одновірців [Древне-

русские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик 1997, с. 39–41].

Ймовірно, певна активізація русько-вірменських контактів відбулася у XII ст. У цей період здійснювалися переклади літературних пам'яток з вірменської мови руською та з руської – вірменською. Зокрема, було перекладено руською мовою Житіє Григорія Парфянина, а вірменською — Житіє Бориса і Гліба, яке ввійшло до вірменських Четв'ї-Міней (Айсмавурк) середини XIII ст. При цьому перекладач зробив приписку про те, що чудеса, звершувані цими святими, бачили «багато з нашої країни (тобто з Вірменії)» і розповідали йому про них [Арутюнова-Фиданян 2019, с. 15–18], що дозволяє припустити проживання цих осіб на Русі. Не виключено, що комусь із представників цієї вірменської спільноти міг належати срібний перстень з вірменським написом «Арзен» на щитку (колекція НМІУ), який входив до складу скарбу, знайденого 1936 року під час розкопок на території Десятинної церкви [Корзухина 1954, с. 108].

Іл. 23. Зображення пар сиринів на Чернігівській чаші. Кілікійська Вірменія. XII – початок XIII ст. Колекція НМІУ. Світлина Д. Клочка

Іл. 24. Мініатюра Євангелія з портретами кілікійського короля Левона та королеви Керан в одязі із зображеннями птахолоудей. Худ. Торос Рослін. 1262 р.
[За: <https://commons.wikimedia.org/wiki/File:LevonKeran.jpg>]

Водночас, хоча мініатюри рукописів слугували зразками для художньої майстерності, зокрема і ювелірної, найвірогідніше, існували також інші носії образу, які дозволяли інтегрувати його у світські предмети престижного вжитку, не обмежуючись виключно релігійним контекстом. Це створювало можливість поєднання сакрального значення з елементами аристократичного статусу. Такими носіями могли бути привозні тканини та коштовний посуд, володіння якими засвідчувало високий соціальний статус; вони слугували зразками для наслідування.

Можливо, джерелом окремих зображень могла слугувати розписна кераміка, зокрема єгипетська. Не можна не звернути уваги на подібність деяких деталей у зображеннях си-

ринів до мотивів на керамічному блюді доби Фатимідів (іл. 22), що зберігається в Єгипетському музеї ісламського мистецтва: схожі ракурси, положення ніг, зачіски, головні убори, а також симетричне розташування фігур по обидва боки пальмети.

Водночас достовірних даних про присутність кераміки з подібними зображеннями на Русі наразі немає – увесь корпус знахідок східної кераміки представлений переважно фрагментами. Проте й ці матеріали свідчать про спорадичну появу в X – на початку XI ст. в Новгороді єгипетської кераміки, яка могла бути воєнним трофеєм або входити до складу дипломатичних дарів, а також про подальше привезення подібного посуду заможними паломниками. У XII – на початку XIII ст. спо-

Іл. 25. Тканина із зображеннями птахолюдєй – фрагмент єпископського облачення. Іспанія. XI – початок XII ст. [За: Fragment with wrestling lions and harpies: <https://collections.mfa.org/objects/66254/fragment-with-wrestling-lions-and-harpies?ctx=fe24d608-0122-4f22-a380-19f5b15445a8&idx=4>]

Іл. 26. Зображення сирина на монеті московського князя Василя Темного. Чекан 1446–1460 рр.
Світлина з відкритих джерел

стерігається значне зростання імпорту східної кераміки, зокрема іранських люстрових виробів, особливо на північному сході Русі [Коваль 2010, с. 186, 188, 190–192].

Як якість виконання емалей на колтах, так і окремі технічні особливості їх виготовлення можуть свідчити про роботу іноземного майстра. Зокрема, зверталася увага на спосіб припаювання колечок для дужки за допомогою прямокутної пластини – прийом, характерний для лунничних сережок фатимідського Єгипту [Фетисова 2010, с. 309–329]. Отже, знайомство майстра з відповідними зразками не обов'язково відбувалося безпосередньо на Русі. Водночас саме на Русі набутий досвід і технічні знання були використані для створення цілком оригінальних прикрас, адаптованих до місцевого художнього середовища.

Ще одним можливим джерелом формування образів сиринів міг бути срібний посуд. Наразі відомо кілька дорогоцінних посудів, що походять з території Русі або певним чином з нею пов'язані, на яких представлено подібні зображення. Зокрема, йдеться про названі за місцями знахідок вільгортську та чернігівську чаші (остання в колекції НМІУ), на стінках яких викарбовано парні образи птахів з людськими головами. Не виключено, що в цьому випадку маємо справу з розрізненням жіночих і чоловічих персонажів, на що може

вказувати відсутність або наявність головних уборів (іл. 23).

Дискусія щодо походження зазначеного посуду тривала протягом багатьох років, однак Б. Маршак переконливо вказав на ознаки, що пов'язують його виробництво з Кілікійською Вірменією та державами хрестоносців [Маршак 2017, с. 227–235].

Джерелом поширення фантастичних гібридних образів у всій Європі часто були коштовні східні тканини. Археологічні знахідки свідчать про доволі широке використання привозних тканин на Русі. Так, у скарбі 1903 року, знайденому поблизу Михайлівського собору в Києві, представлено фрагменти одинадцяти різних видів шовку візантійського, а можливо, й іранського та середньоазійського виробництва [Фехнер 1974, с. 66–70]. У гробниці Андрія Боголюбського було виявлено златоткану іспанську тканину [Фехнер 1972, с. 198–201].

Серед цих матеріалів поки що не виявлено зразків із зображеннями сиринів, однак подібні тканини представлені на низці вірменських мініатюр. Надзвичайно показовим є портрет монаршої пари Кілікійської Вірменії, що його виконав мініатюрист Торос Рослін у Євангелії 1262 року (іл. 22). Король Левон зображений у мантиї, оздобленій традиційними для перських тканин круглими медальйонами, у яких у профіль представлені птахи з людськими головами та розпростертими крилами. На туніці королеви Керан птахи з людськими обличчями, увінчані вінцями, зображені анфас у геральдичній позі (іл. 24). На думку Л. Мікаелян, такі зображення на вбранні королівської пари символізують їхню шляхетність і підкреслюють, що вони заслуговують на божественну ласку [Накобуян, Мікаелян 2018, р. 52].

В іншій мініатюрі Росліна – сцені «Принесення Ісуса до Храму» (Стрітіння) – покриття вівтаря виконано з тієї самої тканини, що й мантия Левона [Накобуян, Мікаелян 2018, figs. 26, 26a] Отже, цей образ виявляється прийнятним і для церковного контексту; не виключено, що в цьому випадку мініатюрист міг зображати конкретний вівтар, для покриття якого було пожертвовано королівську мантию.

Те, що зображення птахів з людськими головами на одязі не є плодом уяви художника, підтверджує фрагмент єпископського облачення XI – початку XII ст. із поховання в со-

борі іспанського міста Бурго-де-Осма (зараз у колекції Бостонського музею мистецтв). Тканина оздоблена великими й малими колами: у великих зображено пари левів, обернених спинами один до одного, які підтримують по одній гарпії¹ та кусають їх; самі гарпії своєю чергою звернені до тонкої пальмети, що нагадує древо життя (іл. 25). У малих колах по колу проходить арабський куфічний напис: «Це з виготовленого в Багдаді, нехай береже його Бог». Стилістичний, епіграфічний і технічний аналізи засвідчили, що ця тканина є копією або навіть підробкою багдадського текстилю. Подібні написи, які вказували на східне походження, нерідко використовувалися для здорожчання текстильних виробів та інших предметів. Імовірно, ця тканина була виготовлена в майстернях Альмерії за часів альморавідів [Lacaba 2007, p. 387–389].

Не виключено, що подібні тканини – як оригінальні, так і імітаційні – могли потрапляти на Русь і використовуватися для виготовлення одягу представників знаті. Зображення на них могли бути взірцем для декорування інших престижних виробів.

Можна припустити, що колти із зображеннями сиринів поєднувалися з таким убранням, акцентуючи соціальний статус та підсилюючи уявлення про благодать, шляхетність і владу, втілюючи загалом ту саму ідею, що й іранський фарн.

Про ставлення до образу птахолюддини може свідчити його пізніше використання на монетах московського князя Василя Темного у XV ст. (іл. 26). До цього часу в Європі вже сформувалася система геральдики, бурхливий розвиток якої був пов'язаний із хрестовими походами. На руських землях, що зазнали серйозного світоглядного зламу під час монгольського завоювання, відбувався активний пошук нових геральдичних символів, здатних гідно репрезентувати князівську владу в колі європейського нобілітету. У цьому контексті з'являлися спроби використати різноманітні символи, які могли б утілювати ідеї влади, легітимності та божественної обраності. Зрештою,

перемогу здобув двоголовий орел, проте не можна виключати, що образ сирина також розглядався як потенційне гербове зображення.

Таким чином, аналіз іконографічних, археологічних та історико-культурних матеріалів дозволяє розглядати образ сирина, що не має сталої гендерної атрибуції та в окремих іконографічних варіантах тяжіє до чоловічих характеристик, в мистецтві Русі як результат складного процесу культурної трансляції та адаптації. Його проникнення у сферу елітарного мистецтва не було прямим запозиченням зі східного чи античного середовища, а відбулося за участі посередника – «перекладача» образу, який забезпечив його узгодження з християнською семантикою та включення до сакрального візуального дискурсу. Найімовірнішим таким посередником постає вірменська культура, яка, будучи християнською, зберігала тісний зв'язок з дохристиянською художньою традицією Сходу та виробила власні механізми символічного переосмислення фантастичних гібридних образів. Це підтверджується як іконографією вірменської храмової архітектури та книжкової мініатюри, так і історичними свідченнями активних русько-вірменських контактів в XI–XII ст., зокрема, через діаспору купців і ремісників.

Водночас образ сирина функціонував не лише в релігійному контексті, а й у сфері предметів престижного вжитку – срібного посуду, ювелірних виробів, привозних тканин, кераміки. Саме ці носії впливали на його поширення та сприяли поєднанню сакральної семантики з уявленнями про соціальний статус, благодать, шляхетність та владу. У цьому сенсі колти із зображеннями сиринів могли відігравати роль знаків особливого обранництва й божественного заступництва, утілюючи ідею, типологічно близьку до іранського фарну.

Отже, образ сирина в мистецтві Русі слід розглядати як багатошаровий символ, сформований у просторі між Сходом і Заходом, сакральним і світським, локальною традицією та трансрегіональними культурними зв'язками.

¹ У науковій літературі зображення птахів з людською головою зазвичай позначаються термінами «гарпії» або «сирени», що відповідає усталеній європейській традиції. Водночас імовірно, що в східних культурних контекстах ці образи мали інші конотації та власні назви. У зв'язку з цим актуальним є пошук універсального й семантично нейтрального терміна, не пов'язаного з античною традицією та придатного для міжкультурного аналізу відповідних образів.

Джерела та література

- Арутюнова-Фиданян, В. А. 2019. Контакты Древней Руси и Армении. Начало. *Вестник ПСТГУ*, серия III: Филология, вып. 61, с. 11–27.
- Белова, В. 2001. *Славянский бестиарий. Словарь названий и символики*. Москва.
- Вагнер, Г. К. 1964. *Скульптура Владимиро-Суздальской Руси. г. Юрьев-Польской*. Москва.
- Вагнер, Г. К. 1992. К вопросу о декоре Георгиевского собора 1230–1234 гг. *Советская археология*, 3, с. 57–59.
- Даркевич, В. П. 1975. *Светское искусство Византии*. Москва.
- Древнерусские патерики. Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик. 1997. Москва.
- Зинченко, С. 2020. Ноги, крылья... Главное – хвост! (о прототипах сирен западноевропейского средневековья). *Kazus: Индивидуальное и уникальное в истории*, 15, с. 15–33.
- Измайлова, Т. А. 1979. *Армянская миниатюра XI века*. Москва.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города*, 1.
- Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси. Конец IX – XVII век*. Москва.
- Кондаков, Н. П. 1892. *История и памятники византийской эмали*. Санкт-Петербург.
- Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода*. Санкт-Петербург.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады*. Москва; Ленинград.
- Майоров, О. В. 2013. *Єфросинія Галицька. Дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця*. Біла Церква.
- Макарова, Т. И. 1975. *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва.
- Макарова, Т. И. 1986. *Черневое дело Древней Руси*. Москва.
- Маршак, Б. И. 2017. *История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности*. Санкт-Петербург.
- Матвеев, В. Н. 2019. Галицкие керамические плитки: проблема поиска образцов. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 9, Санкт-Петербург, с. 376–388.
- Матвеев, В. Н. 2016. Древнерусские керамические плитки с Крылосской горы (Галич) в Государственном Эрмитаже. *Российская археология*, 4, с. 124–137.
- Микаелян, Л. 2017. «Расцветшие» животные в искусстве Сасанидского Ирана и средневековой пластике Армении X–XIV веков. *Актуальные проблемы теории и истории искусства*, 7, с. 256–268.
- Микаелян, Л. 2023. Проводники душ и небесные стражи: образы сирен и сфинксов в армянской пластике XIII века и в искусстве исламского Востока. *Между Востоком и Западом. Святой Александр Невский. Его эпоха и образ в искусстве. Сборник статей по материалам международной научной конференции*. Москва, с. 504–521.
- Новаковская-Бухман, С. М. 2015. *Клады Древней Руси в собрании Русского музея*. Санкт-Петербург.
- Пуцко, В. Г. 1979. Художественный декор Юрьевского Евангелия. *Ars Hungarica*, 1, с. 7–22.
- Рыбаков, Б. О. 1969: Київські колти і віли-русалки. *Слов'яно-руські старожитності*. Київ, с. 92–103.
- Расторгуев, А. 2022. О сиренах в искусстве латинского средневековья. Часть 1: Платоновские сирены неба и оттоновская иконография. *Искусствознание*, 2, с. 106–149.
- Рыбаков, Б. А. 1967. Русалии и бог Симаргл-Перефлут. *Советская археология*, 2, с. 91–116.
- Рыбаков, Б. А. 1987. *Язычество древней Руси*. Москва.
- Толочко, П. П. 2013. *Династические браки на Руси. XII–XIII вв.* Санкт-Петербург.
- Фетисова, О. А. 2010. К проблеме происхождения древнерусских золотых колтов, декорированных перегородчатыми эмалями. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 100-летию со дня рождения*

Гали Фёдоровны Корзухиной (Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г.). Санкт-Петербург, с. 306–329.

Фехнер, М. В. 1972. Ткань с изображением львов и птиц из великокняжеской гробницы во Владимире. *Новое в археологии. Сборник статей, посвящённый 70-летию Артемия Владимировича Арциховского*. Москва, с. 198–201.

Фехнер, М. В. 1974. Некоторые данные о внешних связях Киева в XII в. *Культура средневековой Руси*. Ленинград, с. 66–70.

Чернецов, А. В. 2022. Старая Рязань: к изучению ювелирного ремесла. *Российская археология*, 2, с. 142–153.

Ahrar, R. (no date). Comparative study about the harpy human bird myth of Sassanid era with Greek Buddhist Hindu and Hebrew civilizations.

Baer, E. 1965. *Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art; An Iconographical Study*. Jerusalem.

Brown, K. R. 1980. Russo-Byzantine Jewellery in the Metropolitan Museum of Art. *Apollo*, 111, p. 6–9.

Corrie R. W. 1982. The Conradin Bible: since 'Since de Ricci'. *The journal of the Walters Art Gallery*, 40, p. 13–24.

Davun, B.; Albayrak, Y. 2024. Türk islam sanatında suret: Kubad-abad sarayı siren tasvirli çiniler ve estetiği. *Black Sea International Scientific Journal*, 64, p. 197–211.

Elise d'Inca. 2022. La Sirène médiévale: des bestiaires à l'Art roman auvergnat. *Pensées vives*, p. 161–180.

Hakobyan Z., Mikayelyan L. 2018. The senmurv and Other Mythical Creatures with Sasanian Iconography in the Medieval Art of Armenia and Transcaucasia. *Fabulous Creatures and Spirits in Ancient Iranian Culture*. Bologna.

Hamdi Alsorogy, M.; Al Karadawi, M.; Al Karadawi, A. S. 2024. Bâ as an Example of the Ancient Egypt Religious Thought in Effect on Ancient World Civilization until the Renaissance Era. *Archaeological Discovery*, 12, p. 15–45.

Hosni, P., Asadi, M. 2020. A comparative study of the role of female-bird mix in Seljuk Iranian art with the art of Mesopotamia, Greece, India and Southeast Asia civilizations. *Fine Arts – Visual Arts*, 26 (2), p. 27–36.

Lacaba C.P. 2007. Tejidos andalusíes. *Artigrama*, núm. 22, p. 371–419.

Leclercq-Marx, J. 1997. *La Sirène dans la pensée et dans l'art de l'Antiquité et du Moyen Âge. Du mythe païen au symbole chrétien*. Bruxelles.

Lerner J. 1975. A Note on Sasanian Harpies. *Iran*, 13, p. 166–171.

Nouri, N., Hosseyni Sayed, H. 2024. Exploring symbolic animal motifs of Egyptian Fatimid lusterware pottery and pottery products of the middle ages in Iran. *Archaeological Discovery*, 12 (1), p. 211–225.

Rose, J. 2018. Bird-Men and Other Hybrids: Some Central Asian Representations of Zoroastrian Yazatas. *Fabulous Creatures and Spirits in Ancient Iranian Culture*, p. 19–38.

Stöger, G. 1998. Jemen & Schätze der Kalifen: Zwei Ausstellungen des Kunsthistorischen Museums Wien im Künstlerhaus. *Neues Museum*, 2. Vienna. p. 17–20.

Про вогняну природу ченця

Згадування старця Адріана (перша половина XIX ст.) про вогняну властивість монастирських речей, імовірно, якимось пов'язане з євангельським сюжетом Преображення Христа і розповідями про «палаючих ченців» Єгипетської пустелі III–V ст. Водночас те, що загальновідоме житло ченця – печера (пещера) – іноді в давньоруських текстах називається «пещь» («печь»), могло спричинити певне смислове змішання двох об'єктів. До того ж ідея трансформації ченця відповідає сприйняттю традицією ініціаційного перероблення людини як «перепікання», зокрема, через її перебування в печі.

Ключові слова: чернець, вогонь, печера, піч.

The mention by the monk Adrian (1st half of the 19th century) of the fiery property of monastic objects is probably connected with the gospel plot of the Transfiguration of Christ and the stories about the “burning monks” of the Egyptian desert of the 3rd–5th centuries. Withal, the fact that the traditional dwelling of a monk is a cave (peshchera), sometimes in Old Rus' texts called a stove (peshch'), could have caused a certain semantic confusion of these two objects. In addition, the idea of transformation of a monk corresponds to the perception by the tradition of initiatory transformation of a person as “baking”, in particular, through his stay in the stove.

Keywords: monk, fire, cave, stove.

У «Життєписі старця Адріана – ієромонаха Югської Дорофєєвої пустині» (роки життя 1800–1853) натрапляємо на досить дивний епізод, який засвідчує цікаве уявлення про належність монастиря як явища до вогняної стихії: «Будучи сам безкорисливим, О. Адріан і рідним своїм не давав нічого з того, чим йому служили шанувальники, віддаючи все в обитель і бідним. Рідні на це ображались; просили за них о. Адріана також знайомі йому дворяни. Але інок був вірний своїм обітницям. І в роз'яснення свого способу дій так говорив: “від мерця і нитки не наважаться побажати, а чернець для світу мрець! Притому я не ворог моїм рідним, аби через монастирські речі вносити вогонь до їхнього дому: їхні речі попалить монастирське”. Коли сестра зі сльозами просила бодай чогось у нього, о. Адріан, співчутливо вказуючи на безрукаву курточку, сказав: “що ти випросиш у мерця? У мене нічого немає, крім ось цієї одежі”. Так дай на згадку хоч її. Він віддавав, але додав: “так я, мабуть, і дам тобі, та вона принесе тобі вогонь, хоча не в дім, а в снопи на полі”. І що? На другий день у цієї жінки згорів овин зі снопами!» [Жизнеописание 1909, с. 129–130]¹.

Взагалі займання дерев'яного овина, призначеного для висушування снопів перед молотью самою саме за допомогою вогню, було явищем досить поширеним. Про це свідчать

хоча б численні прислів'я, наведені В. Далем: «Хоть овин гори, а молотильщиков корми; Нежто я у Бога овин сжѣд?; Овин меж глаз сгорел, и кулева не стало!; На море овин горит, по небу медведь летит» [Даль 1998, стб. 1644–1645]. То чи не достатньо припустити, що пригода з пожежею в овині була пов'язана з подарованою о. Адріаном одержаною постфактум? Однак саме через звичайність таких загорянь, гадаємо, було б безглуздо бачити причину пожежі в курточці монаха, якби не віра у зв'язок з вогнем саме речі ченця. Отже, спробуємо знайти відповідь, звідки походить це уявлення про вогняну природу ченця.

У Мірча Еліаде можна натрапити на цікавий сюжет щодо переживання містичного світла, притаманного багатьом релігіям, зокрема християнству². Важливий аспект християнського уявлення про сяяння учений пов'язує з ідеєю преображення святого, вірець якого вірянам дає євангельська розповідь про осяйне Преображення Христа перед учнями на горі, пізніше визначеної, як Фавор (Мт. 17: 1,2; Мр. 9: 2,3; Лк. 9: 28,29) [Еліаде 2001, с. 342 та ін.]. Крім того, у так званій «Книзі Раю» – збірці оповідей про святих отців Єгипетської пустелі 250–400 років, – повідомляється: «Чернець світиться світлом милості» [Еліаде 2001, с. 344]. «Один із братів якимось вирішив навідати авву Арсена в пусте-

¹ На час пожежі о. Адріан був ченцем обители прп. Адріана в Пошехонському повіті Ярославської губернії [Жизнеописание 1909, с. 115]. Згадку про цю розповідь у контексті напружених стосунків ченців з рідними див.: [Писаренко 2023, с. 97, прим. 14].

² Що й не дивно, адже світло – невід'ємна зовнішня ознака святості [Топоров 1987, с. 215–216; 226–227].

лі; підійшовши, він побачив його через вікно келії “подібного до вогню”. Особливо сильне світло чернець випромінював під час молитви. <...> Одного разу авва Йосиф простягнув руки до неба, і його пальці перетворилися на десять снопів полум'я. Він сказав одному з ченців: “Якщо хочеш, стань повністю як вогонь”» [Еліаде 2001, с. 344]. У Новий час учень Серафима Саровського залишив свідоцтво неймовірного видовища, коли світло, яскравіше за сонце, раптом охопило його вчителя [Еліаде 2001, с. 347].

Наведене, безумовно, може мати стосуюнок до сказаного св. Адріаном. Утім, очевидно, поряд з таким піднесеним і малозрозумілим тлумаченням було б невірно не враховувати аспекту й більш звичайного.

У того ж В. Даля натрапляємо на загадку: «Чернец молодець по колена в золоте? – горшок в печі» [Даль 1998 а, стб. 1316]³. Закопчений чорний горщик під склепінням печі нагадує ченця в печері, а уподібнення розпеченого вугілля золоту будить згадку про відомий, зокрема, з Печерського патерика, сюжет про ченців, які в печері нібито приховують скарби⁴. Але найцікавіше, що слова *печера* (*пещера*) і *печь* (*пещь*) мають один корінь, а також у літературних пам'ятках іноді плутаються місцями. Як зазначає Ф. І. Буслаєв, «замість ями, печери, в одному Паремійнику XII ст. болгарського письма, у В. І. Григоровича⁵ – застосовано слово **пещь**: “и погребошж и въ пещи соугоубыи. аже стажа аврамъ пещь” Бут. 50. 13⁶. У виправленому тексті в обох випадках стоїть слово “пещера”. Згідно з таким значенням печі, саме житло – в історії мови – веде свій початок, у зв'язку з вогнищем, від тих грубих часів, коли дикуну вистачало якогось вертепу, аби сховатися в нього, разом зі своїм стадом» [Буслаєв 1854, с. 27]. Тобто вчений був схильний вбачати витоки збігу між *пичю* і *печерою* в тому, що, мовляв, печера (вертеп) – це житло, а первісне житло насамперед «зводилося» до печі.

Натомість І. І. Срезневський, розглядаючи слово «пещь», дає три рівноправні значення: *печера* (*spelunca*), *пич* (*очаг*) та *жар печі*, причому щодо *пещь* у значенні *печери* він знаходить у джерелах шість (!) згадок [Срезневський 1902, с. 929]. Отже, якщо *печера* – це також *пещь*, то, не виключено, що могли змішуватися два розуміння – «житло» та «пич».

Взагалі етимологічні пошуки щодо співвідношення *печі* й *печери* «як слів та реалій» виявляються доволі заплутаними [Черниш 2003, с. 10–11; Чаусидис та ін. 2008, с. 71–72]. Так, Т. О. Черниш дає зрозуміти, що *пич* та пов'язана з нею *дія випікання* мають походити від дієслова псл. *pekti [Черниш 2003, с. 9–11]. З іншого боку, зв'язок праформ слів *пич* і *печера* дослідниця тлумачить, виходячи з того, що первісною *пичю* було «заглиблення природного походження, що отримувало функціонально вмотивовану назву» [Черниш 2003, с. 10]. Тобто заглиблення як місце для випікання – *пич* – нібито дає назву й *печері* (?)⁷. Утім, вочевидь, між ямою для випікання та порожниною в скелях чи в товщі землі (власне *печерою*) певна відмінність є. А якщо йдеться про неодмінну прив'язку печі до печери, за Ф. І. Буслаєвим (за аналогією зв'язку «*дыма*» і «*дома*» [Буслаєв 1854, с. 27]), то, насправді, далеко не кожна печера є населеною, а отже, асоційованою з вогнищем. Тому очевидно, що *печера* (*пещера*) функціонально, а тому й етимологічно, від *печі* не походить. А оскільки сама *пич*, як гадають, сходиться до псл. *pekti [Черниш 2003, с. 9, 11], то, навіть незважаючи на склепінчасту форму печі, схожу на *печеру*, і *печь* (*пещь*) не може походити від *печери* (*пещеры*). Тому постає питання: чи насправді не йдеться про омоніми? Хоча це не виключає більш пізнього застосування *пещь* до *пещеры* (*печери*), а отже, і смислового перетікання. Очевидно, для давніх людей було достатньо як самої схожості назв цих двох об'єктів, так і зовнішньої подібності печі й печери, завдяки чому вони між собою симво-

³ Цікаві також українські аналоги: «Чернець-молодець по коліна в золоті», «Чернець-молодець по коліна в золоті стоїть», «Чернець-молодець по коліна у золоті; як упав, та й пропав, і пси стерва не зійдять» [Українські приказки 1864 с. 301]. Повідомив К. Ю. Рахно.

⁴ Див.: Слово 33. Про св. преп. отців Федора і Василя: [Абрамович 1991, с. 161–171; Писаренко 2015, с. 44–50].

⁵ Григоровичів, або Хиландарський, паремійник кінця XII – початку XIII ст. (Российская государственная библиотека: Григ. № 2 / М.1685) [Сводный каталог 1984, с. 175–177: № 161]. Текст: [Рибарова, Хауптова 1998].

⁶ Порівн.: [Рибарова, Хауптова 1998, с. 258–259].

⁷ Тлумачення, близьке до Буслаєвського [Буслаєв 1854, с. 27].

лічно змішувалися. Відтак, гадаємо, і *горщик* у *печі* уподібнюється *ченцю* не випадково, а саме тому, що сам чернець ніби перебуває в «печі»-печері.

Зважаючи на «перехідність», лімінальність постаті ченця, – «живого мерця»⁸, – цікаво й те, що як печера, так і піч відіграють певну посередницьку роль у процесі ініціації, «перероблення» людини. Щодо печери, то це насамперед пов'язано з її підземністю, що робило її прозорим образом *Матері-землі*. Тимчасове занурення в печеру відповідало ініціації через смерть і повторне народження [Еліаде 2001, с. 253–254]. Аналогічна роль щодо переродження належала й печі – як домашній, так і виробничій [Пропп 1986, с. 98–103; Еліаде 2001, с. 252–253; Чаусидис та ін. 2008, с. 38 і далі, 56–57, 62]. Причому пічка також вважалася «матір'ю» [Еліаде 2001, с. 252–253; Чау-

сидис та ін. 2008, с. 67 та ін.]. Зокрема, під час лікування дитини її на якусь мить вкладали до вустя затопленої, підготовленої до випікання хліба, печі [Афанасьєв 1994, с. 16]⁹. З огляду на цей приклад, примітними нам здаються християнські тексти, зокрема, авторства Климента Александрійського (до 202 р.), які уподібнюють випіканню хліба воскресіння або переродження вірянина [Братухин 2013, с. 151–158]. Не виключено, що в якомусь сенсі такій трансформації сприяло й розуміння чернечого житла – печери, а згодом, можливо, і цілого монастиря (?) – як *печі*.

Отже, якщо погляд на природу ченців як вогняну постав, у тому числі, завдяки накладенню значення «*піч*» на розуміння *печери*, то уявна перетворююча роль полум'я мала лише підсилити семантику переродження, преображення, властиву чернецтву.

Джерела та література

- Абрамович, Д. 1991. *Києво-Печерський патерик* (Вступ. Текст. Примітки). Репринтне видання. Київ.
- Афанасьєв, А. 1994. *Поэтические воззрения славян на природу*. В 3 т. II. Москва.
- Братухин, А. Ю. 2013. Образ огня в описании Евхаристии у Климента Александрийского. *Вестник Пермского ун-та. Российская и зарубежная филология*, 4 (24), с. 151–158.
- Буслаев, Ф. И. 1854. Русские пословицы и поговорки (Дополнения к изданию И. Снегирева: «Русские народные половицы и притчи». Москва, 1848 года). *Архив историко-юридических сведений, относящихся до России, изд. Ник. Калачовым*. Кн. 2-й пол. 2-я. Отд. IV. Москва, с. 1–176.
- Даль, В. И. 1998. *Толковый словарь живого великорусского языка* / под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ. В 4 т. Т. 2. И–О. Москва.
- Даль, В. И. 1998-а. *Толковый словарь живого великорусского языка* / под ред. проф. И. А. Бодуэна де Куртенэ. В 4 т. Т. 4. С–V. Москва.
- Еліаде, М. 2001. *Мефістофель і Андрогін* / перекл. з нім., франц., англ. Київ.
- Жизнеописания. 1909. *Жизнеописания отечественных подвижников благочестия 18 и 19 веков. Август*. Москва.
- Никольський, Н. М. 1956. *Происхождение и история белорусской свадебной обрядности*. Минск.
- Писаренко, Ю. 2015. Володар віртуального скарбу (чернець у язичницькому сприйнятті). *Матеріали до української етнології*, 14 (17). Київ, с. 44–50.

⁸ Згідно з В. Тернером, «*сліди passage* [франц. – переходу. – Ю. П.] як якості релігійного життя зберігаються в формулюваннях на зразок: “Християнин – чужий у цьому світі, пілігрим, мандрівник, якому ніде преклонити голову”. *Перехід тут стає постійною умовою. Ніде інституалізація лімінальності не позначається більш виразно, ніж у чернецтві й жебрацтві як інститутах великих світових релігій*» [Тэрнер 1983, с. 180].

⁹ Відповідно, вхід як до печери, так і до пічки порівнювався з жіночим статевим органом [Еліаде 2001, с. 252–253; Чаусидис та ін. 2008, с. 71–72]. Згадаймо, що проникнення весільного короваю до печі уподібнюється коїтусу [Никольський 1956, с. 213–215]. Отож, чи не вважало традиційне суспільство інцестуозним статевим актом з Матір'ю-землею (*печерою*-«*піччю*») перебування в печері ченця? Адже не випадково воїни Ростислава Всеволодовича, зустрівши за стінами Печерського монастиря старця Григорія (1093), «*начаша ругатися ему, метающе словеса срамнаа*». Слово 28. Про св. Григорія Чюдотворця: [Абрамович 1991, с. 137]; порівн.: [Писаренко Ю., Писаренко Н. 2015, с. 96]. Не виключено, що непристойна лайка мала викривати «кровозмісника».

- Писаренко, Ю. 2023. Проводи до монастиря: виправдана скорбота за живим. *Opus mixtum*, 11. Київ, с. 93–99.
- Писаренко, Ю., Писаренко, Н. 2015. Наруга над старцем Григорієм (1093 р.). *Opus mixtum*, 3. Київ, с. 91–100.
- Пропп, В. Я. 1986. *Исторические корни волшебной сказки*. Ленинград.
- Рибарова, З., Хауптова, З. 1998. *Григоровичев паримејник. I. Текст со критички апарат*. Скопје.
- Сводный каталог. 1984. *Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв.* Москва.
- Срезневский, И. И. 1902. *Материалы для словаря древнерусского языка*. Т. II. Л–П. Санкт-Петербург.
- Топоров, В. Н. 1987. Об одном архаичном элементе в древнерусской духовной культуре – *svęť-. *Языки культуры и проблемы переводимости*. Москва, с. 184–252.
- Тэрнер, В. 1983. *Символ и ритуал*. Москва.
- Чаусидис, Н., Рахно, К., Наумов, Г. 2008. Пећ као жена и мајка у словенској традиционалној култури: семиотика, митологија, обреди, лингвистика, дијахроне компарације. *Кодове словенских култура*, 10 (ватра). Београд, с. 13–114.
- Черниш, Т. О. 2003. Компаративно-типологічне дослідження слов'янської лексики в контексті етимологічних гнізд із близькозначними коренями (псл.*рек-, псл.*vīr-/*vōr-, псл.*кур-/*квар-/*кор-). Автореферат дис. д-ра філол. наук. Київ.
- Українські приказки, прислів'я, і таке інше. 1864. Збірники О. В. Марковича і др. / спорудив М. Номис. Санкт-Петербург.

«Сказання про київських богатирів» як епічне відображення русько-візантійських взаємин у XI столітті

Статтю присвячено найдавнішому прозовому запису билини, зробленому в XVII ст., який відомий як «Сказання про київських богатирів». Показана в ньому солідарність руських богатирів із царгородськими та інші архаїчні деталі приводять до висновку, що ця писемна пам'ятка відображає дійсні історичні події, пов'язані з варягами, протистоянням Русі й Візантії та союзницькими відносинами Константинополя з половцями, що мали місце в XI ст.

Ключові слова: билини, епос, історична етнографія, Русь, Візантія, варяги.

The article is devoted to the oldest prose record of the epic bylina poem, made in the 17th century, which is known as the Story on the Kievan Bogatyrs. The solidarity of the Ruthenian bogatyrs with the bogatyrs of Tsargrad shown in it, and other archaic details lead to the conclusion that this written monument reflects real historical events related to the Varangians, the confrontation between Rus' and Byzantium, and the allied relations of Constantinople with the Polovtsians that took place in the 11th century.

Keywords: bylinas, epic, historical ethnography, Rus', Byzantium, Varangians.

Давні прозові записи билин, зроблені у XVII–XVIII ст., дуже рідко вивчають вітчизняні вчені, хоча, як помітив ще академік Михайло Грушевський, вони важливі як предмет зацікавлення тогочасної освіченої верстви й часто несуть мовні сліди походження з України [Грушевський 1994, с. 32–34]. Билини в давніх записах виступають джерелом знань про тогочасну епічну традицію, вони містять цікаві архаїчні подробиці, тож можуть та повинні залучатися до вирішення історико-етнографічної проблематики, у тому числі пов'язаної з питанням етнічної приналежності варягів. Цей етнос, як відомо, відіграв ключову роль у становленні державності Київської Русі, поклавши початок її великокнязівській династії і боярській еліті та збройно підтримуючи князів у походах і міжусобних війнах. Одна частина вчених зараховує його до скандинавів, інша, що спирається на значну доказову базу, обстоює його належність до балтійських слов'ян.

Найдавніший писемний твір билинного походження відомий під назвою «Сказання про київських богатирів». Повна назва літературної пам'ятки – «Сказание о Къевских [так! – К. Р.] богатырех, как ходили во Царьград и как побили царградцких богатырей, учинили себѣ честь». Його найдавніший список датується 1630-ми роками і має власницький запис 1642 року, а тому, за дивною логікою окремих літературознавців, вважається виключно літературною повістю того ж самого століття [Памятники 1988, с. 621]. На щастя, не всі так наївно гадають. Уже перший публікатор пам'ятки Єлпідифор Барсов вважав його прозовим переказом дуже дав-

ньої та оригінальної билини [Барсов 1881, с. 8]. Літературознавець академік Олександр Веселовський теж був переконаний, що «Сказання» зберегло більш давню форму билини, ніж ті, які засвідчені пізнішими фольклорними записами [Веселовский 1881, с. 371]. Академік Микола Тихонравов погоджувався, що воно донесло давній зміст у більшій чистоті [Русские 1894, с. 70]. Український фольклорист, академік Андрій Лобода поділяв погляд, що це версія билини, загалом зовсім невідома ні за іншими книжними записами, ні в живому народному переказі. Він наполягав, що билина про боротьбу київських богатирів із царгородськими має дуже важливе значення та інтерес, а відкриття її є важливою подією в царині фольклористики [Лобода 1896, с. 32, 42]. На думку Михайла Сперанського, «Сказання» й інші подібні давні записи зберегли в уламках билинну традицію XVII ст. та деякі втрачені згодом мотиви [Сперанский 1919, с. 504].

«Сказання», що відоме ще в кількох списках, оповідає як про сімох руських богатирів, так і про сорока двох царгородських. Про етнічну приналежність останніх нічого не мовиться, хоча служать вони імператорові Костянтину. Як відомо, серед безлічі візантійських імператорів було одинадцять Костянтинів – від Костянтина Великого (близько 285–337), на честь якого й було названо столицю імперії, до Костянтина XI, який загинув у 1453 році при взятті Константинополя турками-османами. Тим часом, конкретні царгородські реалії, відтворені в «Сказанні про київських богатирів», такі, що вони не могли бути придумані автором XVII ст., і тим більше

не відповідають реаліям цього століття, коли грецький Константинополь ось уже півтора століття був турецьким Стамбулом, столицею Османської імперії [Миллер 1910, с. 144; Демин 2001, с. 447–448].

Сюжет «Сказання» досить незвичний і для «стандартної» билини, і для традиційної середньовічної руської повісті. Сорок два царгородські богатирі задумують захопити Київ. Про це стає відомо князеві Володимирі. Князь запрошує Іллю Муромця «с товарищи», яких усього семеро, і запитує поради, як бути: «Или то вамъ не свѣдомо, богатыремъ, что отпускаетъ на меня царь Костянтинъ из Царяграда 42 богатырей, а велит им Кѣев изгубити; і вы б нынеча никуды не розежалися, берегли бы естя града Києва и всеѣ моей вотчины» [Барсов 1881, с. 12]. Богатирі натомість прохають князя відпустити їх «в чистое поле»: вони дізнаються там «прямья вѣсти» і приведуть йому «языка добраго». При цьому вживається архаїчна києворуська формула, що перегукується зі «Словом о полку Ігоревім»: «Тебѣ, государю, славу великую учинимъ, и себя, государь, в честь введемъ и всему твоему государству похвалу великую учиним, и многия орды острастимъ» [Барсов 1881, с. 12]. Богатирі не хочуть залишитися в Києві й кількаразово рішуче відкидають пропозицію стати сторожею. Князь проти, бо боїться приїзду до Києва царгородських богатирів, але, незважаючи на княжу заборону, руські богатирі їдуть.

«Сказання», отже, починається з конфлікту Володимира з богатырями, що є характерним для билин. Але у фольклорних билинах конфлікт виникає через те, що князь не покликав когось на бенкет, тобто не виявив поваги, не визнав рівним братству богатирів. Тут же причина конфлікту геть інакша: «Лучше бы мы той срамоты великыя не слышали, нежели мы от князя в очи такое слово слышали! Хотя бы мы людей не породились, да были бы мы богатыри не добрыя, и нас бы в Киеве сторожи стеречи не заставляли» [Барсов 1881, с. 14]. Богатирі, як згодом і шляхта, охороняли кордони держави, організовуючи постійні і тимчасово діючі роз'їзди та богатырські застави, але не несли служби при дворі государя. Сторожа ж зводилася до рівня хлопів. У даному випадку образа на Володимира та

пряма непокора пов'язана з невідповідністю запропонованої Володимиром служби та статусом богатирів.

Богатырське братство пропонує діяти на випередження, самим вирушити до Царгорода й захопити там «языка». Сказано – зроблено: руські богатирі сідлають коней і вирушають у серце Візантійської імперії. По дорозі з ними трапляється дивна історія, зовсім незрозуміла з погляду здорового глузду. Вони зустрічають дванадцять царгородських богатирів, які, як і руські, їдуть у розвідку, але тільки вже до Києва. І ось саме тут, як спостеріг філософ Валерій Дьомін, відбувається найцікавіше: замість того, щоб не допустити проникнення ворожих розвідників на свою територію, обидві групи богатирів вступають у переговори і вирішують обмінятися одягом [Демин 2001, с. 448]. У царгородців вбрання чорне – «калицкое», мовиться в Сказанні, тобто «мандрівне»: шпигуни прикинулися прочанами. В Іллі Муромця та його «товарыщей» – вбрання світле. Вождя царгородської розвідгрупи зветь Нікіта Іванович, «родом есми карачевець», в інших списках – «роду королевского» [Барсов 1881, с. 15; Былины 1960, с. 158]. Розмовляють богатирі однією мовою, що може бути не просто фольклорною умовністю. За спостереженням Дьоміна, йдеться про зустріч професійних воїнів-лицарів одного етнічного походження, які, мабуть, представляють різні відгалуження одного й того самого братства. Крім того, є якась загальна ідеологія та система заборон [Демин 2001, с. 448], яка не дозволяє богатырям чіпати один одного: «Приѣхал к нимъ Илья Муромецъ да говорит имъ таково слово: “За то нам, Никита, бранитися не о чем, а вам стоять не за што! Вото вам платье свѣтлое, дайте намъ свое платье калицкое!”. Взговорит Никита таково слово: “За то нам, государь Илья Муромец, стоять не за што и спору чинить не о чемъ!”» [Барсов 1881, с. 15–16]. Не дивно, що обидві групи лицарів-богатирів домовилися дуже швидко й обмінялися одягом та відомостями. Ватажок царгородців їм повідомив: «При царѣ богатыри похваляютца, хотят Кѣевъ город наш ити взяти, и великого князя с великою княгинею в полон вести, а удалых богатырей, станных людей, под мечь всѣхъ приклонити, а злато и серебро покатымъ тельгами» [Барсов 1881, с. 16].

Далі кожен гурт вирушив туди, куди збирався [Демин 2001, с. 448].

Розвідувальна група Іллі, який готовий скласти голову «за государеву чашу и молитвы и за ево хлѣб-соль великую», добивається до Царгорода, під виглядом прочан проникає в палац і підслуховує під вікном, про що радиться імператор Костянтин зі своїми воєначальниками. Тих, схоже, хвилює одне питання: якою є чисельність київської дружини, тобто скільки братів-сподвижників у Іллі Муромця. Той сам підказує, що тридцять два, «да удалы не по обычею» (на десять менше, ніж в імператора Костянтина). Семи київським богатырям, яких імператор у деяких зі списків прямо зве «рускими», «руссю» [Былины 1960, с. 153, 155], протиставлені царгородські богатырі, у тому числі «Идол Скоропѣвичъ» і «Тугарин Змиевичъ» (цей герой у жодному билинному сюжеті не фігурує поруч з Ідолищем). Як антагоніст виступає царгородський цар Костянтин, якому обіцяють «прибыль и славу добрую во вся орды» [Барсов 1881, с. 16–19]. Імператор Костянтин, захисник істинної християнської православної віри, залишаючись при цьому для богатырів «благовѣрнымъ» [Барсов 1881, с. 25], як і його імператриця «Елена», стає в цьому сюжеті ворожим владарем, недругом київського князя і приятелем татар, який прагне сплюндрувати багатий і благочестивий Київ. Царгород зі столиці православного світу перетворюється на вороже киянам місто [Памятники 1988, с. 621], що для билинного епосу зовсім нехарактерно. Воно має якийсь стосунок до кочовиків. Костянтин розпитує про коней київських богатырів. Каліки відповідають, що знають, які вони. Ідол пропонує показати царських коней, але висновок прочан невтішний: «Лутче тѣх шкап в Кѣеве и простые лошади, а на богатырские лошади пристрашно посмотреть!». Тоді Ідол велить привести їхніх богатырських коней. «Ведут лошади богатырские: 1-ю лошадей ведут Идола богатыря Скоропеевича на 12 чепях на золотых, 2-ю ведут лошадей молода Тугарина Змиевича на 11 чепях серебряныхъ, за тѣми ведут сорока дву богатырей. А всѣ тѣ кони удалы добрѣ, не по обычею, каликам полюбилися. Издалеча калики увидели, что добры, не по обычею». Заволодівши тими кінями, в битві на Смуґрі-ріці

руські богатырі здобувають перемогу, здолавши і царгородських богатырів, «и всю силу татарскую», захоплюють у полон Тугарина Змиевича, за якого заступилася благовірна цариця Єлена, везуть його до Києва на допит до князя Володимира, який дає їм в нагороду «шубы под аксамиты, и чеши великия златые, и сверхъ того казны несмѣтно», і відразу просять, аби той відпустив бранця додому. З Тугарина беруть обіцянку не зазіхати на Русь. Тим усе й завершується [Барсов 1881, с. 21–27]. За словами Дьоміна, важко позбутися враження, що в «Сказанні» діють не смертельні вороги, а, навпаки, давні друзі – представники одного воїнського братства, які тимчасово опинилися на різних територіях, але завжди і з будь-якого питання можуть домовитися [Демин 2001, с. 449]. Барсов відносив цю прозаїчну билину до доби походів Києва на Візантію, хоча боротьба в ній і відбувається не на морі, а в чистому полі [Барсов 1881, с. 10]. Український фольклорист Михайло Халанський також припускав, що в «Сказанні» відображені дійсні спогади про походи слов'ян-русинів на Константинополь [Халанский 1885, с. 98]. На думку Івана Жданова, далека історична основа «Сказання» й інших подібних билинних повістей сягає подій X–XI ст. Тема цих оповідей – боротьба Русі з греками – в усних билинах, що дійшли до нас, майже забута, але в більш ранню пору вона, безсумнівно, була відома співцям [Жданов 1895, с. 134–135]. М. Грушевський погоджувався, що мотив походу на Царгород не міг бути пізнім [Грушевський 1994, с. 33].

Якщо подивитися на «Сказання» під кутом зору так званої історичної школи дослідження билин, то можна пригадати, що в історії Київської Русі дійсно був яскравий епізод, пов'язаний із протистоянням з Візантією та імператором Костянтином IX Мономахом. Після утвердження на імператорському престолі в 1042 році й одруження з удовою попередника Зоєю він розпочав свою діяльність з того, що усунув з державного апарату всіх ставлеників попередніх імператорів. До числа опальних потрапили й русини. Очевидно, змінилося й ставлення до варязького корпусу, на який спирався попередній імператор, Михайл V Калафат, було зроблено спробу його розформування [Литаврин 1967, с. 82–85; Ли-

таврин 2000, с. 259–261; Бибииков 2004, с. 92–93; Blöndal 1979, с. 104]. Не випадково саме в цей момент пішов з Візантії зі своїми норманськими воїнами Гаральд Суворий Правитель, пізніше зять Ярослава й король Норвегії, що давно перебував на службі в ромейських імператорів і воював у спілці з варязьким корпусом. Костянтин його, однак, не відпустив, і Гаральдові довелося таємно тікати. У візантійській літературі про цей, відомий також за сагами, епізод повідомляв автор повчального трактату Кекавмен, який жив у другій половині XI ст. За його словами, Гаральд, якого він хибно зве «сином василевса Варангії», «захотів, відпросившись, піти до своєї країни. Але не отримав дозволу – вихід перед ним виявився замкненим. Утім, він таємно пішов...» [Кекавмен 2003, с. 299, 301]. Саги стверджували, що в Гаральда була власна, окрема дружина, але він міцно потоваришував з «верінгами» й став їхнім ватажком [Стурлусон 1980, с. 403]. Це був клішований домисел [Васильевский 1908, с. 222, 232, 259, 266–267; Джаксон 2000, с. 130; Blöndal 1979, с. 55–57]. У сагах пояснювалося, що про його втечу із в'язниці «тут на півночі розповідали верінги, ті, що служили в Міклагарді», тобто Константинополі [Джаксон 2012, с. 477; Пріцак 2003, с. 126].

Різке погіршення відносин Русі й Візантії сталося через рік. Безпосереднім приводом до русько-візантійського конфлікту послужила сварка на константинопольському ринку між русинами й греками, коли купцям було завдано великих збитків, а один знатний русин загинув [Толочко 2002, с. 216–217], що було прямим порушенням давніх гарантій безпеки в Константинополі для купців і дипломатів з Русі. Візантійський хроніст Іоанн Скілиця у своїй праці «Огляд історій» (XXI.6) свідчить, що русини «були до цього в союзі та мирі з ромеями, безстрашно спілкувалися один з одним і посилали один до одного купців. А того року у Візантії сталася суперечка з якимись скіфськими купцями, що вилилося в сутичку, і якийсь скіф був убитий на очах у всіх» [Скилиця 2025, с. 433]. Те саме говорить хроніст XII ст. Іоанн Зонара в «Короткій історії» (631): «І тоді було багато тавроскіфів у місті Костянтина, які свої товари продавали й наші купували. І трапилася в когось зі скіфів сварка з якимись ромеями, за якою посліду-

вали побиття й поранення, а за цим – і смерті, і серед загиблих виявився хтось із їхньої знаті» [Бибииков 2021, с. 173]. Погроми перекинулися на Афон, де візантійці пограбували пристань і склади Руського монастиря [Бибииков 2004, с. 93; Бибииков 2018, с. 206; Толочко 2002, с. 217].

Ярослав Мудрий не міг не відреагувати відповідним чином на антируські дії Костянтина IX. Зібравши велике військо, він спрямував його на Константинополь [Толочко 2002, с. 217–218]. Так відбувся останній великий похід русі на греків, на чолі якого стояли воєводи Вишата Остромирович, Іван Творимирович та син великого князя Ярослава Володимир, який правив у Новгороді. Скілиця вважав, що князь Володимир Ярославич, який очолив похід, і був правителем Русі. Він повідомляв: «Владимер, який правив тоді їхнім народом, людина рвучка, що легко віддавалася гніву, дізнавшись про те, що сталося, розсердившись і не давши відстрочки або часу для процесу, зібрав, скільки було в нього, воїнів, а також приєднав до своєї дружини чимало союзників з народів, що живуть на північних островах Океану і, набравши, як розповідають, загалом близько ста тисяч чоловік і посадивши їх на судна, що їх місцеві називають одnodеревками, рушив на Місто» [Скилиця 2025, с. 433, 435]. Йшлося про варягів, звістка про яких принагідно до цієї події є і в пізньому перському джерелі [Дорн 1875, с. 45; Литаврин 2000, с. 253]. Автор другої половини XI ст. Михаїл Атталіат в «Історії» (20.9) говорив про «майже чотириста кораблів росів» [Бибииков 2021, с. 153]. Михаїл Пселл стверджував про «незліченну кількість» русинів [Пселл 2003, с. 98]. Проте похід завершився приголомшливим розгромом руського війська. У розповіді про цю подію, вміщену в новгородських літописах, невдача пояснюється нерозумністю й нестійкістю саме варягів. Успіх походу передбачав панування русинів на всьому протязі нижньої течії Дніпра й насамперед у районі великих порогів, що було досягнуто після Ярославової перемоги над печенігами [Вернадский 1996, с. 91]. Військо пройшло пороги й наблизилося до Дунаю. «Рекоша Русь Володимеру: “Станемь здѣ на поли”; а варязи ркоша: “Поидемь въ лодяхъ подь городь”. И послуша Володимерь варягъ,

и отъ Дуная поиде Володимеръ ко Царюграду съ вои въ лодіяхъ». Християнські святі допомагали грекам, очевидно, тому, що варяги були язичниками. Буря розбила кораблі, «и побѣгоша варязи вспять». Вишату і його руських воїнів греки взяли в полон і осліпили. Лише через три роки Вишату відпустили на Русь [Полное собрание 1851, с. 137; Полное собрание 1862, с. 82].

Якщо порівняти ці події зі «Сказанням», то стає очевидним, що спільним для них є постаті Володимира, князя з Києва, та ворожого до нього імператора Костянтина в Царгороді. Обом їм служать богатирі, що мають одне етнічне походження й належать до однієї престижної, високостатусної воїнської спільноти, просто тимчасово розділеної, а тому вони дотримуються нейтралітету стосовно одне одного та приязно спілкуються між собою. Описано їх усіх в епічних термінах як слов'ян, а не як іноземців. Царгородські богатирі були явно невдоволені своїм сюзереном, бо легко поділилися його завойовницькими планами зі своїми співплемінниками. Досить цікавим є те, що богатирі дослухаються до думки цариці, адже під час усобиці найманці тримали сторону саме імператриці Зої, з якою потім одружився Костянтин IX. Видається, що в прозаїчній билині відобразилися варяги, що служили як при київському дворі, так і у варязькому корпусі в Константинополі. Варто уваги, що Барійські аннали, описуючи склад візантійського війська, яке діяло під проводом воєначальника Ореста в другій половині 1020-х років у Південній Італії, згадують там, разом з русами, угорцями, болгарами й волохами, варягів, яких звать «гвандалами» [Хроніки 2020, с. 553–554; Васильевский 1908, с. 208; Карашайски 2024, с. 198]. «Вандалами» в західноєвропейській ученій традиції того часу часто йменувалися слов'яни південного узбережжя Балтійського моря [Кузьмин 2003, с. 236; Карашайски 2024, с. 198–204]. При цьому італійські джерела відмежовують цих вандалів від скандинавів [Лев Марсианский, Петр Дьякон 2015, с. 93; Васильевский 1908, с. 204–205, 208; Карашайски 2024, с. 198]. До того ж Веселовський зіставляв «камки венецкие» [Барсов 1881, с. 15] на царгородських богатирях зі згадками в билинному епосі «славнаго синя моря Вольнсакаго»,

«земли Веденецкия», первісно явно Венедецької, «моря Веряйскаго» чи «Вирянсакаго» [Веселовский 1881, с. 76–77], що вказують на літописне Варязьке, тобто Балтійське море, землю вендів-слов'ян та їхнє багате й славетне приморське місто Волин-Вінету [Бессонов 1861, с. III; Первольф 1877, с. 48; Вилинбахов 1971, с. 227–228; Вилинбахов, Энговатов 1965, с. 103; Перхавко 1987, с. 44–45; Прозоров 2009, с. 176, 178; Прозоров 2016, с. 334–335]. На відміну від літопису, ставлення в билині до богатирів-варягів тепле й схвальне, вони подаються як горді й сміливі зухвальці, яким притаманна взаємовиручка.

Походження варягів Володимира Ярославича з північних островів, про яке каже Скіліца, більше вказує на славетний слов'янський Рюген на Балтиці, відомий своїми впливовими язичницькими храмами, авторитетом жерців та піратством, аніж на Скандинавію. Південноіталійські джерела в свою чергу визнають варягів на візантійській службі вандалами-вендами, що може слугувати додатковим доказом на користь ототожнення богатирів «Сказання» з войовничими балтійськими слов'янами. У билинників, до речі, ще в першій третині ХХ ст. зберігалася пам'ять про існування на Балтійському морі якогось «мудрого» острова, куди з'їжджалися з усіх слов'янських земель вчитися «уму-розуму» [Вилинбахов 1968, с. 184]. Діалектолог Георгій Нефедов писав: «Цікаві мої зустрічі з билинниками. Один з них розповідав мені перекази і давав пояснення змісту билин. <...> Про Добриню говорить: “Добрыня раньше был необразованный: образование получил на Балтийском острове, куда съезжались богатыри всех государств. Он был напрактикован там на 12 языках и знал разговор птичий”» [Нефедов 1939, с. 258–259].

Декому з фольклористів наступних поколінь видалося неприродним поєднання в «Сказанні» Царгорода й Костянтина з Ідолищем та Тугарином [Миллер 1910, с. 153; Позднеев 1941, с. 136]. Звісно, ці останні – представники кочового світу, степові вороги Русі. Вони зі своєю ордою перебувають осторонь царгородських богатирів, окремо від них, і запанібрата поводяться з імператором, користуючись його й імператриці покровительством. Нарізно їх і долають київські витязі. У деяких

варіантах «Сказання» богатирі по дорозі в Царгород з'ясовують, хто з них володіє мовою кочовиків: «Есть ли кто говорит татарским языком?» [Былины 1960, с. 153]. Ці кочовики, утім, змальовані відносно нестрашною силою [Позднеев 1941, с. 136], інакше, ніж мали б бути показані татаро-монголи, що теж дивує фольклористів.

Проте зображені в прозаїчній билині взаємини імператора з кочовиками мають переконливий прототип в історичній реальності. Уже Веселовський дійшов переконливого висновку, що під Тугарином билин слід розуміти половецького хана Тугоркана [Веселовський 1881, с. 369], убитого в бою під Переяславом 1096 року. Борис Рибаків теж впевнено ототожнив Тугарина з Тугорканом, у свою чергу зіставивши Ідолище з половецьким послом Ітларем, убитим на дворі там само в Переяславі 1095 року [Рыбаков 2016, с. 138–141, 144–151]. Найбільш ранні звістки про Тугоркана трапляються у творі візантійської царівни Анни Комніни «Олексіада» (VIII, 4–6). На той час печеніги, що просувалися на Балкани під натиском половців, вдерлися у візантійські володіння, не задовольняючись відведеними їм землями на північному кордоні імперії. Імператор Олексій I Комнін, зайнятий боротьбою з печенігами, звернувся за допомогою в половецькі улуси. На заклик Комніна про допомогу відгукнулися половецькі хани Тугоркан («Тогортак») та Боняк, які прийшли з військами до Візантії 1091 року. Коли він стояв у укріпленому таборі при Еносі, чекаючи на ворогів, з'явилася сорокатисячна половецька орда. Ніхто не міг сказати, вона несе порятунк чи остаточну загибель. Союзники були підозрілі: можна було очікувати, «знаючи податливість їхньої вдачі», що прийшовши на допомогу візантійцям, вони злигаються з печенігами, і тому імператор намагався схилити їх на свій бік: «Олексій наказав кухарям приготувати для них розкішний стіл, він дружньо прийняв куманів, добре пригостив їх, вручив усілякі дари, а потім зажадав від куманських вождів присяг та заручників – адже йому була відома підступна вдача цих людей. Кумани охоче виконали вимогу Олексія, дали запоручки й попросили дозволу боротися з печенігами впродовж трьох днів. При цьому вони обіцяли, якщо Бог дарує перемогу, розділити на

дві частини всю захоплену здобич і половину виділити імператору. Імператор надав їм право за їх бажанням переслідувати скіфів упродовж не лише трьох, але й десяти днів і до того ж задалегідь подарував їм усю здобич, яку вони мали б захопити, якби тільки Бог послав їм перемогу». Крім того, до Комніна прибуло ще «близько п'яти тисяч хоробрих і войовничих мешканців гірських областей», напевно, з Карпат. Ні візантійці, ні половці не довіряли одне одному, проте бій між половцями та печенігами закінчився цілковитим розгромом останніх. Наслідком цієї перемоги було повне фізичне знищення всієї печенізької орди. «У той день сталося дещо незвичне: загинув цілий народ разом із жінками й дітьми, народ, чисельність якого становила не десять тисяч чоловік, а виражалася у величезних цифрах». Багато хто з них поліг ще на полі битви, інші зустріли смерть у полоні. Полонених виявилось так багато, що на одного римського воїна припадало по тридцять полонених печенігів. Побоюючись, що вночі, коли втомлені греки поснуть, печеніги зможуть звільнитися, візантійський воєначальник Синесій велів їх умертвити. Вранці імператор дізнався про цю подію і ледве не наказав стратити свавільця – тільки гаряче заступництво решти полководців врятувало Синесія. Але сама ця жорстока акція настільки вразила кочовиків, які стали її свідками, що вранці злякані половці зняли з табору, повного трупів, і поспішили назад, побоюючись, що візантійці якось зможуть перебити і їх. Комніну довелося навіть висилати за ними погоню, щоб передати ханам дарунки та половину здобичі – як він обіцяв їм напередодні бою [Комніна 1996, с. 233–239]. Половці відступили до Дунаю, де були розбиті угорцями, та пішли в придніпровські степи. Василь Васильєвський, з огляду на згадку про горян, гадав, що в 1091 році мало місце й звернення за допомогою до Русі, можливо, до князя Василька Ростиславовича, який у тому ж році ходив з половцями на Угорщину, а через рік рушив з ними на Польщу [Васильєвський 1908, с. 76, 101–102, 106].

За спостереженням Веселовського, половецькі хани за столом Олексія Комніна нагадують Тугарина та Ідолища на бенкеті царя Костянтина в «Сказанні». Стародавньої репутації половецько-сироїда сягає, можливо, не-

ймовірна ненажерливість билинного Ідолища [Веселовский 1881, с. 371]. Рибаків вважав відгомоном допомоги руських найманих загонів Олексію I Комніну в 1091 році онезьку билину «Ілля Муромець і Ідолище» [Гильфердинг 1894, с. 335], де прочанин-каліка Іванище, богатырської тілобудови, застає в Царгороді кочовиків, але не може їх здолати, натомість Ілля, переодягнувшись у вбрання прочанина, проникає в палац царя Костянтина, де вбиває Ідолище Погане. Цар щедро обдаровує Іллю золотом, сріблом та перлами, й Ілля, взявши цінності як «свое заработное», тобто платню за боротьбу, повернувся до Києва, велівши Іванищу «вырчать Русию от поганых». При цьому царя в билині звати «Костянтин Боголюбович», що відсилає до часів Костянтина IX Мономаха і змушує думати, що у фольклорному тексті ніби підсумовуються хронологічно відносно близькі події XI ст. [Рыбаков 2016, с. 153–154]. Це справедливо й стосовно «Сказання», з яким ця фольклорна билина частково перегукується, бо воно аналогічно спресовує, у принципі, ті самі історичні події того самого століття, що стосуються русинів і імператорів Царгорода. Можливо, воно не контамінує мотиви билин, відомих з усних записів [Миллер 1910, с. 139; Сперанский 1919, с. 503; Грушевський 1994, с. 33], а сюжетно передує їм, описуючи події

до того, як Тугоркан став тестем Святополка Ізяславича і відповідно зміг бенкетувати у великокнязівському палаці, як змальовується в билинах, а потім все ж привів орду на Русь [Рыбаков 2016, с. 139]. Досить цікаво, що в билині «Іван Гостиний син» зі збірки Кирші Данилова фігурує кінь Іллі Муромця Воронко, якого той колись відібрав у молодого Тугарина Змієвича [Древние 1958, с. 48], тобто міститься відсилка до відповідного епізоду в «Сказанні» [Козловский 2017, с. 76].

Певні спроби залучити до розв'язання варязької проблеми пам'ятки красного письменства XVI – початку XVII ст., хоча й не до кінця проробивши аргументацію, вже робилися [Меркулов 2014, с. 170]. У цьому випадку хотілося б наголосити на значному потенціалі билинного епосу в ранніх записах як історичного джерела, яке незаслужено оминали увагою, особливо в Україні. Українські дослідження билинної традиції неможливі без вивчення прозаїчних билин у записах XVII–XVIII ст. та відображення в них подій доби Київської Русі і її епічної поезії. Там цікаві, крім того, деталі побуту, повсякдення, руської культури. Окремим предметом дослідження мають стати південно-західні мовні особливості цих пам'яток та їхні художні засоби, що підтвердять киеворуський час їхнього виникнення.

Джерела та література

- Барсов, Е. В. 1881. *Богатырское слово в списке начала XVII века, открытое Е. В. Барсовым*. Санкт-Петербург.
- Бессонов, П. 1861. Заметка. *Песни, собранные Н. П. Рыбниковым*, ч. I. *Народные былины, старины и побывальщины*. Москва, с. I–XXIV.
- Бибииков, М. В. 2004. *Byzantinorossica: свод византийских свидетельств о Руси*, I. Москва.
- Бибииков, М. В. 2018. *Byzantinorossica: Свод византийских актовых свидетельств о Руси (византийские акты X–XIII вв.)*, III. Москва.
- Бибииков, М. В. 2021. *Byzantinorossica: Свод византийских литературных свидетельств о Руси (до XIII в.)*, IV. Москва.
- Былины в записях и пересказах XVII–XVIII веков* / издание подготовили А. М. Астахова, В. В. Митрофанова, М. О. Скрипиль. 1960. Москва; Ленинград.
- Васильевский, В. Г. 1908. *Труды*, 1. Санкт-Петербург.
- Вернадский, Г. В. 1996. *Киевская Русь*. Тверь; Москва.
- Веселовский, А. Н. 1881. *Южно-русские былины*. Санкт-Петербург.
- Вилинбахов, В. Б. 1968. Балтийско-славянский Руян в отражении русского фольклора. *Русский фольклор*, XI: *Исторические связи в славянском фольклоре*. Москва; Ленинград, с. 177–184.

Вилинбахов, В. Б. 1971. Былина о Соловье Будимировиче в свете географической терминологии. *Русский фольклор*, XII: *Из истории русской народной поэзии*. Ленинград, с. 226–229.

Вилинбахов, В. Б., Энговатов, Н. Б. 1965. Где была Индия русских былин? *Славянский фольклор и историческая действительность*. Москва, с. 99–109.

Гильфердинг, А. Ф. 1894. *Онежские былины, записанные Александром Фёдоровичем Гильфердингом летом 1871 года*, 1. Санкт-Петербург.

Грушевський, М. 1994. *Історія української літератури*: в 6 т., 9 кн., т. 4. *Усна творчість пізніх княжих і переходових віків XIII–XVII*. Кн. 1. Київ.

Дёмин, В. Н. 2001. *Загадки русских летописей*. Москва.

Джаксон, Т. Н. 2000. *Четыре норвежских конунга на Руси: Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в.* Москва.

Джаксон, Т. Н. 2012. *Исландские королевские саги о Восточной Европе. Тексты, перевод, комментарий*. Москва.

Дорн, Б. 1875. *Каспий: о походах древних русских в Табаристан с дополнительными сведениями о других набегах их на побережья Каспийского моря*. Санкт-Петербург.

Древние российские стихотворения, собранные Кирием Даниловым / издание подготовили А. П. Евгеньева, Б. Н. Путилов. 1958. Москва; Ленинград.

Жданов, И. 1895. *Русский былевой эпос: Исследования и материалы, I–V*. Санкт-Петербург.

Карашайски, К. М. 2024. Эйлив Торгильссон и венды-наемники в византийской армии во второй половине 1020-х гг. *Античная древность и средние века*. Екатеринбург, 52, с. 196–206.

Какавмен. 2003. *Советы и рассказы: Поучение византийского полководца XI века* / подготовка текста, введение, перевод с греческого, комментарий Г. Г. Литаврина. Санкт-Петербург.

Козловский, С. В. 2017. *Древняя Русь в зеркале былинной традиции. Гендер, сакральность и социальные практики в героическом эпосе*, Санкт-Петербург.

Комнина, А. 1996. *Алексиада* / перевод с греческого Я. Н. Любарского. Санкт-Петербург.

Кузьмин, А. Г. 2003. *Начало Руси: Тайны рождения русского народа*. Москва: Вече.

Лев Марсиканский, Петр Дьякон. 2015. *Хроника Монтекассино*. В 4 кн. / перевод с латинского и комментарии И. В. Дьяконова; под ред. И. А. Настенко. Москва.

Литаврин, Г. Г. 1967. Пселл о причинах последнего похода русских на Константинополь. *Византийский временник*, т. 27, с. 71–86.

Литаврин, Г. Г. 2000. *Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII в.)*. Санкт-Петербург.

Лобода, А. М. 1896. *Русский богатырский эпос (Опыт критико-библиографического обзора трудов по русскому богатырскому эпосу)*. Киев.

Меркулов, В. И. 2014. Древнерусское предание с острова Рюген. *Русин*. Кишинёв, 1 (35), с. 165–171.

Миллер, В. 1910. *Очерки русской народной словесности, II. Былины*. Москва.

Нефедов, Г. 1939. Севернорусские говоры как материал для истории. *Ученые записки Ленинградского университета. Серия филологических наук*, 2, № 33. Ленинград, с. 250–259.

Памятники литературы Древней Руси: XVII век / вступительная статья Д. Лихачева; составление и общая редакция Л. Дмитриева и Д. Лихачева. 1988. Москва.

Первольф, И. 1877. Варяги-Русь и балтийские славяне. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, ч. СХСII, с. 37–97.

Перхавко, В. Б. 1987. *Связи Древней Руси со славянскими странами*. Москва.

Позднеев, А. В. 1941. Сказание о хождении киевских богатырей в Царьград. *Старинная русская повесть: статьи и исследования*. Москва; Ленинград, с. 135–152.

Полное собрание русских летописей, т. V, VI. *Псковские и Софийские летописи*. 1851. Санкт-Петербург.

Полное собрание русских летописей, IX: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. 1862. Санкт-Петербург.

Пріцак, О. 2003. *Походження Русі, 2: Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Київ.

Прозоров, Л. 2009. *Богатырская Русь. Русские титаны и полубоги*. Москва.

Прозоров, Л. 2016. *Как утопили в крови Языческую Русь. Иго нового Бога*. Москва.

Пселл, М. 2003. *Хронография. Краткая история* / перевод, статья, примечания Я. Н. Любарского; перевод Д. А. Черноглазова, Д. Р. Абдрахмановой. Санкт-Петербург.

Русские былины старой и новой записи / под редакцией акад. Н. С. Тихонравова и проф. В. Ф. Миллера. 1894. Москва.

Рыбаков, Б. А. 2016. *Древняя Русь: Сказания. Былины. Летописи*. Москва.

Скилица, И. 2025. *Обозрение историй: в двух томах* / Издание подготовили А. Ю. Виноградов и П. В. Кузенков, II: *Разделы XII–XXIII*. Москва.

Сперанский, М. 1919. *Русская устная словесность, II. Былины. Исторические песни*. Москва.

Стурлусон, С. 1980. *Круг Земной*. Москва.

Толочко, П. 2002. *Ярослав Мудрый*. Київ.

Халанский, М. 1885. *Великорусские былины Киевского цикла*. Варшава.

Хроники Италии / перевод с латинского языка и комментарии И. В. Дьяконова. 2020. Москва.

Blöndal, S. 1979. *The Varangians of Byzantium*. Cambridge; London; New York; New Rochelle; Melbourne; Sydney.

Вплив християнства на харчові звички Русі

Стаття присвячена впливу християнізації на харчові практики Русі з позицій підходу *lived religion* та зіставлення нормативних приписів писемних джерел із археологічними, археозоологічними й археоботанічними матеріалами. Розглянуто запровадження постів, формування уявлень про дозволену й «нечисту» їжу, а також роль літургійних потреб у виникненні сталого попиту на вино й оливкову олію. Матеріальні свідчення демонструють поєднання церковної норми з соціально диференційованими та регіонально варіативними практиками споживання, включно з престижними імпортами та активними торговельними зв'язками. Стаття має характер радше постановки проблеми й окреслення дослідницького поля, ніж вичерпного аналізу, і спрямована на інтеграцію руських матеріалів у ширші європейські дискусії про релігію, тіло та повсякденність у середньовіччі.

Ключові слова: Русь, середньовічний Київ, християнізація, піст, харчові практики, *lived religion*, археозоологія, археоботаніка, вино, амфори.

The paper examines the impact of Christianization on food practices in Rus', using the lived religion approach and comparing the normative prescriptions of written sources with archaeological, zooarchaeological, and archaeobotanical evidence. The introduction of fasting regulations, the formation of concepts of permitted and "unclean" foods, and the role of liturgical requirements in generating sustained demand for wine and olive oil are considered. The material evidence demonstrates the interaction between ecclesiastical norms and socially differentiated as well as regionally variable patterns of consumption, including prestige imports and active trade networks. The article is more of a problem statement and research field outline than an exhaustive analysis, and aims to integrate the Rus' materials into broader European discussions about religion, the body, and everyday life in the Middle Ages.

Key words: Rus', medieval Kyiv, Christianization, fasting, food practices, *lived religion*, zooarchaeology, archaeobotany, wine, amphorae.

Дієта, раціон, харчові звички та способи приготування їжі в середньовіччі – одна з активно обговорюваних тем в історії та археології. Це пов'язано як з підвищенням інтересу до повсякденності та матеріальності, так і з активним залученням наукових методів до археологічних досліджень. Розвиток історичної школи «жива релігія» (*lived religion*) значно активізує дослідження таких тематик, утім, це ще доволі новий напрям наукових досліджень. У статті аналізується безпосередній вплив християнства на харчування як окреме дослідницьке питання.

Історіографічне тло

До другої половини ХХ ст. їжа в контексті християнства згадувалася переважно побічно – у працях з канонічного права (піст, заборони), історії монастицизму (аскеза, правила) та літургійних студіях (євхаристія). Загалом найбільшої уваги науковців у широкій тематиці отримав хіба що піст, що сприймався як нормативна та моральна складова, у якій дієтичні обмеження, особливо щодо м'яса та молочних продуктів, розглядалися як самоочевидні компоненти аскетичного регулювання [Мансветов 1885; 1886; Шапов 1972, с. 47; див. огляд: Zawalniuk 2020].

Систематично досліджувати вплив християнства на харчування почали віднос-

но пізно – з 1970-х років, а справжній прорив стався в 1980-х, коли цей напрям було визнано повноцінною категорією релігійного й культурного аналізу, а не «побутовою дрібницею». Науковий інтерес до взаємозв'язку між християнством та споживанням їжі розвивався за кількома окремими напрямками. У дослідженнях церковного права харчові практики трактувалися насамперед як нормативні приписи, закріплені правовими та дисциплінарними текстами. Піст (*ieiunium*) та утримання від м'яса (*abstinentia carnis*) у західній традиції аналізувалися як елементи церковної дисципліни, регульовані нормами латинського канонічного права [Kuttner 1960]. Аналогічний підхід характерний і для студій з історії візантійського канонічного та літургійного права, де харчові обмеження постають як складова регламентованого літургійного календаря та церковної норми, тісно пов'язаної з богослужбовим циклом [Taft 1991]. Навіть у більш соціально орієнтованих працях другої половини ХХ ст. піст і святкова їжа все ще розглядалися передусім як частина нормативної системи, закріпленої правом, звичаєм та моральним приписом [Henisch 1976].

Утім, перші спроби осмислити їжу не лише як економічну чи побутову категорію, а як соціально й культурно значущий фено-

мен з'являються вже в праці Б. А. Геніш «Піст і свято: Їжа в середньовічному суспільстві» [Henisch 1976], де вперше зроблено спробу розглянути піст і святкову їжу як елементи соціального порядку, пов'язані з ритмами року, статусними відмінностями та нормативною культурою середньовічного суспільства. Саме ця робота заклала підвалини для подальшого розвитку досліджень на перетині історії харчування та християнства.

Справжній методологічний злам у вивченні харчування в християнстві стався в 1980-х роках. Це пов'язано з дослідженням К. В. Байнем [Вунум 1987], яка спробувала оцінити їжу та піст як центральні релігійні практики, через які аналізуються тілесність, аскетизм, уявлення про святість і гендерні виміри релігійного досвіду. Це радикально змінило підхід до дослідження середньовічного християнства і заклало підвалини міждисциплінарного поля «їжа та релігія», до якого так чи інакше апелюють усі подальші студії.

Ширші зміни в англійській історичній літературі відбулися наприкінці ХХ ст., коли релігію почали аналізувати через тіло, повсякденні практики та життєвий досвід, а не виключно через інституції чи доктрину. Аналіз харчування остаточно вписується в ширшу християнську теорію тіла, де їжа, піст і утримання пов'язані з уявленнями про плоть, гріх, воскресіння та спасіння, порушуючи питання про тілесні й харчові практики як повноцінні аналітичні категорії в дослідженні середньовічного християнства і переміщуючи їх з периферії побуту в центр релігійної антропології [Вунум 1995]. Дослідження їжі остаточно інтегруються в проблематику економічної та культурної історії, де релігійні заборони та пости розглядаються як один із ключових елементів християнської культури харчування [Montanari 1999].

Згодом до наукових досліджень починають активно залучатися археологічні та біоархеологічні матеріали, а тема харчування стає повноцінним напрямом у середньовічних студіях. Численність таких досліджень формує методологічну основу реконструкції реального раціону [див.: Woolgar, Serjeantson, Waldron 2006; Reitz, Wing 2008].

Водночас під впливом підходів *lived religion* («жива релігія»), розроблених у межах так званої Берлінської школи, дедалі активніше дискутуються питання співвідношення між нормативними приписами та повсякденною практикою, ролі тілесності й матеріальності в релігійному досвіді, а також того, як саме релігійні норми втілювалися через щоденні дії, зокрема практики споживання їжі [Meyer, Morgan 2010; Rüpke 2016; Maraschi 2017]. Дієта розглядається як соціально та культурно диференційована практика, пов'язана зі статусом, сезонністю та економічними структурами [Woolgar, Serjeantson, Waldron 2006; Woolgar 2016].

Предметом активних дебатів залишаються регіональні відмінності між латинським Заходом та візантійсько-православним Сходом у режимах посту та дієтичної гнучкості, а також реальний внесок релігійних чинників у зміну харчових стратегій поряд з економічними й урбаністичними факторами [Serjeantson, Woolgar 2006; Brakke 2012].

Окрім рідкісних випадків спроб поглянути на харчові норми й обмеження з точки зору етики та моралі [Макаров, Мильков 2012; Щеглов 2012], а також деякої уваги до монастирських харчових практик [Гайденко, Москалева, Фомина 2013, с. 68–79; Гайденко 2016], на цьому тлі Русь постає майже повною «білою плямою» в загальноєвропейських дискусіях про *lived Christianity* та матеріально втілені релігійні практики. Наявні студії або обмежуються аналізом нормативних текстів без перевірки матеріальними даними, або розглядають археологічні комплекси поза релігійним контекстом. Стаття має на меті ініціювати системне обговорення впливу християнства на харчування в Русі, поєднавши історичні джерела з археологічними, археозоологічними та археоботанічними матеріалами. Уявлення про дослідження «живої релігії» дозволяє порушити питання не тільки про виписані канонічні й літургійні норми, але й про співвідношення цих норм із реаліями життя, а також впливу християнізації на повсякденну культуру Східної Європи.

Особливо показовим для такого аналізу є Київ як політичний, церковний та економіч-

ний центр Русі. Концентрація тут князівської влади, митрополичої кафедри та провідних монастирів формувала сталий попит на літургійні продукти й водночас підтримувала розвинене міське середовище з ринковими механізмами постачання. Поєднання церковних потреб, елітного споживання та активної торгівлі робить Київ ключовим майданчиком для простеження матеріальних маркерів християнізованої харчової культури.

Джерельна база цієї тематики охоплює два великі блоки, сформовані, з одного боку, писемними, а з другого, – матеріальними свідоцтвами.

Писемні джерела налічують кілька категорій, серед яких є літописні пам'ятки (Іпатіївський, Лаврентіївський, Новгородський літописи), церковно-канонічні тексти та устави (кормчі книги, Номоканон, монастирські типікони, князівські устави), церковні запитальники (Запитання Кирика Новгородця, Правила митрополита Іоана II), повчання та гомілії (слова Василя Великого, Іоанна Златоустого, Григорія Богослова та ін.), агіографічну літературу (Києво-Печерський патерик) тощо. Більшість із них належить до релігійної літератури, що не дивно, оскільки писемність приходить на руські землі з появою тут християнства, скрипторії та бібліотеки концентруються в монастирях, і більшість тогочасної літератури теж продукується тут. Така ситуація створює значний перекис у бік не просто релігійного, а навіть більше того – чернецького погляду на встановлення християнських норм і правил харчування та відповідних обмежень. Як наслідок, у давньоруських текстах домінує інформація для реконструкції не так реальної дієти, як ідеології споживання їжі та питва: тривалість постів, особливості харчування в пісні та скоромні дні тижня, зв'язок посту з покаєнням і церковною дисципліною, харчові обмеження монастирської спільноти. Їжа постає тут здебільшого як інструмент релігійної дисципліни та засіб морального виховання через піст і утримання. Більшість інформації про реальні свідоцтва споживання їжі та питва походять з рідкісних літописних свідчень, а також розповідей Києво-Печерського патерика, хоча в останньому випадку і з обмовками на певну легендарність. Утім,

навіть глибший аналіз церковно-епітимійної літератури містить деяку інформацію про релігійні давньоруської повсякденності – заборони відображають те, що практикувалося, але не відповідало релігійним нормам.

Матеріальні свідоцтва. Систематичні археологічні розкопки на території Русі тривають уже понад 200 років, однак зооархеологічні та палеоботанічні дослідження, які дають найбільше інформації про харчування, були радше винятковими [див. огляди в: Макаров, Захаров, Кирьянова 1998, с. 175; Чубур, Шинаков 2006; Кублій 2021, с. 18–42; Хамайко та ін. 2021, с. 240]. Утім, накопичена джерельна база щодо споживання як тваринної, так і рослинної їжі дозволяла зробити певні узагальнення про раціон давньоруського часу [Підоплічко 1938; 1956; Зубарева (Бибикова) 1940; Тимченко 1972; Петрашенко, Пашкевич 1992; Пашкевич 1993; 1998; 2021; Пашкевич, Томашевський 2008; Чубур, Новик, 2010; Журавльов 2010; 2017 та ін.]. Останнім часом подібні дослідження активізувалися і дають нові відомості про різноманітність продуктів харчування, таких як м'ясо, риба, рослинні залишки, що допомагає краще зрозуміти повсякденне життя і культуру середньовічного Києва [Кублій 2021; Хамайко та ін. 2021; Пашкевич, Відейко 2025].

Вплив християнства на дієтичні практики

Хрещення Русі, що відбулося наприкінці 980-х років, мало надзвичайно вагомий вплив на всі сфери соціального життя та повсякдення. Найбільшим нововведенням стало запровадження постів та харчових обмежень. У ранній Русі правила посту спочатку були не такими жорсткими, як у сучасних східноєвропейських традиціях. Харчові обмеження мирян і ченців відрізнялися.

Концепція «християнства як способу життя» наголошує на втіленні християнських цінностей через щоденні дії, поведінку, харчування та вибір способу життя. Такий підхід передбачає, що віра виражається не тільки у формальному поклонінні, а й у тому, як людина живе щодня – через дії, етичні рішення та усвідомлені звички. Це може означати прийняття поведінки, яка відображає, наприклад, харчові звички, засновані на помірності або турботі про тіло.

Монастирське харчування

Харчові обмеження чітко визначалися вже самим принципом чернецького способу життя:

«уготовити ся отъселе не на покои ни на пищю

ни на ино етеро земьныхъ красоть
славныхъ

нъ на подвигъ духовны,
на пощение плъти,
на очищение души,
на нищету духовную...»

[Арранц 2003, с. 64].

У становленні інституту монастирів Русі головним з них став Києво-Печерський, або Феодосій, монастир, як його називають давньоруські книжники. На момент його організації в східній церковній традиції, яку наслідували руські церковники, було кілька типіконів (уставів або ж правил), за якими регулювалося монастирське життя. Основними були Студійський та Єрусалимський, хоча вже Никон Черногорець наводить відомості, що в XI ст. існувало кілька варіантів обох, і вони між собою відрізнялися. За Студійським уставом, у будні «малих» постів було дозволено одну трапезу о дев'ятій годині (≈15:00) з двох страв і вина; у Великий піст – раз на день із тижневою регламентацією раціону [Мансвєтов 1886]. Афонські устава ввели піст у понеділок (без пояснення його походження), чого не було в Студійських, тоді як у Єрусалимських він уже прирівнювався до середи й п'ятниці. М. М. Скабалланович датував формування Єрусалимського уставу приблизно XIV ст. [Скабалланович 1910; 2016].

Прийнято вважати, що в Печерському монастирі керувалися Студійським уставом з правками Константинопольського Патріарха Олексія (1025–1043), зробленими для заснованого ним монастиря Успіння Богородиці [Голубинский 1997, с. 603–645; Макарий 1995, с. 176; Каждан 1971, с. 48–70; Ищенко 1976, с. 109–130; Бълхова 2000, с. 47–54; Пентковский 2001, с. 155–176; Поппэ 2011], хоча це питання дискутується в сучасних

дослідженнях [Артамонов 2013]. Феодосій, ставши ігуменом, навіть спеціально посилав ченця до Студійського монастиря для переписування цих правил [Макарий 1857, с. 43–46]. Оскільки Печерський монастир став історично першим і головним, інші монастирі, за деяким виключенням, намагалися наслідувати цей приклад.

Студійський устав встановив суворо регламентований режим харчування, у якому їжа функціонувала як інструмент аскетичної дисципліни: м'ясо було назавжди виключено, риба дозволялася лише вибірково, рослинна дієта становила основу щоденного харчування, а кількість і час прийомів їжі ретельно контролювалися відповідно до літургійного календаря [Пентковский 2001, с. 368–380]. Однак за відсутності збережених списків таких правил Печерського монастиря певним чином реконструювати харчування його монахів можна лише за оповідями Києво-Печерського патерика [1931]. Окремо варто виділити Житіє Феодосія Печерського, яке хоча й розміщене в Патерик, однак за обсягом і змістом значно виділяється на фоні інших розповідей [Києво-Печерський патерик 1931]. Дещо про монастирське харчування можна також реконструювати за Запитаннями Кирика Новгородця [Вопрошание Кириково 2011]. Останнє більше розповідає про реалії Новгорода та Антонієва монастиря, заснованого Антонієм Римлянином. Цей монастир пов'язують з іншою – латинською – традицією, враховуючи західноєвропейські (ірландські) корені його засновника [Секретарь 2011, с. 241, 276].

Згідно з правилами, єдиною суворою заборонаю для монахів було вживання м'яса, а також обмеження кількості прийомів їжі на день. Однак самі базові принципи студійського правила доволі сильно впливали на монастирську дієту, формуючи ставлення до їжі як до сугубо базової потреби підтримання життєдіяльності, і не більше. Патерик загалом згадує доволі простий раціон, що складався в основному з хліба, каші, овочів та сочива¹, які іноді приправлялися травами та олією. Часом

---

¹ Страва з відварених бобових – сочевиці, бобів, гороху.

² Тут і далі посилання на окремі «Слова» Києво-Печерського патерика [Києво-Печерський патерик 1931] подаються відповідно до їхньої порядкової нумерації в тексті.

³ Тут і далі посилання на Житіє Феодосія Печерського подаються із зазначенням внутрішньої нумерації окремих «Слів» у Житті, як це зазначено в Києво-Печерському патерику [Києво-Печерський патерик 1931].

раціон збагачувався рибою, сиром, медом. Кількість прийомів їжі була обмежена одним у звичайні дні та двома у вихідні й святкові дні. Вино, яке мало ще й певний символічний сенс, було також дозволено. Але з алкогольних напоїв у вжитку було не тільки вино, яке частіше все ж використовувалося для літургії, а й питний мед [Патерик – 12, 19²; Феодосія – 15, 35, 37, 38, 41³]. Натомість Запитання Кирика, монаха Антонієва монастиря в Новгороді, містять згадку про заборону монахам їсти рибу на свято Воздвиження Хреста, а більцям (священнослужителям) – м'яса, тоді як в інші дні можна все, у т. ч. і м'ясо [Вопрошание Кириково – К 25⁴]. Тут також згадується про інші монастирські обмеження, наприклад, що стосуються тільки днів посту – середі та п'ятниці, коли черницям і ченцям забороняється їсти масло, якщо співатимуть тропар [Вопрошание Кириково – К 25]. Є навіть згадка про те, що можна їсти і рибу, і м'ясо і більцям, і ченцям, якщо самі вони не вважають це неправильним. А гріхом буде, якщо знати, що це неправильно і з'їсти, наголошуючи таким чином на моральному обмеженні як персональному переконанні [Вопрошание Кириково – К 85].

Зооархеологічні дослідження, проведені в чернігівському Єлецькому монастирі, виявили серед харчових залишків не тільки кістки риб, але і в значно більшій кількості кістки ссавців і птахів. Вони належали бику свійському, свині, вівці, коню, диким косулі та лосю, а також курці домашній. Розбудову монастиря на Єлецькій горі традиційно пов'язують з діяльністю князя Святослава Ярославича і відносять до 1060-х років [Галятовський 1985, с. 353–354]. Однак ця територія була заселена і раніше. В. А. Богусевич навіть припускав, що князівський двір спочатку існував саме тут, і тільки за Мстислава Ярославича, у 1030-х роках, був перенесений на територію, відому в пізнішій топографії Чернігова як Дитинець [Богусевич 1952, с. 58–59]. Тож наявність цих фауністичних решток на території монастиря було б логічно пояснити, якби вони нале-

жали лише до контекстів X – початку XI ст. Однак до розгляду було відібрано й пізніші комплекси – датовані XI – початком XIII ст., що виключає можливість співвіднесення цих харчових залишків тільки з раннім періодом освоєння цієї ділянки [Новик, Чубур 2010, с. 122]. Можна, звісно, дискутувати, хто дотримувався м'ясної дієти – самі ченці, чи миряни, які опинялися в монастирі з якихось причин, або ж навіть служили тут. Так само відкритим залишається питання про порівняння харчових решток з різних монастирів. Однак наявні археозоологічні дані свідчать про споживання м'яса на території Єлецького монастиря в Чернігові.

За оповідями Патерика стає зрозуміло, що в Печерському монастирі була своя поварня⁵, де монахи готували для себе їжу. Вони самі мололи борошно, робили закваску, пекли хліб, носили воду, рубали дрова для кухні, вирощували овочі на городі. Серед найбільш уживаних страв можна назвати кашу, варені або сирі овочі та сочиво [Феодосія – 32, Патерик – 20]. До літургії пекли проскури [Феодосія – 4].

Серед монахів виділялися такі, що особливо суворо обмежували себе. Зазвичай вони самі готували собі їжу або відвари із трав. Вони вважалися особливо праведними, і навіть чудотворцями. Прикладом може слугувати історія про чорноризця Прохора, який відмовлявся навіть від хліба й овочів, натомість готуючи хліб з лободи. Патерик пояснює це асоціацією з пташками, які не сіють, не жнуть, але щодня свій харч мають, як сподівання монаха на милість Богу. Згодом стійке дотримання такої звички стало йому в пригоді під час голоду, дозволивши вижити не тільки самому, але й іншим, хто сподівався на його допомогу й наслідував цей спосіб харчування [Патерик – 3].

У життєписі Феодосія, якого особливо шанували і який виділявся серед інших надзвичайним благочестям, ідеться про те, що він сам купував зерно, молов і робив проскури, які продавав до церкви, ще не будучи постриженим [Феодосія – 4].

⁴ Тут і далі посилання на Запитання Кирика Новгородця подаються із зазначенням внутрішньої нумерації окремих статей у цій збірці, як це зазначено в публікації [Вопрошание Кириково 2011].

⁵ Поварня – спеціальне приміщення для приготування їжі [Словник української мови, т. 6, с. 635].

Оливкова олія («масло деревяное») призначалося для літургії та наповнення олійних ламп у церкві. Є згадка і про «земну» олію, точне визначення якої залишається непевним, хоча є припущення, що це олія лляна [Феодосія – 40, примітка 92]. Яку саме олію використовували для приправлення страв у монастирі, залишається під питанням.

Екзотичним на цьому тлі загального правила утримання є вживання білих хлібів з добірного борошна та інших, спечених із медом і маслом, у п'ятницю першого тижня Великого посту. Патерик навіть містить згадку про заварний хліб, що готується на окропі, рецепт якого нагадує рецепт приготування солодких булок на заварному тісті [Феодосія – 39].

Києво-Печерський патерик містить згадки про надсилання князями або заможними киянами дарунків до монастиря, які включали вино, олію, хліб, у т. ч. білий, пшоно, овочі, рибу, мед [Феодосія – 35, 37, 38], однак жодної згадки про вживання м'яса тут немає, що повністю узгоджується з монастирськими правилами харчування, виписаними в типіконах. І залишається великим питанням, яку худобу тримали монахи в хліві [Феодосія – 43], якщо м'ясо було під загальною заборонаю в монастирі.

Час від часу на сторінках Патерика, Руської правди та Церковних уставів давньоруські книжники згадують про вихід за межі дозволеного ченцям. Тут є згадки не тільки про монахів, які одноосібно порушували суворий чернецький спосіб харчування, але й про бенкети, що їх влаштовували в монастирях, або ж ті, що відвідували монахи, коли їх влаштовували князі. Але не тільки ченці ходили до князів на трапезу, а й миряни до монастиря, у т. ч. князі [Феодосія – 32; Память и похвала 2010; Устав князя Ярослава 1976, с. 89 (ст. 44, 46); Гайденок 2016, с. 377–378].

Піст мирський

Для розуміння, як було влаштовано піст у часи Русі для мирян, найбільше інформації подає Запитальник Кирика Новгородця, написаний у 1140–1150-х роках [Вопрошание Кириково 2011]. Тут у формі запитань-відповідей зібрано правила й норми поведінки, що покривають ледь не всі сфери повсякдення. Незважаючи на те, що Кирик був монахом,

запитання стосуються переважно більців та мирян. Ці запитання-відповіді були призначені для допомоги священнику під час сповіді прихожан – що вважати гріхом і яке покарання призначити.

Так, у чисту неділю під час посту дозволялося вживати мед прісний та житній квас. Привертає увагу згадка, що більцям можна було їсти ікру протягом усього посту [Вопрошание Кириково – К 36].

Для мирян правила посту були більш м'якими, хоча їх дотримання відрізнялося. Основне правило – невживання м'яса та алкогольних напоїв [Вопрошание Кириково К 68, К 97], іноді згадується також про практики, які передбачали під час посту не їсти м'ясо і сир [Вопрошание Кириково – С 4]. Хоча церковники й намагалися запровадити правило Іоанна Постника «сухо їси» через день і не вживати алкогольні напої [Вопрошание Кириково – К 71].

Митрополит Іоанн II (помер 1089 року) відзначав, що багато парафіян прагнули отримати додаткові пільги, просячи дозволу частіше їсти рибу або збільшити кількість щоденних прийомів їжі. За часів митрополита Климента Смолятича (1147–1155) у дні посту замість вина дозволялося вживати неалкогольні напої, такі як мед і квас. Єпископ Ілля Новгородський зауважив, що жителі Новгорода, які любили вино, часто не могли утриматися від нього під час Великого посту.

Згідно із середньовічними писемними джерелами, практика постів відрізнялася в різних місцях. Так було у Візантії, звідки Русь перейняла християнські звичаї, так було і в домонгольській Русі. Є. Є. Голубинський зазначає, що за свідченням Феодора Вальсамона (межа XII–XIII ст.), частина мирян дотримувалася лише Різдяного та Петрівського постів по чотири дні, ігноруючи Успенський. Найдавнішою згадкою про Петрівський піст на Русі він вважав «Устав белецький» (XI ст.), приписаний митрополиту Георгію [Голубинський 1911, с. 463], однак А. В. Карташов вважав таку атрибуцію необґрунтованою, а датування невизначеним [Карташев 1959]. Сам Є. Є. Голубинський зауважував, що в Студійському уставі, запровадженому за митрополита Георгія, згадано лише Різдяний піст [Голубинський 1911, с. 464].

За часів Русі були загальноприйнятими лише Великий піст і пости в середу та п'ятницю. Різдяного, Успенського та Петрівського дотримувалися не повсюдно, вони мали варіативну тривалість у домонгольський період [Голубинский 1911, с. 462, 466]. І. Д. Мансветов наводив приклади значних регіональних відмінностей: у Константинополі дехто визнавав лише Великий піст, тоді як монахи й більшість містян постили 40 днів у Петрів піст; Вальсамон допускав і скорочення до семи днів [Мансветов 1886].

Причастя ознаменувало кінець посту, причому православні використовували квасний хліб, на відміну від латинян західного обряду, які використовували прісний хліб («опрісноки»). У суботу перед Великоднем спеціальна трапеза ознаменувала початок розговіння такими продуктами, як сир, риба, яйця та три чаші вина.

Кирик приводить згадку про кутю, до складу якої входить сочиво – горох, боби, сочевиця, турецький горошок (ривіфь), змішані із 4 частками пшениці, і з коноплями, і з овочами, які є [Вопрошание Кириково – К 38].

Причастя на Великдень дозволялося давати дітям після їжі не тільки тим, які були на грудному вигодовуванні, але і більшим, якщо ті поїли перед цим яєць і сиру. Так само дозволялося причащати й дорослих, які з'їли одне яйце [Вопрошание Кириково – К 58, К 59]. Якщо ж хрестили дитя, то мати чи годувальниця мали не їсти до обіду [Вопрошание Кириково – К 60].

Водночас нормативні тексти фіксують радше ідеальний або приписаний режим харчування, ніж повсякденну практику. Реальні харчові звички відбиваються в матеріальних залишках – зооархеологічних та археоботаничних матеріалах. Саме розходження між приписом і практикою становить один із ключових об'єктів досліджень у межах підходів *lived religion*, дозволяючи оцінити, якою мірою релігійні норми реально впливали на повсякденне життя.

Вплив християнства на споживання продуктів

Дослідження археозоологічних матеріалів із садиб Спаського розкопу в Києві показало реальну дієту киян у першій половині

XI ст. і дало змогу реконструювати повсякденне харчування мешканців київського Подолу. Аналіз кухонних кісткових решток засвідчив, що раціон був загалом поживним і різноманітним. Основу м'ясного споживання становила яловичина, тоді як свинина посідала друге місце, що пояснюється як простотою утримання свиней, так і високою калорійністю свинини. Овець і кіз утримували переважно для молока й вовни, періодично вибракуюючи молодих самців на м'ясо; корів також розводили насамперед заради молочної продукції з подальшим використанням на м'ясо. Помітна частина м'ясних продуктів надходила не з власного господарства, а з ринку, на що вказує відсутність у комплексі нем'ясних частин туш. Купували також свійську птицю, зокрема курей, тоді як серед яєць, імовірно, надавали перевагу гусячим. Періодично раціон доповнювався дичиною – м'ясом лося, оленя, тура/зубра, дикого кабана, ведмедя, а також птахів (зафіксовано кістки лебедя та дрохви). Попри близькість до річки, рибу споживали у відносно невеликих обсягах, однак її видовий склад свідчить про якісний і дорогий вибір: значну частку становили великі осетрові (осетер, севрюга, стерлядь), а також щука, сазан та сом. У поєднанні з імпортованими або коштовними продуктами, на кшталт інжиру й волоського горіха, це вказує на доволі високий рівень харчового забезпечення та доступ до ринкових і торговельних мереж [Хамайко та ін. 2021].

У середньовічній Європі зростання споживання риби тісно пов'язують з поширенням християнських норм посту, які обмежували вживання м'яса наземних теплокровних тварин у певні дні та періоди року. Унаслідок цього риба ставала основним дозволеним джерелом тваринного білка, що стимулювало як розвиток рибальства, так і торгівлю рибною продукцією. На матеріалах Північної та Західної Європи неодноразово показано, що саме християнські пости були важливим чинником зростання вилову, переробки та дистрибуції риби в містах і монастирських центрах [Barrett et al., 2004; Orton, Barrett, Locker, 2014].

Археозоологічні дослідження міських центрів демонструють, що риба в раціоні часто мала виразну сезонну та соціальну специфіку: її частіше споживали в пісні періоди

та в середовищах, пов'язаних із церковними інституціями. Дослідження середньовічного Вроцлава демонструють, що риба становила важливу частину раціону, причому представлена була різноманітними таксонами – від широкодоступних місцевих видів до імпортової морської продукції – і її частка варіювала, залежно від соціального статусу споживачів. Релігійні обмеження, особливо пов'язані з практикою посту, могли значною мірою впливати на обсяги рибальства та споживання риби в містах, у тому числі через регулярний попит під час пісних періодів року, а морські види, ймовірно, імпортували й збували на ринках [Kovalchuk et al. 2024]. Припускається, що поява в раціоні риби, особливо таких дорогих видів, як осетрові, пов'язана з християнізацією ранньосередньовічного суспільства та запровадженням заборони на споживання м'яса в пісні дні. Такий раціон вважається елітарним, оскільки ізотопний аналіз виявляє значну різницю з простим населенням, яке не мало такого джерела тваринного протеїну [Właszczuk et al. 2021: p. 7–8, 11].

Ізотопні дослідження людських решток з візантійських і поствізантійських контекстів також узгоджують регулярне споживання водних ресурсів із практиками християнського посту, хоча його інтенсивність варіювалася, залежно від регіону та соціального статусу [Bourbou, Richards, 2007]. У міських археологічних комплексах відсутність або обмеженість рибних решток може відображати не лише доступність ресурсів, а й ритм постових циклів та культурно-релігійні харчові практики. Зокрема, для середньовічних монастирів фіксується підвищена частка рибних решток, що прямо інтерпретується у світлі дотримання постових приписів [Barrett, Richards, 2004].

Отже, у середньовічних християнських суспільствах споживання риби було не лише екологічно та економічно зумовленим, а й значною мірою регламентованим релігійними нормами.

Палеоетноботанічні матеріали горизонту 14 зі Спаського розкопу вже були предметом окремої публікації [Козловська, Пашкевич, Хамайко 2013] і засвідчили широкий спектр культурних та дикорослих рослин у раціоні киян першої половини XI ст. Поряд з типовими для Середнього Подніпров'я культурами

(просо, пшениця, жито, овес, льон, огірки) та звичними плодами й ягодами (вишня, слива, лісова яблуня, малина, ожина, суниця), зафіксовано волоські та лісові горіхи, а також інжир (смокву). Велика кількість проса відповідає загальній картині для пам'яток Русі й може бути пов'язана як із кашами, так і з пивоварінням. Водночас питання місцевого культивування волоського горіха в XI ст. лишається відкритим: навіть за значної кількості шкаралупи горіхи могли надходити як товар. Аналогічно, інжир, виноград і, ймовірно, частина слив могли потрапляти до Києва у вигляді сухофруктів (родзинки, чорнослив), що було раціональним способом транспортування на далекі відстані.

Присутність виноградних кісточок у міських комплексах Русі зазвичай інтерпретується обережно, оскільки кліматичні умови регіону малосприятливі для стабільного виноградарства; тому виноград, як і інжир, імовірно був імпортом. У ширшому європейському контексті археоботанічні дослідження показують, що фрукти й горіхи активно циркулювали як предмети торгівлі, нерідко в сушеному вигляді, і їхня присутність у міських шарах часто відображає не локальне вирощування, а торговельні зв'язки та соціально зумовлене споживання [Livarda and van der Veen 2008; Bosi et al. 2016].

Поширення подібних «південних» плодів у містах Східної та Центральної Європи доцільно розглядати в контексті християнізації та пов'язаного з нею розширення контактів з Візантією і християнським світом. Християнство відкривало нові канали культурної та економічної взаємодії, а також запроваджувало літургійні практики, у яких виноград і вино мали символічне значення. У різних регіонах Європи саме церковні та монастирські осередки відігравали помітну роль у поширенні садівництва й нових рослинних культур, хоча археоботанічно це проявляється нерівномірно й залежить від місцевих екологічних та соціальних умов [Livarda and van der Veen 2008]. У випадку Києва XI ст. такі знахідки свідчать про включеність міста в далекі торговельні мережі та про престижне споживання, що в тому числі стало можливим через включення Русі в ширші торгові мережі, особливо торговельні контакти з Балканами та Візантією.

Вино

У візантійській традиції вино відіграло значну культурну й соціальну роль та мало усталене місце як у повсякденному житті, так і в урочистих контекстах: воно було одним з головних напоїв імперії, прив'язаних до свят, бенкетів і соціальних церемоній, та часто символізувало статус і достаток. Археологічні й історичні дослідження підтверджують, що виробництво й споживання вина в межах Візантії були широко представлені, зокрема у виноробних центрах Азії Малої, де виноробні комплекси свідчать про організоване виноробство і його економічну значущість у пізньоантичний і ранньосередньовічний періоди [Tsivikis et al. 2023]. Візантійське суспільство розвивало традиції виноробства, поєднуючи давньогрецьку спадщину з християнськими соціокультурними практиками, що зумовило не тільки широке вживання вина поза контекстом Євхаристії, а й його важливість у церковних обрядових традиціях як компоненту християнського ритуалу.

Разом із християнізацією ці уявлення та практики були прийняті й Руссю. Уживання вина не обмежувалося лише сакральною сферою. Як засвідчують літописи, вино споживали і в побуті, особливо в князівському середовищі. Часто літописці згадують про бенкети при дворі київських князів, де вино лилося щедро і у великій кількості, підкреслюючи статус і багатство правлячої еліти, що могла дозволити собі імпорتنі напої.

Як свідчить *«Повість минулих літ»*, у князівському середовищі вино виступало маркером статусу й щедрості; зокрема, під 996 роком згадуються щонедільні бенкети Володимира Святославича для бояр і урядників, що відображає культуру урочистої трапези в християнізованому дворі (Повість минулих літ, під 996 роком). Вино поєднувало сакральні функції, успадковані з візантійської літургійної практики, із роллю престижного імпортного напою у князівській бенкетній культурі, що свідчить про включеність Русі до економічних і культурних мереж християнського світу [Ипатьевская летопись, стб. 110–111].

Амфори

Візантійські амфори слугували стандартною тарою для перевезення вина та оливко-

вої олії – продуктів, необхідних для євхаристії, інших літургійних практик і наповнення церковних ламп, але водночас важливих і для повсякденного та престижного споживання. Тому їх поява в археологічних контекстах відображає не лише торгівлю, а й ширші зміни в харчових і культурних практиках християнізованого суспільства [Tsivikis et al. 2023].

Амфорна тара як археологічна знахідка широко представлена на всій території Русі, включно із сільськими пам'ятками, що свідчить про масштабне залучення регіону до міжрегіонального обміну. Водночас саме Київ різко вирізняється концентрацією та різноманіттям таких знахідок [Корохіна та ін. 2025], а Поділ як головна торговельно-ремісничка зона міста практично в кожному розкопі дає численні знахідки амфор, а іноді у вигляді скупчень і розвалів *in situ* [Зоценко 2001; Сагайдак, Хамайко 2011; Сагайдак, Хамайко, Комар 2015]. На цьому тлі Центральна Європа, зокрема західна периферія Русі та центри П'ястівської Польщі, демонструє значно скромніші масштаби амфорних імпортів [Корохіна та ін. 2025]. Вино було популярним у князівсько-боярському середовищі і мало ключове значення в християнській обрядовості як євхаристійний напій. Оливкову олію використовували для помазань і церковного освітлення; для храмових потреб вимагалася саме оливкова олія («масло дрянное») [Лихачев 1997, с. 407–408, 411].

Амфорні знахідки доцільно розглядати як матеріальне свідчення не лише торгівлі, а й культурної трансформації харчових практик. Християнізація створювала стабільний попит на вино та олію в сакральній сфері, що сприяло їх регулярному імпорту, тоді як міське середовище інтегрувало ці продукти у світську культуру споживання. У цьому сенсі амфори фіксують взаємодію релігійних, економічних і соціальних чинників у формуванні харчової культури ранньої Русі. У випадку Києва їхня присутність особливо показова, адже місто поєднувало функції політичного центру, митрополичої резиденції та найбільшого торговельного вузла Русі. Саме тому концентрація амфор тут відображає одночасно літургійний попит, ринкові механізми постачання та престижне міське споживання.

Нечиста їжа

Уявлення про «нечисту» й недостойну їжу в середньовічному християнському суспільстві Русі формувалися під впливом біблійних настанов і канонічної традиції та були частиною ширшої системи морально-релігійних регуляцій повсякденного життя.

Одним з базових приписів була заборона на споживання крові – «не можна їсти кров» [Вопрошание Кириково – К 86]. Із цим пов'язувалася й заборона молозива, у якому, за уявленнями, могла міститися кров [Вопрошание Кириково – К 90]. Так само заборонялися удавленина, звіроядина та мертвечина [Вопрошание Кириково – К 87, К 88]. Водночас окремі продукти не вважалися порушенням норми: зокрема, зазначено, що смерди по селах їли м'ясо білки – і це допускалося [Вопрошание Кириково – К 89].

Категорія «нечистої» їжі часто слугувала маркером розмежування між «своїми» християнами та «іншими» – язичниками або іновірцями. Автор літопису підкреслює моральну перевагу полян, які «мали звичай своїх предків, тихий і лагідний...», тоді як деревляни, радимичі, в'ятичі та сіверяни змальовуються як ті, що «їли все нечисте» і жили «як ото всякий звір». Про половців сказано, що вони «їдять вони мертвечину і всяку нечисть, хом'яків і ховрахів...» і тримаються «закону предків своїх». Ці описи подано в чітко нормативній опозиції до формули: «А ми ж, християни... закон маємо один...» [Літопис 1989].

На рівні канонічного права східнохристиянська традиція не виробила єдиного компактного переліку харчових заборон, однак приписи, розпорошені в редакціях «Номоканону» («Кормчої книги»), послідовно забороняли задушене м'ясо та м'ясо з кров'ю. Шостий Вселенський собор у цьому контексті засуджував і кров'яну ковбасу («хитростию некоею сотворяют снадну, еже глаголется калбасы»). Додаткові обмеження відображені в пам'ятках на кшталт «Правил про віруючих в гади» (XIV ст.), де заборонялося вживати «ведмедицю, пацюка і їжака» [Гальковский 1916].

Харчові заборони також використовувалися як полемічний інструмент у міжконфесійних суперечках. У тексті «О фрязах и прочих латинех» латинянам закидається, що вони «давленину їдять і звіроядину і мертвечину,

і кров і ведмедину, і видри, і черепахи...» [Попов 1875]. У «Посланні великому князю Ізяславу про віру варязьку чи латинську» Феодосія Печерського сказано: «їдять же леви і дикі коні, і віслиюки, і удавленину, і мертвечину, і медвежатину, і бобровину, і хвіст бобра» [Феодосія Печерського Слово]. Подібні мотиви містяться і в «Посланні про латинян до великого князя Ярослава Святополчича» київського митрополита Никифора I, де згадано заборону на «давленину їдять, і звіроядину, і мертвечину, і кров, і ведмедину, і веверичину, бобровину і вся гнуснейшая сего» [Баранкова 2003, с. 340].

Водночас реальна практика могла бути гнучкішою за нормативні приписи. Показовим є уявлення, що всі водоплавні тварини належать до «риб», унаслідок чого боброве м'ясо під час постів могли вважати пісним, оскільки бобер живе у воді, «як риба». Така логіка відбиває сприйняття канонічних норм та зіставляє їх із повсякденними практиками. Таким чином, категорія «нечистої їжі» функціонувала не лише як дієтичне обмеження, а як інструмент конфесійної та культурної демаркації.

Висновки

Християнізація Русі стала важливим чинником трансформації харчової культури. Було запроваджено нові практики, такі як пости, уявлення про допустиму та «нечисту» їжу, а також літургійні вимоги до окремих продуктів, передусім вина та оливкової олії. Утім, ці приписи функціонували радше як нормативна рамка, у межах якої формувалися різні локальні та соціально зумовлені практики споживання.

Порівняння писемних та біоархеологічних джерел засвідчує, що нормативні тексти відображають ідеалізовану модель християнського способу життя, тоді як матеріальні дані фіксують повсякденну практику. Розходження між ними є свідченням складного процесу адаптації релігійних норм у щоденному житті. Саме в цій різниці між приписом і практикою простежується дія *lived religion* – релігії, втіленої в щоденних тілесних і харчових практиках. Християнство ж, як і будь-яка інша релігія, запроваджувало не тільки основний принцип віри, але й значною мірою впливало на зміну святкового циклу, обрядів, ритуалів, повсяк-

денних практик, і тому не могло обминути увагою таку невід'ємну частину повсякденності, як харчування. Тут можна виділити два основні змістовні компоненти – вплив християнського світогляду на поведінку, і через це – на звички та практики харчування, та якісні зміни в складі продуктів. Християнські обмеження на споживання м'яса, особливо в періоди посту, суттєво змінили раціон. У цей час зростає вживання риби, овочів, круп та хліба, а зв'язки з візантійським та східним світом відкривають нові харчові доповнення – вино, оливкова олія, екзотичні фрукти, рис⁶, різноманітні приправи для їжі. Ці зміни не лише вплинули на гастрономічні вподобання, а й відобразилися в релігійних практиках, економічній сфері та соціальних нормах поведінки і споживання.

Запровадження постів стало одним з найвідчутніших механізмів впливу християнства на раціон, що добре простежується на прикладі збільшення споживання риби. Київські матеріали частково узгоджуються із цією моделлю, однак водночас показують, що риба, особливо дорогі види, нерідко мала елітарний характер дієти.

Монастирське середовище, яке в писемних джерелах постає як носій аскетичного ідеалу, в археологічному вимірі демонструє більш складну картину. Фіксація м'ясних решток у монастирських контекстах свідчить про гнучкість практик і про те, що реальне харчування ченців не завжди відповідало суворим нормам типіконів, і, можливо, ставить окреме питання, чи всі монастирі дотримувалися суворого студійського правила.

Важливим наслідком християнізації стало також посилення економічних і культурних контактів з візантійським світом. Літургійна потреба у вині та оливковій олії формувала стабільний попит на імпорт, що

матеріально відбивається в масових знахідках амфор. Так само поява в міських шарах інжиру, винограду, волоських горіхів та інших «південних» плодів свідчить про включеність Києва в далекі торговельні мережі та про престижне споживання, пов'язане з новими культурними орієнтирами. У цьому контексті Київ відіграв особливу роль. Як політичний, митрополичий і найбільший торговельний центр Русі, він був місцем, яке через церковні потреби, ринкові механізми та елітне споживання показує надзвичайно виразні маркери змін у харчовій культурі (амфорна тара, імпортовані продукти, дорогі види риби). Вплив християнства на харчування проявлявся не лише в заборонах, а й у розширенні спектра доступних продуктів та зміні символічних значень їжі.

Загалом християнізація не відкинула попередньої системи харчування, а наклалася на неї, змінивши ритми споживання (шляхом запровадження постів), символічні інтерпретації їжі (через церковні норми та правила) та структуру попиту (поява нових товарів унаслідок тісних торговельних контактів). Пости змінили споживання тваринного білка, а літургійні потреби стимулювали регулярний імпорт окремих продуктів (передусім вина й олії). Розходження ж між нормативними приписами та біоархеологічними даними не тільки дозволяє фіксувати реальні межі впливу церковної норми, але і ставить питання про сприйняття таких норм у давньоруському суспільстві.

Християнство стало не єдиним, але важливим, чинником формування харчової культури середньовіччя. Змінилися не лише уявлення про їжу, зміни відбулися в структурі попиту, ритмах споживання та наборі доступних продуктів.

⁶ Давня назва – «сорочинське пшоно».

Джерела та література

- Антипина, Е. Е., Маслов, С. П. 1998. Системы земледелия и размер домашних животных Древней Руси. *Труды VI Международного Конгресса славянской археологии*, 4. Москва.
- Арранц, М. 2003. *Избранные сочинения по литургике*, 4: Византийский монашеский постриг. Исторический опыт. Москва.
- Артамонов, Ю. А. 2013. «Гипотеза, выстроенная на гипотезах»: По поводу нового исследования А. Поппэ. Рецензия на книгу: Поппэ А. Студиты на Руси: Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря [Ruthenica. Supplementum 3]. Київ, 2011. *Вестник церковной истории*, 1/2 (29/30), с. 361-387.
- Баранкова, Г. С. 2003. Антилиатинские послания митрополита Никифора: лингвистический и текстологический аспект. В: Лингвистическое источниковедение и история русского языка (2002–2003). Москва.
- Богусевич, В. А. 1952. Древній Чернігів за археологічними даними. *Вісник АН УРСР*, 1, с. 58–59.
- Бълхова, М. И. 2000. О монастырском уставе в Древней Руси: Середина XI – середина XIV в. *Церковь в истории России*, 4. с. 47–54.
- Вопрошание Кириково 2011. В: Мильков, В. В., Симонов, Р. А. Кирик Новгородец: ученый и мыслитель. *Памятники древнерусской мысли: исследования и тексты*, 7, с. 413–437.
- Гайденко, П. И. 2016. Монастырские пиры, трапезы (несколько набросков к жизни древнерусского монашества XI–XIII вв.). *Христианское чтение*, 6. Санкт-Петербург, с. 371–392.
- Гайденко, П. И., Москалёва, Л. А., Фомина, Т. Ю. 2013. *Церковь домонгольской Руси: иерархия, служение, нравы*. Москва.
- Гальковский, Н. М. 1916. *Борьба христианства с остатками язычества в Древней Руси*. Т. 1. Харьков.
- Галятовський, І. 1985. *Ключ розуміння*. Київ.
- Голубинский, Е. Е. 1997. *История Русской Церкви*, 1, кн. 2. Москва.
- Голубинский, Е. Е. 1911. *История Русской церкви*. Период второй, Московский, 2: От нашествия Батые до митрополита Макария включительно. Вторая половина тома. Прибавление к главе IV. Частное богослужение. Москва.
- Зоценко, В. М. 2001. Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу). *Морська торгівля в Північному Причорномор'ї*. Київ, с. 165–197.
- Зубарева (Бибикова), В. И. 1940. Фауна Киева 1000 лет назад. *Природа*, 8, 82–86.
- Журавльов, О. П. 2010. Дослідження остеологічних матеріалів з давньоруських пам'яток на території України. *Археологія і давня історія України*, 1, с. 484–489.
- Журавльов, О. П. 2017. *Фауна України: археозоологічні дослідження*. Київ.
- Ищенко, Д. С. 1976. «Устав Студийский» по списку XII в. (фрагменты). *Источники по истории русского языка*. Москва, с. 109–130.
- Ипатьевская летопись*. ПСРЛ, 1998, т. 2. Москва.
- Карташев, А. В. 1959. *Очерки по истории Русской церкви*, 2. Париж.
- Каждан, А. П. 1971. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная группа. *Византийский временник*, 31, с. 48–70.
- Києво-Печерський патерик 1931. В: Абрамович, Д. (репринт 1991). *Києво-Печерський патерик (Вступ, текст, примітки)*. Київ.
- Коваль, В. Ю. 2010. *Керамика Востока на Руси. Конец IX–XVII век*. Москва.
- Коваль, В. Ю. 2012. Византийские амфоры (магарики) в Южной Руси. *1000 років Візантійської торгівлі (V–XV століття)*. *Бібліотека Vita antiqua*. Київ, с. 7–42.
- Козловська, Н. А., Пашкевич, Г. О., Хамайко Н. В. 2013. Палеоботанічні матеріали з розкопок по вул. Спаська, 35 у м. Києві. *Археологія і давня історія України*, 11, с. 90–99.
- Корохіна, А., Хамайко, Н., Ваксман, С. Й., Тимошенко, М., Тшецецькі, М., Аух, М.,

Черненко, О., Колибенко, О., Баюк, В., Волошин, М. 2025. Археометрія візантійських амфор з пам'яток Русі та Польщі: перші результати німецько-польсько-українсько-французького проєкту. *Intermarium за доби середньовіччя. Археологія міжцивілізаційних контактів*. Київ, с. 202–222.

Кублій, М. В. 2021. *Тваринництво і мисливство в місті Києві періоду Київської Русі за кістковими матеріалами*. Дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. Київ: ІА НАНУ.

Літопис 1989. *Літопис Руський* / [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця]. Київ.

Лихачев, Д. С. (ред.). 1997. *Библиотека литературы Древней Руси*, 1: XI–XII век. Санкт-Петербург.

Макарий (Булгаков), митрополит. 1857. *История Русской Церкви*, 2. Москва.

Макарий (Булгаков), митрополит. 1995. *История Русской Церкви*, 2: История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от константинопольского патриарха (988–1240) / науч. ред. А. В. Назаренко. Москва.

Макаров, Н. А., Захаров С. Д., Кирьянова, Н. А. 1998. Палеоботанические материалы из Белозерья: к истории становления земледелия на северных окраинах Древней Руси. *Российская археология*, 1, с. 175–186.

Макаров, А. И., Мильков, В. В. 2012. Нравственно-этические и социально значимые аспекты «Вопрощание Кириково». *Кирик Новгородец и древнерусская культура*, 2. Великий Новгород, с. 3–44.

Мансветов, И. Д. 1885. *Церковный устав (типик) его образование и судьба в греческой и русской церкви*. Москва.

Мансветов, И. 1886. *О постах православной восточной церкви*. Москва. (отдельный оттиск из журнала «Прибавления к изданию творений святых отцов в русском переводе», 33, кн. 1.)

Новик, Т. Г., Чубур, А. А. 2010. Остеологические материалы древнерусского времени из раскопок на территории Елецкого монастыря в Чернигове. *Чернігівські старожитності*, 3. Чернігів, с. 121–126.

Память и похвала 2010. *Память и похвала Иакова мниха князю Владимиру Святославичу. Памятники общественной мысли Древней Руси*, 1: Домонгольский период. Москва, с. 282–288.

Петрашенко, В. А., Пашкевич, Г. А. 1992. К изучению земледелия Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре. *Советская археология*, 1, с. 198–210.

Пашкевич, Г. О. 1993. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів, с. 87–91.

Пашкевич, Г. О. 1998. Палеоботанічні дослідження Києва. *Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 роках*, с. 40–41.

Пашкевич, Г. О. 2021. *Хліб давньої України*. Київ.

Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. 2025. *Археоботанічні дослідження на території давнього Києва та його околиць*. Трипілля.

Пашкевич, Г. О., Томашевський, А. П. 2008. Палеоботанічний комплекс давньоруської Овруцької волості. *Стародавній Іскоростень і слов'янські гради*, II. Коростень, с. 59–73.

Пентковский, А. М. 2001. *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии на Руси*. Москва.

Підоплічко, І. Г. 1938. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*, 1. Київ.

Підоплічко, І. Г. 1956. *Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР*, 3. Київ.

Попов, А. Н. 1875. *Историко-литературный обзор древне-русских полемических сочинений против латинян (XI–XV в.)*. Москва.

Поппэ, А. 2011. *Студиты на Руси. Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря*. Київ (Ruthenica. Supplementum 3).

Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В., Комар, О. В. 2015. Спаський розкоп Давньокиївського Подолу. *Пам'ятки України*, 5–6 (Києво-Поділ. Археологічні дослідження), с. 20–31.

Сагайдак, М. А., Хамайко, Н. В. 2011. Наукові археологічні дослідження як основа для

створення виставки (на прикладі результатів розкопок 2007–2008 рр. по вул. Спаській, 35 у м. Києві). *Могиланські читання 2010. Проблеми збереження та вивчення музейних пам'яток. Сучасний стан, новітні технології, перспективи*. Київ, с. 420–427.

Секретарь, Л. А. 2011. *Монастыри Великого Новгорода и окрестностей*. Москва.

Скабалланович, М. Н. 2016. *Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением*, 1. Москва, с. 454–455.

Скабалланович, М. Н. 1910. *Великий пост: Очерк из статистики и истории христианского обряда*. Киев.

Тимченко, Н. Г. 1972. *К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье)*. Київ.

Устав князя Ярослава о церковных судах (Пространная редакция. Основной извод) 1976. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Москва.

Феодосія Печерського Слово про віру латинську чи варязьку. В: Християнство на теренах України I–XI ст. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. 2000. Київ, с. 363–365.

Хамайко та ін. 2021. Хамайко, Н. В., Кублій, М. В., Горобець, Л. В., Яниш, Е. Ю. 2021. Не хлебом единым: мясо и рыба в рационе жителей Киевского Подола при Ярославе Мудром. *Stratum plus*, 5, с. 239–258.

Чубур, А. А., Шинаков, Е. А. 2006. О современном состоянии археозоологической изученности роменско-древнерусских поселений Брянского Подесенья. *Археология Юго-Востока Руси. Материалы IV научной конференции*. Елец, с. 248–264.

Щапов, Я. 1972. *Княжеские уставы и церкви в Древней Руси XI–XIV вв.* Москва.

Щапов, Я. Н. 1976. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Москва.

Щеглов, А. П. 2012. Иерархия смыслов в «Вопрошании» Кирика Новгородца. *Кирик Новгородец и древнерусская культура*, 2. Великий Новгород, с. 45–65.

Barrett, J. H., Richards, M. P. 2004. Identity, gender, religion and economy: new isotope and radiocarbon evidence for marine resource intensification in early historic Orkney, Scotland, UK. *European Journal of Archaeology*, 7(3), p. 249–271.

Barrett, J. H., Locker, A. M., Roberts, C. M. 2004. 'The origins of intensive marine fishing in medieval Europe: the English evidence'. *Proceedings of the Royal Society B*, 271 (1556), p. 2417–2421.

Bourbou, C., Richards, M. P. 2007. 'The Middle Byzantine menu: stable isotope analysis of individuals from Greece', *Journal of Archaeological Science*, 34 (12), p. 1982–1989.

Błaszczak, D., Beaumont, J., Krzyszowski, A., Poliński, D., Drozd-Lipińska, A., Wrzesińska, A., Wrzesiński, J. 2021. Social status and diet. Reconstruction of diet of individuals buried in some early medieval chamber graves from Poland by carbon and nitrogen stable isotopes analysis. *Journal of Archaeological Science: Reports*, 38, 103103. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2021.103103>.

Bosi, G., Castiglioni, E., Rinaldi, R., Rottoli, M. 2016. 'Archaeobotanical evidence of food plants in Northern Italy (Medieval–Renaissance period)', *Post-Classical Archaeologies*, 6, p. 133–160.

Brakke, D. 2012. *Demons and the Making of the Monk: Spiritual Combat in Early Christianity*. Cambridge.

Bynum, C. W. 1987. *Holy Feast and Holy Fast: The Religious Significance of Food to Medieval Women*. Berkeley.

Bynum, C. W. 1995. *The Resurrection of the Body in Western Christianity, 200–1336*. New York.

Henisch, B. A. 1976. *Fast and Feast: Food in Medieval Society*. University Park.

Kovalchuk, O., Stefaniak, K., Barkaszi, Z., Kotusz, J., Pankiewicz, A., Wiśniewski, A., Zarzecka-Szubińska, K., Volynskyi, T. and Socha, P. 2024. Fish and fishing in the medieval Wrocław (Poland): New insights based on archaeozoological data, *Journal of Archaeological Science: Reports*, 54, 104450. <https://doi.org/10.1016/j.jasrep.2024.104450>.

Kuttner, S. 1960. *Harmony from Dissonance: An Interpretation of Medieval Canon Law*. Latrobe.

- Livarda, A., van der Veen, M. 2008. 'Social access and dispersal of condiments in North-West Europe from the Roman to the medieval period', *Vegetation History and Archaeobotany*, 17 (Suppl. 1), p. 201–209.
- Maraschi, A. 2017. 'The impact of Christianization on identity-marking foods in medieval Northern Europe', *Food & History*, 15 (2), p. 65–89.
- Meyer, B., Morgan, D. (eds). 2010. *Material Religion: Embodiment, Materiality, and the Senses*. Oxford.
- Montanari, M. 1999. *Food: A Culinary History*. New York.
- Orton, D. C., Barrett, J. H., Locker, A. M. 2014. 'Fish for the city: meta-analysis of archaeological cod remains and the growth of London's northern fish trade', *Antiquity*, 88 (340), p. 516–530.
- Reitz, E.J., Wing, E.S. 2008. *Zooarchaeology*. 2nd Edition. Cambridge.
- Rüpke, J. 2016. *On Roman Religion: Lived Religion and the Individual in Ancient Rome*. Ithaca.
- Serjeantson, D., Woolgar, C. M. 2006. 'Fish consumption in medieval England', in Woolgar, C. M., Serjeantson, D., Waldron, T. (eds) *Food in Medieval England: Diet and Nutrition*. Oxford, p. 102–130.
- Taft, R. F. 1991. *The Byzantine Rite: A Short History*. Collegeville.
- Tsivikis, N., Sotiriou, T., Karagiorgou, O., Anagnostakis, I. 2023. Reconstructing the Wine Industry of Byzantine Amorium: Production and Consumption of Wine in Central Asia Minor, Seventh to Ninth Centuries, *Dumbarton Oaks Papers*, 77, p. 131–176.
- Woolgar, C. M. 2016. *Food and Drink in Medieval England: Diet and Consumption*. Oxford.
- Woolgar, C. M., Serjeantson, D., Waldron, T. (eds) 2006. *Food in Medieval England: Diet and Nutrition*. Oxford.
- Zawalniuk, W. 2020. Fasting practice studies in Russian Orthodox Church historiography in the pre-revolutionary period. *Studia Białorutenistyczne*, 14, p. 33–55.

Використання крейди населенням Подесення у середньовіччі

Статтю присвячено проблемі використання мінеральних ресурсів населенням Подесення в середньовічні часи. Увага авторів концентрується на проблемі видобутку, транспортування та використання крейди як ресурсу, надзвичайно важливого для розвитку монументальної архітектури в регіоні.

Ключові слова: Чернігів, городище Сverdlovське-1, середньовічна архітектура, крейда, будівельний розчин, стародавня гірнична справа.

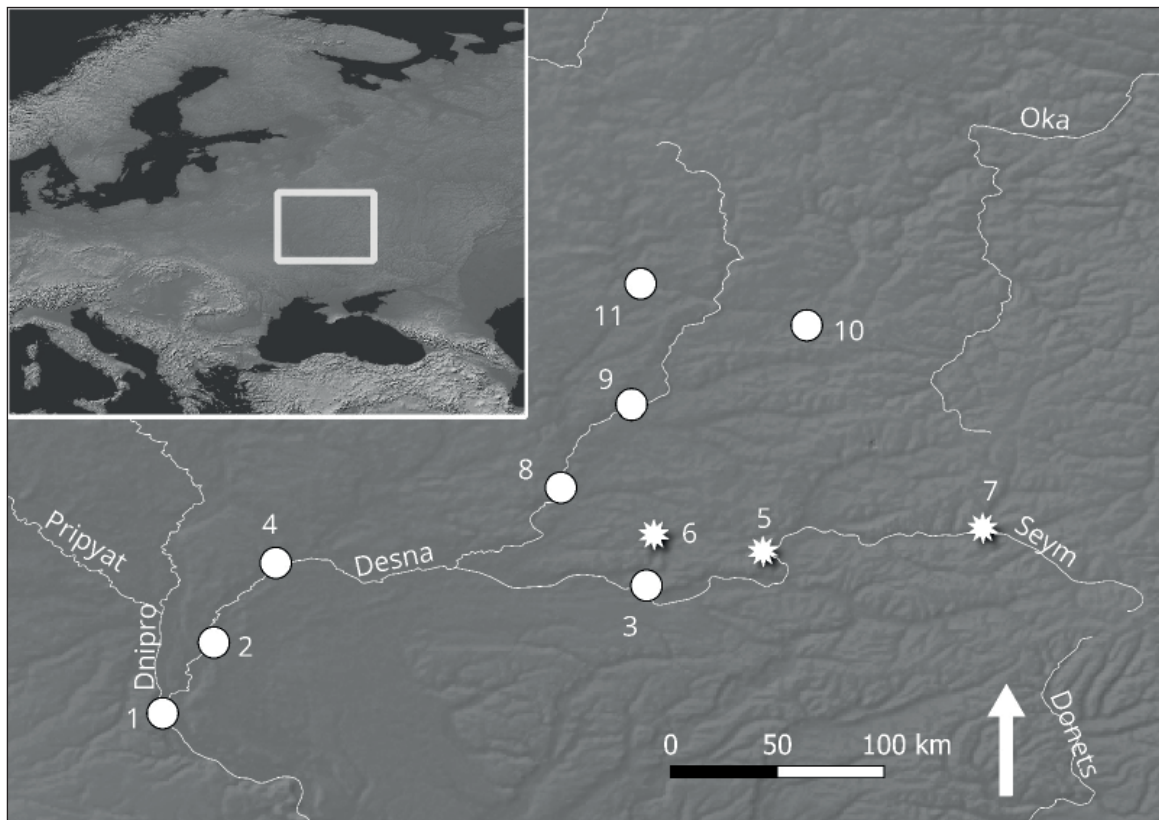
The issue of mineral resource usage by the population of the Desna River basin in the Middle Ages is analyzed on the paper. The authors focus on the problem of extraction, transportation and use of chalk as a resource that was extremely important for the development of monumental architecture in the region.

Key words: Chernihiv, hillfort Sverdlovskoe-1, medieval architecture, chalk, mortar, ancient mining.

Подесення – історико-географічний регіон, що охоплює землі вздовж річки Десни та її приток: Остра, Снова, Сейма та інших. У XI–XIII ст. ця територія входила до одного з найбільших політико-адміністративних утворень Східної Європи – Чернігівського князівства. Цей період в історії регіону пов'язаний з рядом докорінних змін у матеріальній культурі місцевого населення, серед іншого – з появою та розвитком монументальної архітектури.

На території Подесення відома двадцять одна (іл. 1) монументальна споруда XI–XIII ст. [Раппопорт 1982, с. 39–49; Черненко 2019].

Вони містяться в Чернігові (14), Новгороді-Сіверському (2), Острі (1), Путивльську (1), Трубчевській (1), Вщижі (1) та Карачеві (1). Натомість реальна кількість будівель може бути більшою. Знахідки середньовічних будівельних матеріалів (цегли-плінфи, керамічної плитки для підлоги, шматків розчину) дозволяють припустити не лише наявність ще невідомих споруд у Чернігові та Новгороді-Сіверському, але й більш репрезентативну географію центрів монументального будівництва. Припускають, що монументальні споруди існували також принаймні у Глухові та Рильську [Кова-

Іл. 1. Схема розташування монументальних споруд та знахідок архітектурних матеріалів XI–XIII ст. на території Подесення (автор С. Степаненко). 1 – Київ; 2 – Остер; 3 – Путивль; 4 – Чернігів; 5 – Рильськ; 6 – Глухів; 7 – Курськ; 8 – Новгород-Сіверський; 9 – Трубчевськ; 10 – Карачев; 11 – Вщиж

ленко, Раппопорт 1992, с. 53–54, 57]. Безсумнівно, самі по собі такі знахідки на ділянках, віддалених від відомих будівель, не є беззаперечним доказом існування тут архітектурних решток споруд. Відомі випадки, коли будівельні матеріали переміщували на досить значні відстані з метою повторного використання. У Чернігові зафіксовано численні приклади повторного використання будівельних матеріалів (цегли-плінфи, керамічної плитки для підлоги та уламків тиньку зі слідами фрескового розпису) у конструкціях печей, для підсипки валів тощо [Ігнатенко 1991, с. 17, 21–22; Ігнатенко 2012; Черненко 2018; Черненко, Новик 2019]. Окрім того, невелику кількість цеглин та керамічних плиток для підлоги могли перевозити на досить значні відстані для господарських потреб або як паломницькі святині. Такі знахідки відомі навіть на невеликих сільських поселеннях [Веремейчик 2007, с. 369–370]. Однак є всі підстави очікувати на відкриття нових пам'яток. На це вказує, наприклад, той факт, що цегла, виявлена під час дослідження випалювальних печей середини – другої половини XII ст. у Чернігові поблизу озера Млиновище та неподалік Іллінської церкви [Шекун 1989; Руденко, Новик 1995], не має аналогів у відомих на даний момент монументальних спорудах міста.

Про масштаби організації процесу монументального будівництва на території Подесення свідчать, серед іншого, результати досліджень сировини, здійснені на початку XXI ст. Як вдалося встановити, принаймні з 30-х років XI ст. у Новгороді-Сіверському здійснювався видобуток пісковика для храмів Чернігова та Новгород-Сіверського [Нікітенко, Черненко 2013; Нікітенко, Черненко 2014; Nikitenko 2014]. Окрім того, із середини XI до середини XII ст. до Чернігова систематично надходили плити волинського рожевого пірофілітового сланцю [Веремейчик 2013], а у XII ст. – вапняк з басейну Оки, з якого вироблялися різьблені архітектурні деталі [Нікітенко 2013; Черненко, Нікітенко 2015]. До цього можна додати, що для найбільш репрезентативних споруд Чернігова – Спасо-Преображенського та Борисоглібського соборів – були привезені сполії – архітектурні деталі з мармуру [Холостенко 1967; Архипова 2010, с. 529]. Виходячи з історичного контексту,

припустимо, що вони походили з Тьмутаракані – анклав Русі над Керчинською протокою, який (відповідно до літописних повідомлень) був володінням Чернігівського князівства [Зайцев 2009, с. 170]. Дослідження проблеми постачання будівельних матеріалів у широкому історичному контексті засвідчує: труднощі, які виникали під час їх транспортування на значні відстані, лише додавали престижності майбутнім спорудам, хоча весь процес потребував системної підтримки з боку влади [Greenhalgh 2009, р. 89–231]. Постачання матеріалів на відстань у сотні кілометрів було можливе лише за умови єдності задуму та плану, тобто знання про потреби монументального будівництва, доступні поклади корисних копалин та складної логістики.

Приймаючи християнство східного обряду з Візантії наприкінці X ст. Русь прийняла також візантійську будівельну традицію як початкову точку розвитку монументальної архітектури [Ousterhout 2019, р. 540–543]. Це безпосередньо засвідчує літопис, відзначаючи прихід до Києва наприкінці X ст. візантійських майстрів, «мастеры ѿ Грекъ» [Полное собрание русских летописей, 2001, с. 75]. Як відомо, візантійська будівельна традиція спиралася на римську. Чи не найважливішим внеском римлян у мистецтво монументального будівництва було запровадження в будівельне виробництво керамічних блоків (цегли) стандартного розміру, а також розчину, що спрощувало та пришвидшувало виробничий процес і робило його ефективнішим. Найважливішим із цих двох ресурсів був розчин. Його виготовляли з вапна, отриманого шляхом випалювання мармуру чи вапняку [Vitruvius 1914, р. 45]. Гідравлічні властивості, які дозволяли розчину застигати й твердіти за відсутності CO₂ у товщі стін, були наслідком додавання вулканічного піску, з чим пов'язана його назва *caementa* в значенні дрібне каміння, кам'яні уламки [Margani 2009, р. 11–12].

Кладка з цегли та розчину складалася з двох облицювань і заповнення-«серцевини». З технологічної точки зору, цегляну стіну будували шляхом зведення двох зовнішніх стінок і поступового заповнення проміжку між ними шарами втрамбованої конгломератної маси із залитих розчином уламків цегли чи

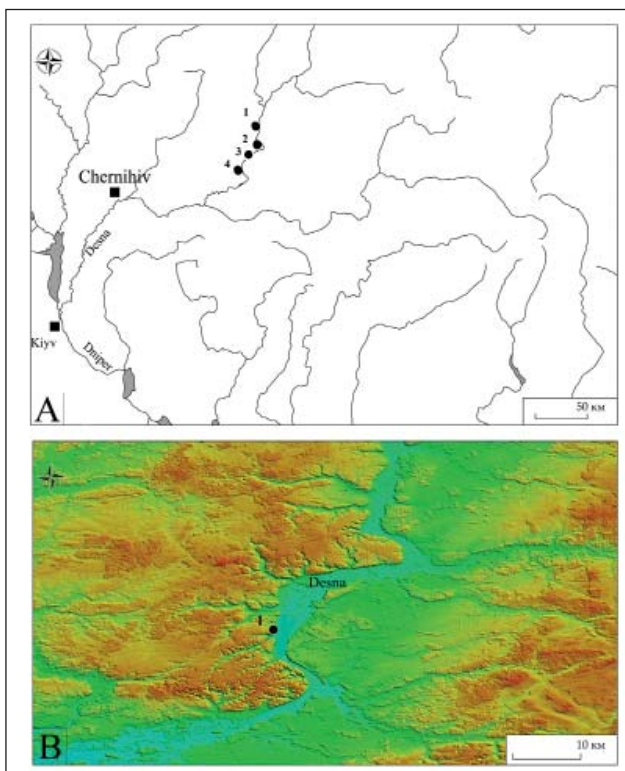
каміння. У римських стінах потужність серцевини значно перевищувала лицювання, яке не виконувало конструктивної функції та слугувало естетичним цілям і захисту зцементованого ядра від атмосферних впливів [Margani 2009, p. 11–14]. Ця технологія мурування була успадкована Візантією, хоча й із певними змінами. Серед іншого відрізнявся наповнювач розчину. До римського додавали вулканічний пісок чи туфовий пил [Vitruvius 1914, p. 46–49]. До візантійського – пісок та керамічну крихту, через що той (на відміну від римського) набував міцності лише через місяці та піддавався деформаціям під навантаженням. Це було перевагою під час будівництва невеликих споруд, бо внаслідок їх усадки не виникало тріщин, але під час будівництва великих будівель загрожувало деформацією та обвалом конструкцій [Ousterhout 2019, p. 92]. Однак, попри ці відмінності, основа розчинів, що поєднували будівельні блоки в моноліт, була така сама: вапно, випалене з мармуру, вапняку або крейди. Римляни вважали вапно, випалене з твердого каменю, придатним для

кладки, а випалене з м'якої породи – лише для тинькування [Vitruvius 1914, p. 46–49]. Натомість візантійці не були такими прискіпливими у виборі сировини [Оустерхаут 2005, с. 147]. Результати досліджень будівельних розчинів Русі засвідчують, що її майстри також не надавали сировині для виробництва вапна великого значення. Вони брали її з найближчого родовища, незалежно від майбутнього призначення [Медникова 1982, с. 91; Раппопорт, 1994, с. 44–45].

На території Подесення існує єдина порода, придатна для випалу вапна, – крейда, слабозцементований різновид вапняку. Від інших органогенних порід її відрізняє склад: вона містить близько 99% карбонату кальцію (CaCO_3), завдяки чому має інтенсивний білий колір. Це пов'язано з тим, що крейда формувалася на глибоких (100–300 м) ділянках давнього морського дна з конгломерату мулу та наддрібних решток мікроорганізмів (моллюсків і водоростей). Вона досить рихла, не має високої твердості й легко руйнується як вологим, так і сухим методами [Kambakhsh, Naqbin, Inanch and ather, 2024].

На території Подесення відслонення крейди присутні поблизу Новгород-Сіверського на правобережній ділянці течії Десни між с. Пушкарі та Деснянське (іл. 2: А). Тут потужні пласти тонковимученої крейдяної породи залягають вище базису ерозії та виходять на поверхню на схилах високого краю правобережної тераси (іл. 3) та в руслі річки [Стратиграфія 1971, с. 75–77].

Район Новгород-Сіверського вважається однією з давніх гірничодобувних провінцій України. Середньовічний видобуток пісковику в цій місцевості засвідчили здійснені у 2012–2013 роках петрографічні дослідження будівельного каменю храмів Чернігова та Новгород-Сіверського XI – початку XIII ст. [Нікітенко, Черненко 2013; Нікітенко, Черненко 2014; Nikitenko 2014]. Натомість твердження щодо видобутку крейди до останнього часу було, найвірогідніше, наслідком екстраполяції на середньовіччя відомостей про виробництво пізнішого часу [Гайко, Білецький та ін., 2009, с. 30–31]. Лише результати дослідження залишків виробничої печі 70-х років XI ст. на чернігівському дитинці у 2017 році, де було виявлено рештки сировини, дозволили об-

Іл. 2. Схема місцерозташування пунктів, пов'язаних із видобутком крейди на території Подесення.
А: 1 – Пушкарі; 2 – Новгород-Сіверський; 3 – Горбове;
4 – Деснянське. В: 1 – городище Свердловське-1

Іл. 3. Відслонення крейди на краю правобережної тераси Десни на північ від с. Деснянське. Світлина О. Черненко. 2019 р.

Іл. 4. Старий крейдяний кар'єр на південь від Новгорода-Сіверського (поблизу с. Путивськ). Світлина О. Черненко. 2019 р.

грунтовано засвідчити, що для випалу вапна використовувалася крейда з родовищ поблизу Новгорода-Сіверського [Черненко 2018]. Логічно припустити, що початок її видобутку хронологічно відповідає будівництву першої монументальної споруди на території Подесення – Спасо-Преображенського собору в Чернігові в 30-х роках XI ст. Доставку матеріалів (у тому числі крейди), очевидно, здійснювали річковим шляхом, течією Десни. Практика постачання матеріалів у середньовіччі на будівельні майданчики саме водним шляхом підтверджується аналогіями з іншими регіонами Європи [Greenhalgh 2009, р. 89–231].

Видобуток крейди в районі Новгорода-Сіверського згадується в писемних джерелах із середини XIX ст. За даними М. Домонтовича, у цей час на ділянці берега Десни між селами Пушкарі та Деснянське (колишнє Псарівка, Свердловське) функціонувало до 60 печей для випалювання вапна. Вони були досить примітивні та малопродуктивні. Їх завантаження не перебільшувало кубічної сажні (близько 10 м^3), а виробничий процес потребував великої кількості деревини. Це призвело до занепаду та поступового зникнення промислу [Домонтович 1865, с. 254]. Протягом XX ст. крейду в цій місцевості активно видобували для потреб промисловості, після чого лишилися великі покинуті кар'єри (іл. 4). Однак у незначному обсязі видобуток крейди місцевими мешканцями не припинявся та триває до сьогодні. Він здійснюється відкритим способом: у неглибоких вертикальних ямах, закладених біля підніжжя схилів тераси (іл. 5), що простіше ніж вище по схилу: ближче до рівня річкової поверхні крейдяна порода волога, тому менш рихла, має пластинчасті конкреції та не розсипається на пил під час видобутку. Можна припустити, що подібний найпростіший спосіб практикували і в більш віддалену епоху. У будь-якому разі, спосіб видобутку крейди з відкритих відслонень Подесення мусив від самого початку відрізнятися від шахтного способу, що його практикували на інших територіях, наприклад, на території Галицького князівства в районі Хелму [Гайко, Білецький та ін., 2009, с. 268–272]. На жаль, на відміну від давніх шахт, місця середньо-

Іл. 5. Місце видобутку крейди поблизу с. Деснянське. Світлина О. Черненко. 2020 р.

Іл. 6. Городище Свердловське-1. Аерофотозйомка А. Гнери та Р. Луценка. 2017 р.

вічного відкритого видобутку найчастіше не зберігаються: вони досить швидко руйнуються внаслідок розвитку ерозійних процесів. Це спонукає шукати інші свідчення використання місцевим населенням крейди.

Незважаючи на доступність крейди на території Подесення, найбільш давній зафіксований достовірний приклад її використання відноситься до кінця I тис. н. е. Він пов'язаний з городищем Свердловське-1 (іл. 6), розташованим поблизу с. Деснянське Новгород-Сіверського району. Пам'ятка є багат шаровою, період її функціонування припадає на X – початок XI ст. та асоціюється з роменською археологічною культурою. Під час археологічних досліджень авторів у 2016–2017 роках тут було виявлено кілька виробів із крейди, що належить до цього хронологічного горизонту. Варто зазначити, що в безпосередній близькості до городища в руслі Десни є потужні відслонення крейди, а на ділянці між пам'яткою та с. Деснянським – численні багатометрові відслонення вздовж краю тераси.

Вирізна з крейди стулка двочастинної ливарної форми (іл. 7) була знайдена в споруді 4, дослідженої у 2016–2017 роках [Черненко, Кравченко, Луценка 2020, с. 56–63]. Споруда була розташована на ділянці відкритого поселення прилеглого з боку поля до фортифікації городища. На підставі знахідок археологічних матеріалів вона була датована другою половиною X ст. Знахідка ливарної форми та значної маси болотяної руди в заповненні об'єкта можуть свідчити про його виробничо-побутове

призначення та дають підстави припустити зв'язок з обробкою металів. З цим може бути пов'язана і наявність у будівлі двох печей, що не характерно для житлобудівництва Подесення.

Стулка завдовжки 4 см, завширшки 2–4 см, завтовшки до 1,5 см мала форму трапецієподібної пластини. На її бічних та зворотній площинах збереглися циркульні заглиблення, які

могли слугувати технологічними позначками для поєднання частин форми під час виробництва [Черненко, Кравченко, Луценка 2020, с. 61–63]. Припущення О. Комара, що ці заглиблення могли слугувати для виготовлення колечок [Комар 2021, с. 384], здається менш вірогідним.

На лицьовій площині форми була досить недбало вирізьблена розетка з 11-ма прямими та ледь викривленими лініями-променями, над нею – обриси петлі для підвішування. Отже, можна припустити, що форма призначалася для виготовлення круглих підвісок із т. зв. вихровою розеткою. Цей тип прикрас поширився на території Східної Європи в X – середині XI ст. Більшість із них було виготовлено з декорованих карбуванням пластин, утім, трапляються й відлиті, у тому числі з опуклими променями зразки [Новикова 1998].

О. Комар відніс знахідку з городища Свердловське-1 до поширених у Середній Наддніпрянщині на межі I тис. форм для виготовлення свинцево-олов'яних прикрас. Такі форми були поширені як на півночі, так і на півдні Східної Європи. Їх виготовляли з м'яких місцевих порід каменю, мергелю або вапняку [Комар 2021, с. 384–385].

Крейдяна ливарна форма з городища Свердловське-1 не є єдиною в Подесенні. Форма з такого самого матеріалу походить з поселення Горбове X–XII ст. (інші назви: Гірки-2, Ігореве сельце), напівзруйнованого кар'єром для видобутку крейди у XX ст. Вона

Іл. 7. Крейдяна ливарна форма. Городище Свердловське-1. Розкопки О. Черненко. 2016 р.

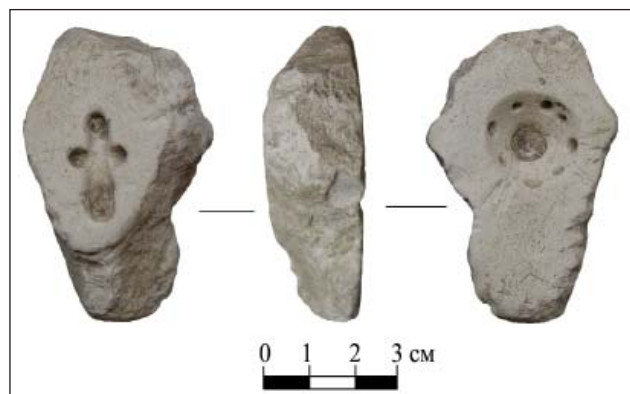
знайдена під час археологічних досліджень у 1980–1984 роках та зберігається в Музеї-заповіднику «Слово о полку Ігоревім» у Новгороді-Сіверському. Ще одну форму було знайдено в Чернігові у 80-х роках ХХ ст., нині вона зберігається в Національному архітектурно-історичному заповіднику «Чернігів стародавній» (далі – НАІЗ). На жаль, детальнішої інформації про обставини знахідок не збереглося.

Форма з Горбового (іл. 8) – це прямокутна пластинчаста стулка двочастинної форми, призначена для виготовлення хрестика з трьома ледь розширеними заокругленими завершеннями. У його середохресті дві діагоналі формують скошений хрест, навколо нього є невеличкі округлі заглиблення, а на раменах помітні сліди поодиноких поперечних ліній. Подібне оформлення трапляється в стеатитових візантійських хрестиків XII–XIII ст. [Тотев 2021, с. 242–243]. Цілком імовірно, що вони послугували моделлю для форми з Горбового.

Чернігівську форму (іл. 9) виготовлено з природного шматка крейди. Дві його площини вирівняні. На одній вирізьблено обриси хрестика із закругленими завершенням рамен. На них простежуються заглиблення, які відповідають медальйонам в округлій рамці на виробі. У цілому він мусив бути наближеним до свинцево-олов'яного хреста, знайденого 1957 року на городищі Пірово (Північно-Східна Русь) та датованого XII – початком XIII ст. [Нагрудные кресты 2013, с. 54]. На протилежній площині форми є ще одне заглиблення, конусоподібне, з округлими виїмками по периметру. Найвірогідніше, воно призначалося для виготовлення так званого гудзика-важка – невеликого конусоподібного свинцевого виробу з отвором. Такі гудзики-важки та однобічні кам'яні й керамічні форми для їх виготовлення були поширені

Іл. 8. Крейдяна ливарна форма. Городище Горбове. Розкопки О. Григор'єва 1980–1984 рр. Зібрання Музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім» у Новгороді-Сіверському

Іл. 9. Крейдяна ливарна форма. Чернігів. Розкопки 1980-х рр. Зібрання Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

впродовж X–XV ст. на території від Балтики до Булгару. Відповідно до різних версій, ці вироби могли слугувати пряслицями, гудзиками для важкого верхнього одягу, пломбами для в'язок шкур, важками для ткацьких верстатів тощо [Седова 1981, с. 158; Мухамадиев 1983, с. 26; Олейников 2014].

Окрім згаданих ливарних форм, під час археологічних досліджень на території чернігівського дитинця 2017 року було виявлено вирізьблений із крейди шестираменний хрест (іл. 10) [Черненко, Новик 2017, с. 79, рис. 200]. У його середохрестях дві діагоналі утворювали скошений хрест. На жаль, його датування стратиграфічними методами проблематичне, оскільки він походить з пізнього горизонту, що містив матеріали від X до XVII ст. Припустимо, що цей виріб слугував моделлю, призначеною для виготовлення глиняної ливарної форми. За формою він нагадує кам'яні «корсунчики» зі скарбів 70-х років XII ст. – 1240 року [Корзухина 1954, с. 30–31]. Варто зазначити, що ділянка, звідки походить знахідка, розташована в безпосередній близькості від печі для випалювання вапна 70-х років XI ст. та монументальних споруд XI–XII ст.

Таким чином, на території Подесення зареєстровано кілька випадків використання крейди в ювелірному виробництві в середньовічні часи. Спільним для всіх згаданих знахідок є їх місцезнаходження в місцях відслонення крейди (городища Сverdловське-1, Горбове) або будівництва монументальних споруд (Чернігів). Невелика кількість та, наскільки вдалося встановити, широка хроно-

логія знахідок дозволяє розцінювати їх як спорадичне явище. Найвірогідніше, майстри ситуативно пробували використовувати легкодоступний та простий в обробці матеріал. Те, що він виявився дуже нестійким, мусило обмежувати його вживання. Експериментальне відтворення виробничого процесу на моделі, виготовленій з ідентичного матеріалу, здійснене 2020 року реставратором НАІЗ Павлом Солобаєм, доводить, що такі форми могли слугувати для багаторазових відливок з легкоплавких металів. Для експерименту було використано модель форми для виготовлення підвіски, знайденої на городищі Сverdловське-1. Її виготовили зі шматка крейди з відслонення в руслі Десни поблизу городища. Після серії відливок зі свинцю форма не втратила своїх якостей та була придатна для подальшого використання (іл. 11). Однак по мірі висихання її робоча поверхня поступово втрачала міцність, розпилювалася та кришилася.

У цілому хронологія розглянутих знахідок відповідає періоду, коли на території Подесення мусив здійснюватися активний видобуток крейди для потреб монументального будівництва. Якщо вважати їх віддзеркаленням даного процесу, то нижню хронологічну межу використання крейди місцевими мешканцями визначає знахідка з городища Сverdловське-1, датована другою полови-

Іл. 10. Крейдяний хрест. Чернігів. Розкопки О. Черненко. 2017 р.

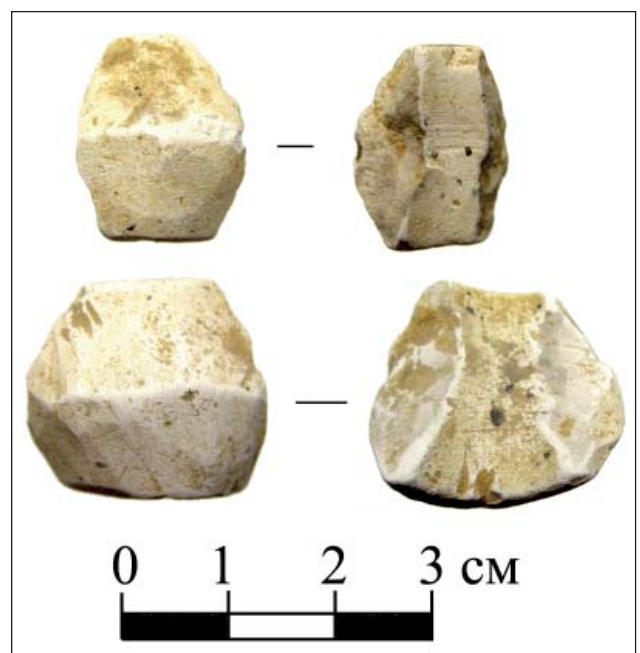

Іл. 11. Крейдяна форма для моделювання ливарного процесу (після 4-х послідовних відливок).
Світлина О. Черненко. 2020 р.

ною X ст. У цьому зв'язку варто згадати ще одну категорію тогочасних виробів з городища, що не мають аналогів у регіоні: крейдяні пряслиця. Фрагменти принаймні двох таких пряслиць (іл. 12) походять зі Споруди 5, дослідженої у 2017–2018 роках та датованої на підставі знахідок речового матеріалу X – початком XI ст. [Черненко, Кравченко, Луценко 2020, с. 63–65]. Пряслиця біконічні, співвідношення їх висоти та ширини наближене до 1:1, що не характерно для знайдених на городищі керамічних пряслиць роменської археологічної культури, де ця пропорція наближена до 1:2 [Черненко, Кравченко, Луценко 2020, рис. 9: 5, 16: 7, 10, 23: 2, 5]. Без сумніву, виготовлення пряслиць із крейди потребувало менших зусиль, ніж керамічних. Крейда є більш м'яким матеріалом та легким для обробки. Однак функціональність таких виробів видається сумнівною, бо крейда легко руйнується. Не випадково вони не набули розповсюдження, їх можна розцінювати як експериментальне використання нового матеріалу. Варто зазначити, що при-

близно в той самий час (середина X ст.) населення Подесення почало використовувати кам'яні пряслиця з овруцького пірофілітового сланцю [Веремейчик 2013], які могли слугувати моделлю для крейдяних. У цілому ж використання крейди мешканцями городища Сverdловське-1 засвідчує, що її намагалися обробляти так само, як інші м'які породи, використання яких розповсюдилося на межі I тис. н. е.

Підсумовуючи, можна припустити, що використання населенням Подесення крейди в середньовіччі перебувало в безпосередньому зв'язку з розвитком монументального будівництва в регіоні. Маркерами його розвитку можуть вважатися вироби, виявлені в Чернігові та в районі Новгород-Сіверського. Враховуючи хронологію знахідок з городища Сverdловське-1, можна припустити зв'язок цього поселення з постачанням матеріалів для будівництва Спасо-Преображенського собору. Утім, вірогідно, варто говорити про знайомство з місцевою сировиною, яке потім дозволило організувати її видобуток. До того ж цей видобуток, імовірно, не здійснювався безпосередньо поблизу городища, яке на початку XI ст., коли в Чернігові почалося монументальне будівництво, уже припинило своє існування.

Іл. 12. Крейдяні пряслиця. Городище Сverdловське-1.
Розкопки О. Черненко. 2016 р.

Джерела та література

- Архипова, Є. 2010. Скульптура та архітектурний декор. Мистецтво Русі-Руської землі великокняжого періоду (кінець X – перша половина XIII ст.). *Історія українського мистецтва*, 2: Мистецтво середніх віків. Київ, с. 525–576.
- Веремейчик, Е. 2007. Поселение «Пойма» около Шестовицы близ Чернигова. *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів*. Чернігів, с. 366–379.
- Веремейчик, О. М. 2013. Продукція Овруцької пірофілітової індустрії на теренах Чернігівського Полісся у X–XIII ст. *Сіверщина в історії України*, 6, с. 95–99.
- Гайко, Г., Білецький, В., Мікось, Т., Хмура, Я. 2009. *Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі*. Донецьк.
- Домантович, М. 1865. *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния*. Санкт-Петербург.
- Зайцев, А. К. 2009. *Черниговское княжество X–XIII вв.: избранные труды*, Москва.
- Ігнатенко, І. М. 2012. Верхній замок у Чернігові. *Сіверщина в історії України*, 5, с. 38–41.
- Ігнатенко, І. М. 1991. *Звіт про охоронні археологічні роботи 1990–1991 рр. на дитинці міста Чернігова Вал (Цитадель)*. Розкопи I, II // Науковий архів Інституту археології НАН України. Фонд експедицій. 991/227.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1992. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. *Russia Mediaevals*, 7. Munchen, с. 39–59.
- Комар, О. В. 2021. Ювелірна форма з Ходосівського поселення волинцевської культури. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 383–397.
- Корзухина, Г. Ф. 1954. *Русские клады IX–XIII вв.* Москва; Ленинград.
- Медникова, Е. Ю. 1982. К вопросу о качестве извести в древнерусских строительных растворах. *Краткие сообщения Института археологии*, 172, с. 89–91.
- Мухамадиев, А. Г. 1983. *Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв.* Москва.
- Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника*. 2013 / Н. А. Кокорина (сост.). Владимир.
- Нікітенко, І. С. 2013. Про походження сировини різьблених архітектурних елементів XII–XIII ст. з Чернігова. *Форум гірників-2013: матеріали міжнародної конференції (Національний гірничий університет, Дніпропетровськ, 2–5 жовтня 2013 р.)*, 2, Дніпропетровськ, 2013. с. 13–18.
- Нікітенко, І. С., Черненко, О. Є. 2013. Результати петрографічного дослідження фундаментів Спасо-Преображенського собору в м. Чернігові. *Геолог України*, 2, 147–154.
- Нікітенко, І. С., Черненко, О. Є. 2014. До питання про виділення Новгород-Сіверського гірничодобувного району часів Київської Русі. *Збірник наукових праць Національного гірничого університету*, 45, 12–21.
- Новикова, Г. Л. 1998. Щитообразные подвески из Северной и Восточной Европы. *Историческая археология: Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. Москва, с. 165–174.
- Олейников, О. М. 2014. К вопросу о назначении свинцовых грузиков X–XV вв. *Краткие сообщения Института археологии*, 232, с. 189–193.
- Оустерхаут, Р. 2005. *Византийские строители* / [пер. Л. А. Беляева; ред. и коммент. Л. А. Беляев, Г. Ю. Ивакин]. Киев; Москва.
- Полное собрание русских летописей*. 2001. Т. 1: Лаврентиевская летопись. Москва.
- Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*. Свод археологических источников, Е1-47, Ленинград.
- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси X–XIII вв.* Санкт-Петербург.

- Руденок, В. Я., Новик, Т. Г. 1995. Нова плінфовипалювальна піч з Чернігова. *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О. В. Шекуна*. Чернігів, с. 81–83.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва.
- Стратиграфія УРСР*. 1971. Т. 8: Крейда. Киев.
- Тотев, К. 2021. *Византийски стеатитови икони от България*. Велико Търново.
- Холостенко, Н. В. 1967. Открытие в Чернигове. *Декоративное искусство СССР*, 5, с. 19–20.
- Черненко, О. 2019. *Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог*. Чернігів.
- Черненко, О., Новик, Т. 2017. *Звіт про археологічні дослідження стародавнього Чернігова у 2017 році (археологічні дослідження на території урочища Вал і архітектурно-археологічні дослідження будинку настоятеля Єлецького монастиря)* // Науковий архів Інституту археології НАН України. б/н.
- Черненко, О., Новик Т. 2019. Роботи на території Єлецького Свято-Успенського монастиря. *Археологічні дослідження в Україні 2018*. Київ, с. 270–272.
- Черненко, О. Є. 2018. Дослідження печі для випалу вапна на дитинці Чернігова. *Opus mixtum*, 6, с. 185–189.
- Черненко, О. Є., Кравченко, Р. А. Луценко, Р. М. 2020. Матеріали роменської культури із досліджень городища Сverdlovське-1 в 2014–2018 рр. *In Sclavenia terra*, 3, с. 46–72.
- Черненко, О. Є., Нікітенко, І. С. 2015. Результати дослідження сировини білокам'яних архітектурних деталей кінця XI–XII ст. з Чернігова. *Чернігівські старожитності*, 2 (5), 73–81.
- Шекун, А. В. 1989. Производственный комплекс конца XII в. в Чернигове. *Краткие сообщения Института археологии*, 198, с. 64–69.
- Greenhalgh, M. 2009. *Marble past, monumental present: building with antiquities in the mediaeval Mediterranean (The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400–1500)*. Leiden and Boston.
- Kambakhsh, H., Haqbin, M., Inanch, S., Qarizada, K., Qarizada, D. 2024. Unveiling the Geological Significance and Industrial Application of Limestone: A Comprehensive Review. *The Journal of The Institution of Engineers Malaysia*, 85, 31–43.
- Margani, G. 2009. *Costruzione e recupero dell'opera muraria. Regola dell'arte" e interventi di consolidament*. Il Lunario, Enna.
- Nikitenko, I. 2014. How rocks were used: an archaeopetrographic history of the Middle Dnipro Area, Ukraine. *European Geologist*, 38, 55–59.
- Ousterhout, R. G. 2019. *Eastern Medieval Architecture: The Building Traditions of Byzantium and Neighboring Lands*. Oxford.
- Vitruvius. 1914. *The ten books on architecture*. Cambridge.

Про один різновид пізньосередньовічних керамічних імпортованих з Києва

У статті розглянуто невелику групу димленої суцільнолощеної кераміки, представленої кількома глеками-водоліями (кумганами) та ручкою ринки, знайденими в різні роки на київському Подолі та Печерську. Авторка пропонує датувати її кінцем XV – першою половиною XVI ст., а також робить припущення про місце її виготовлення в Смоленську.

Ключові слова: глек-водолій, димлення, суцільне лощення, Київський Поділ, Печерськ, XV–XVI ст.

The paper is focused on the small group of ceramic objects of a reduction firing, represented by few jugs (kumgans) and the pot handle found in different years in Kyiv districts Podil and Pechersk. The author proposes to date them to the late 15th – first half of the 16th centuries and suggests that this pottery were made in Smolensk.

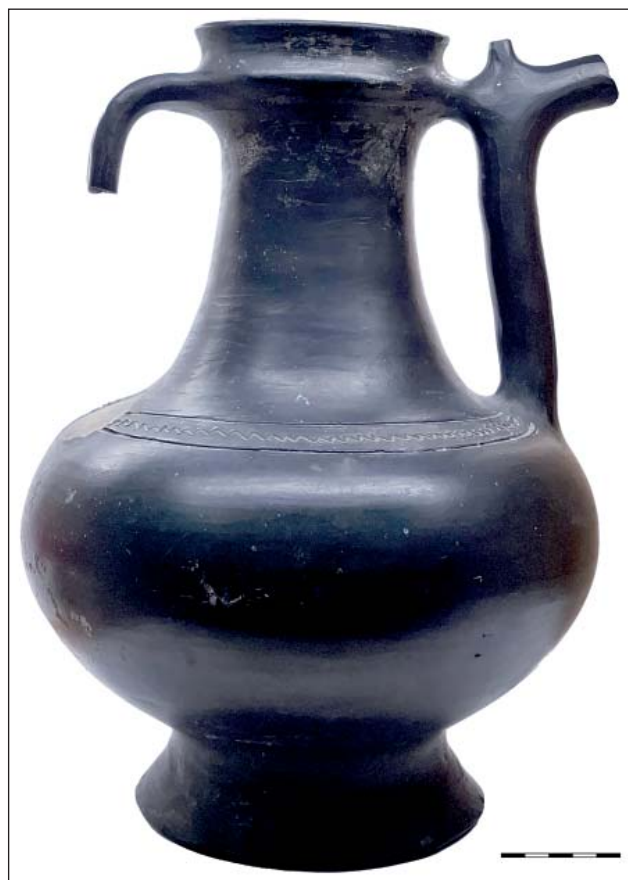
Keywords: jug-aquarius, reduction firing, continuous polishing, Podil, Pechersk, 15th–16th centuries.

Тема керамічних імпортованих пізньосередньовічного й ранньомодерного часів у Києві все ще залишається маловивченою. Особливо це стосується різновидів звичайної кераміки, що, на відміну від порцеляни й фаянсу, досить важко виділити та атрибутувати. Одним з таких різновидів є суцільнолощена кераміка відновного випалу, кілька зразків якої походять з київських розкопок різних років.

Під час досліджень у 1973–1974 роках

київського Подолу на місці будівництва Житнього ринку (перехрестя Верхнього Валу та вул. Житньоторзької) експедицією під керівництвом К. Гупала, за участі Г. Івакіна, М. Сагайдака та В. Зоценка, було виявлено фундаменти мурованої будівлі. Г. Івакін визначив їх як залишки католицького кафедрального собору, спорудженого в 1630-х роках [Івакін 1979, с. 113–115]. У культурному шарі біля фундаментів на глибині 3 м було знайдено цілий керамічний глек-водолій з носиком (кумган) [Івакін 1976, с. 221; Гупало, Івакін, Сагайдак 1974, с. 16].

Розміри кумгана: висота – 33 см, діаметр вінець – 10,7 см, місткість – 5 л. Випалений у відновному середовищі, чорного кольору (іл. 1). Виконаний, очевидно, спіральнo-джгутовим наліпом, оскільки ротаційних борозенок від пальців гончаря всередині не видно. Товщина стінки в районі горла становить 0,7 см. Дно діаметром 15,1 см, з масивним порожнім псевдо піддоном заввишки 3,5 см, доліпленим після формовки тулуба, на що вказують сліди приминання глини всередині. Зовні ретельно залощений, включаючи дно. Тулуб широкий, округлий, діаметром 24,3 см, горло конусоподібне, заввишки 13 см. Вінця мають валикоподібне розширення у верхній частині. Носик має вигляд вигнутої трубки діаметром 2,5 см, обструганої вздовж, унаслідок чого вона злегка гранчаста. Діаметр отвору – 1,1 см. До вінець він кріпиться перемичкою з невеликим виступом зверху. З протилежного боку є плоска широка ручка, 2,9×1,3 см у перетині, яка зверху кріпиться до розширення на вінцях. Нижня частина ручки відбита. У верхній частині плічок є ритований орнамент у вигляді двох ліній і зигзага між ними, нанесений після приєднання носика й ручки, оскільки він

Іл. 1. Глек-водолій (кумган) з розкопу на місці Житнього ринку на київському Подолі. Розкопки 1974 р. під керівництвом К. Гупала. Фонди Музею історії Києва

Іл. 2. Фрагменти кумганів з об'єкта 3 розкопу 1 на території Старого Арсеналу. Розкопки 2005 р. під керівництвом Г. Івакіна. Фонди Мистецького Арсеналу

відсутній під відбитою її частиною. Кумган зберігається в Музеї історії міста Києва, інвентарний номер А-1575.

Кумган походить з перемішаного шару, тому контекст цієї знахідки невідомий. Автори розкопок попередньо датували його XVIII ст. і вказали на подібність до московських і східних кумганів того часу [Івакін 1976, с. 221]. Проте у 2005 році на території Старого Арсеналу в будівлі (об'єкт 3 за польовою нумерацією) розкопу 1 було виявлено фрагмент вінець і носик від таких самих глеків. Вінце – чорне суцільнолощене,

з таким же валикоподібним розширенням у верхній частині, як і в кумгана з Житнього ринку (іл. 2: 1). Носик подібний за формою до носика в кумгана, але дещо коротший і має ознаки неповного димлення – темно-коричневого кольору з чорними плямами (іл. 2: 2). Він також ретельно залощений і обструганий поздовж, унаслідок чого злегка гранчастий. Можливо, ці фрагменти належать одному глеку, але значна різниця в кольорі вказує все-таки на дві посудини. У цьому об'єкті знайдено також багато вінець місцевих горщиків. Вони масивні ром-

бічні чи підпрямокутні в перерізі різної конфігурації, невелику частку становлять масивні округлі з виїмкою чи канелюрою [Оногда 2013, с. 150–151, іл. 11]. Значна кількість вінець має защипи. Денця в багатьох посудин – зі слідами зрізки, а всередині придонної частини добре помітні ротаційні борозенки від пальців гончаря, що свідчить про їх витягування з одного шматка глини на швидкому гончарному крузі. Ці горщики датуються другою половиною XV – XVI ст. У комплексі трапилося також кілька характерних для пізнього середньовіччя покришок з верхнім петельчастим вушком. Увесь посуд виконано зі світлої глини, багато зразків вкрито поливою зеленою кольору різних відтінків. З датуючих матеріалів в об'єкті 3 знайдено 2 литовські денарії Александра (1492–1506) та акче Кримського ханства Менглі-Гірея (1481/1482). Таким чином, за комплексом матеріалів датувати цю будівлю можна кінцем XV – початком XVI ст. Вона належить до хронологічного горизонту, який передував побудові на цьому місці в кінці XVI – на початку XVII ст. комплексу Вознесенського жіночого монастиря. Проте питання існування монастирських споруд у XVI ст. залишається відкритим [Крайня 2012, с. 47–50].

Відповідно до датування об'єкта 3 з території Старого Арсеналу, час виготовлення й побутування вказаних кумганів може бути уточнено і віднесено до кінця XV – першої половини XVI ст. Хоча кумган з розкопу на місці кафедрального собору (Житній ринок) походить з перемішаного культурного шару, але в цьому шарі трапляються також інші знахідки XV–XVI ст. Зокрема, звідси походить близько двох десятків цілих і фрагментованих горщиківих кахель із квадратними та квадрифольними отворами [Івакін 1976, с. 221, рис. 10]. Це найбільш ранній тип кахель, відомий у Києві. Зазвичай вони датуються кінцем XIV – XV ст., але за київськими матеріалами час їх побутування можна продовжити принаймні до середини XVI ст. [Івакін та ін. 2023, с. 360–361, рис. 389: 4; 390: 5, 6].

На думку Г. Івакіна, кафедральний собор був розташований на території Біскупського містечка і був збудований у 1630-х

роках [Івакін 1979, с. 115]. О. Попельницька, аналізуючи картографічні й архівні матеріали, окреслює межі Біскупського містечка, у межах якого розташовані досліджені фундаменти. Спорудження будівлі кафедрального собору київських католицьких єпископів вона датує кінцем XVI – першими десятиліттями XVII ст. [Попельницька 2023, с. 63–65, 68]. Що було на цьому місці до побудови храму, невідомо. Хоча окрема єпископська кафедра в Києві була запроваджена 1412 року, проте до Люблінської унії (1569) католицькі єпископи мешкали у Фастові та Чорногородці на Київщині [Попельницька 2023, с. 61]. Заснування Біскупського містечка, на думку О. Попельницької, можливе приблизно з другої половини XVI ст. [2023, с. 63]. Отже, знахідка кумгана не обов'язково пов'язана з кафедральним собором і Біскупським містечком, а може лише фіксувати наявність культурного шару XV–XVI ст. і відповідно забудови в цьому місці.

Наведені зразки димленої лощеної кераміки відрізняються від місцевої продукції за технологією виготовлення. Вони виконані в техніці стрічкового наліпу, який у цей час у Києві трапляється вже дуже рідко. Також озалізовані коричневі глини дуже мало використовували в тогочасному місцевому гончарстві. Але головне, що для української пізньосередньовічної і ранньомодерної кераміки було нехарактерним суцільне лощення посуду включно із зовнішньою частиною денця. Такий спосіб декорування був відомий у Москві, але чорнолощена кераміка з'явилася тут не раніше другого десятиліття XVI ст. [Коваль 2019, с. 346]. Для ранішого часу виробництво такої кераміки засвідчено в Смоленську. В. Коваль вважає, що після захоплення Смоленська Москвою в 1515 році традицію димленої суцільнолощеної кераміки було перенесено в Москву разом з переселеними майстрами [2019, с. 346–348, 356]. Тому не виключено, що цей посуд презентує смоленське виробництво. Тут виготовлення димленої суцільнолощеної кераміки існувало з XIV до початку XVII ст., а особливо розвиненим було з 1470-х років [Курмановский 2017, с. 112–124; Сергина 2004, с. 51–53]. З ана-

логії формі вдалося знайти лише малюнок носика кумгана, утім, дуже подібного до київських зразків [Сергіна 2004, илл. 94.9]. Ці носики на кінці вигнуті майже під кутом 90° і кріпляться до вінець суцільною тонкою перемичкою, яка має зверху короткий тонкий відросток. У всіх інших відомих нам посудин такого типу, як українського виробництва, так і зарубіжного, форма носика та перемички інша. Зокрема, у московських кумганів перемичка пласка і має отвори [Розенфельдт 1968, табл. 10: 5, 8–15; Коваль 2019, рис. 1: 1]. А єдина відома посудина місцевого виробництва XV ст. має прямий носик без перемички [Оногда 2013, с. 31, іл. 3]. Схожа також форма горла з валикоподібним розширенням під вінцями. Характерним для смоленської, як і московської чорнолощеної кераміки, є також лощення денця зовні [Коваль 2019, с. 349; Сергіна 2004, с. 45–46]. Традицію димлення смоленської кераміки дослідники вважають запозиченням із Західної Європи під час перебування регіону в складі Великого князівства Литовського [Коваль 2019, с. 355]. Проте на теренах Польщі й Білорусі наразі не вдалося за публікаціями розшукати схожу форму кумгана.

На увагу заслуговує також знахідка фрагмента чорнолощеної пустотілої ручки, знайденої в перемішаних шарах на території Митрополичого саду Києво-Печерської лав-

ри в 1951 році [Хамайко та ін. 2021, с. 140, іл. 19: 14]. Виріб чорного кольору, димлений, зовнішня поверхня суцільно залощена. Відновний випал неповний, оскільки на зламі в центрі черепок темно-рожевого кольору. Ручка майже циліндричної форми, завдовжки 8,5 см, у перерізі злегка овальна – 2,6×3,1 см, отвір – 1,8×1,5 см. З одного боку вона рівно обрізана, з другого – обламана. У цьому місці ручка кріпилася до стінки посудини, товщина якої становить до 1,7 см. Зовні ручка обрізана ножем, від чого залишилися добре помітні поздовжні грані. За формою і розмірами ця ручка може відноситись до ринок. Датуються вона пізньосередньовічним часом, проте в широких межах. Такі глибокі посудини також виготовлялися в Смоленську [Сергіна 2004, с. 48].

Звичайно, питання походження цього різновиду посуду є лише припущенням і потребує пошуку повних аналогій. Утім, наразі можна впевнено стверджувати датування цих посудин кінцем XV – першою половиною XVI ст. Якщо припущення про їх походження підтвердиться, то це буде вказувати на внутрішні торговельні зв'язки у Великому князівстві Литовському пізньосередньовічного часу. Пізніше вони, вочевидь, припиняються, оскільки в культурних шарах та об'єктах кінця XVI – XVIII ст. такий різновид кераміки не трапляється.

Джерела та література

Гупало, К. Н.; Ивакин, Г. Ю.; Сагайдак, М. А. 1974. *Отчет об археологических исследованиях Подола в 1974 г.* // НА ІА НАНУ, ф. 64, № 1974/28.

Івакін, Г. Ю. 1979. До питання про кам'яну архітектуру пізньосередньовічного Києва. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 197–123.

Івакін, Г. 1976. До історичної топографії пізньосередньовічного Києва. *Археологічні дослідження стародавнього Києва*. Київ, с. 214–221.

Івакін, Г.; Козюба, В.; Чміль, Л. та ін. 2023. *Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві (за археологічними дослідженнями 1996–1999 років)*. Київ.

Коваль, В. 2019. О происхождении чернолощеной керамики. *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 12, с. 342–359.

Крайня, О. О. 2012. *Києво-Печерський жіночий монастир 16 – початку 18 ст. і доля його пам'яток*. Київ.

Курмановский, В. 2017. Смоленская керамика XI–XVIII веков: опыт рабочей классификации. *Памятники средневековой археологии Восточной Европы. К юбилею М. Д. Полубояриновой*. Москва, с. 112–124.

Оногда, О. 2015. Гончарний посуд XIV–XVI століть з розкопок на території Старого Київського Арсеналу. *Болховітіновський щорічник 2013/2014*. Київ, с. 137–152.

Оногда, О. 2013. Керамічний посуд із зашипами з розкопок монастирських комплексів XV – першої половини XVI ст. на території Києва. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали 11-ї Міжнародної наукової конференції (29–31 травня 2013 р.)*. Київ, с. 29–31.

Попельницька, О. 2023. Біскупське містечко на Київському Подолі у XVI – першій половині XVII століття. *Київські збірники історії, археології, мистецтва та побуту*, 1 (4), с. 59–73.

Розенфельдт, Р. 1968. *Московское керамическое производство XII–XVIII вв.* Москва.

Сергина, Т. 2004. Керамика Смоленська середини XIII – XVII веков. *Смоленские древности*. Смоленск, 3, с. 5–190.

Хамайко, Н.; Журухіна, О.; Чміль, Л.; Гунь, М.; Нестеровський, В. 2021. Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври. *Opus Mixtum*, 9, с. 121–150, X–XV.

Тетяна Ананьєва

Останнє дарування Кіндрата Лохвицького (1848): декларації, задум та наслідки

У статті на основі документальних джерел (офіційних та неофіційних) розглянуто благодійний дар археолога-аматора Кіндрата Лохвицького Київській духовній академії (1848 рік). Сформований документально-подієвий контекст дозволяє уточнити процедуру одержання дару Академією, його склад, проаналізувати подію 1848 року на тлі інших дарів-підношень Лохвицького, а внаслідок цього – встановити прецедент академічного дару, прояснити кілька мотиваційних складових вчинку Лохвицького, акцентувати значення дарувальної діяльності Лохвицького для формування київського комеморативного простору.

Ключові слова: Кіндрат Лохвицький, Київська духовна академія, стихійне збирання, мотивація дару, комеморация, Музей старожитностей Київського університету.

The article, based on documentary sources (official and unofficial), examines the charitable gift of the amateur archaeologist Kindrat Lohvytsky to the Kyiv Theological Academy (1848). The formed documentary and event context allows us to clarify the procedure for receiving the gift by the Academy, its composition, analyze the event of 1848 against the background of other gifts-offerings of Lohvytsky, and as a result, establish a precedent for the academic gift, clarify several motivational components of Lohvytsky's act, and emphasize the significance of Lohvytsky's gift-giving activity for the formation of the Kyiv commemorative space.

Keywords: Kindrat Lohvytsky, Kyiv Theological Academy, spontaneous collection, motivation of the gift, commemoration, Museum of Antiquities of Kyiv University

Як відомо, слово «дарування» в минулому мало кілька значень: це насамперед «дар, подарунок», але також і «винагорода за службу, утримання» (те саме, що й «платня»). Така полісемантика виявилася глибоко символічною щодо дарчого підношення, про яке йтиметься далі. Воно відбулося в Києві на початку 1848 року. 17 лютого Внутрішнє правління Київської духовної академії розпочало справу

№ 30 «По прошенію V класса чиновника Киндрата Лохвицкого с предложением в дар Академии собранного им кабинета» [ЦДІАУК, ф. 711 (КДА), оп. 1, од. зб. 2910].

Забігаючи наперед, скажемо, що дар був прийнятий. В одному із сучасних наукових видань навіть висловлено думку, що саме «на базі мінералогічного кабінету, заснованого 1848 року археологом-антикваром К. Лохвицьким»,

Братський Богоявленський монастир і Духовна академія. 1840 р.

«організувався» (у 1872 році, тобто майже чверть століття по тому) Церковно-археологічний музей (ЦАМ) при Київській духовній академії [Сохань 2015, с. 163]. Ця теза викликає низку питань (чому «кабінет» названо мінералогічним, чи був К. Лохвицький антикваром та ін.), до яких ми ще повернемося. Хай там що, але відомий факт дарування, окрім згадки в описі фондів Інституту рукопису НБУВ, мабуть, не привернув уваги дослідників.

Утім, цей, на перший погляд, буденний епізод становить значний історико-культурний інтерес. Джерела дозволяють осмислити дар 1848 року в ширшому контексті практики дарувань київського археолога-любителя Лохвицького, прояснюють не лише різноманітні мотиваційні складові вчинку дарувальника та низку біографічних реалій, але також взаємовплив культурних та економічних факторів, переформатування й проникнення приватних інтенцій в соціально-публічну сферу, прийоми комеморації та способи формування місць пам'яті в першій половині XIX ст. тощо.

***

Отже, 17 лютого 1848 року Правління Духовної академії розпочало «Дело» за поданою суплікою Кіндрата Лохвицького про прийняття в дар його «кабінету» – тобто зібрання предметів¹. У документі, написаному за три дні до того, статський радник Лохвицький лише перерахував тринадцять груп «многообразных» предметів, з яких складався «кабінет». Було згадано «ископаемые древнего мира», стародавні знаряддя, медалі та монети, стародавні рукописи, стародруки, твори живопису, скульптури, різьблення, мозаїки, вази, каміння та мінерали, «различного рода редкости». Окремо вказано кілька документів, що додавалися до «кабінету»: «признательные отношения» Університету Святого Володимира та колишнього ректора Київської духовної академії Інокентія (Борисова), диплом «Паризького загального статистичного товариства» та копія формулярного списку дарувальника. Лохвицький зазначав, що подає разом із суплікою докладний опис «кабінету».

Дар міг бути прийнятий лише в разі позитивної реакції низки церковних інстанцій. Як побачимо далі, дозвільна процедура мала

Архімандрит Антонін (Капустін)

формальний характер, але їй належало дотриматися. Розпочате канцелярське листування тривало до кінця 1848 року.

Виконуючи церковно-бюрократичні вимоги, 15 березня Правління Академії насамперед звернулося до київського митрополита Філарета (Амфітеатрова). Виклавши пропозицію Лохвицького, Правління висловило думку, що дар Лохвицького може бути дуже корисним для Академії та є значним придбанням [ЦДІАУК, ф. 711 (КДА), оп. 1, од. зб. 2910, арк. 15]. Правління «испрашивало Архипастырского соизволения на принятие такового пожертвования». Зазначимо, що серед тих, хто підписав цей документ, окрім ректора та інспектора, був бакалавр ієромонах Антонін (Капустін), у подальшому відомий візантиніст, дослідник церковної археології, який зробив безцінний внесок у формування колекції майбутнього Церковно-археологічного музею.

Резолюція митрополита Філарета (від 16 березня 1848 року) гласила: «Почтеннейшему господину Его высокоородию Кондрату

¹ Позначатимемо лапками слово «кабінет» як зібрання речей, на відміну від кабінету-приміщення.

Андреевичу Лофицкому объявить что Академия с глубокой благодарностью примет сие важное для нее приношение». Митрополит наказав Академічному правлінню скласти розпорядження про прийняття «кабінету» та разом з його описом доповісти Філарету для представлення Святішому Синоду [ЦДДАУК, ф. 711 (КДА), оп. 1, од. зб. 2910, арк. 3].

Улітку процес призупинився – лише 23 серпня Внутрішнє правління в черговому поданні сповістило митрополиту, що «кабінет» прийнято, а також представило опис для відправки до Синоду. Оскільки серед документів академічного «Дела» № 30 немає докладного опису речей, згаданого дарувальником, можна припустити, що саме його разом з новим донесенням передали до столиці.

Відповідь із Синоду надійшла 28 листопада. Заслухавши пропозицію обер-прокурора графа М. О. Протасова, Синод висловив Лохвицькому подяку за піднесені Академії предмети та ухвалив надрукувати інформацію про пожертвування в Санкт-Петербурзьких академічних відомостях. Нарешті, 20 грудня 1848 року про рішення Синоду повідомили самого дарувальника.

Виконавши всі формальності, Академія отримала заздалегідь очікуваний результат: фактично вирішення справи було визначено наперед клопотанням Правління та резолюцією митрополита від 16 березня. Отже, процес прийняття речей, пожертвованих Лохвицьким, почався значно раніше синодального вердикту: ще 30 липня 1848 року професор Академії Венедикт Павлович Чехович (1804–1862) доповідав, що виконав доручення Правління та отримав речі, вказавши на низку цінних для нашої теми подробиць.

Що подарував К. Лохвицький Духовній академії. Коли Чехович приймав подарований «кабінет», він, очевидно, зв'язав його склад з докладним описом Лохвицького (така можливість була до відправки паперів до Синоду) і виявив, що дарувальник передав не всі предмети, які сам же вказав у своєму описі. Чехович склав новий список, зафіксувавши реально наявні речі. На жаль, ми можемо порівняти його лише з коротким переліком із супліки Лохвицького, але навіть таке порівняння показує, що, наприклад, згаданих у супліці «замечательных ваз» та творів «ваяния»

Академія не отримала. А з творів живопису, «означенных в списке, представленном господином Лохвицким», надійшла лише одна картина. Натомість виявилось десять інших зображень. Ці непорозуміння могли пояснюватися, за висловом Чеховича, «немалыми хлопотами» під час передачі речей. У документах професора проглядає більш реалістичне ставлення до дару археолога, ніж відгуки в загальноакадемічних паперах, ідеалізовані за риторичною моделлю. Справа ускладнювалася ще й вельми похилим (за мірками того часу) віком Лохвицького – 78 років.

Якими речами надарив археолог Духовну академію? Список, складений Чеховичем, починається з «Ископаемых древнего мира», і серед них першим згадано «Мамонтов клык», знайдений 1836 року в Трипіллі. Це один з небагатьох подарованих Лохвицьким предметів, який зберігся, експонувався в Національному музеї історії України (НМІУ) та привернув увагу дослідників [Київська академія... 2020, с. 62; Радієвська, Костюк, Сорокіна 2019]. Проте треба виправити помилку недавніх публікацій про бивень, де стверджується, що його знайшов у Трипіллі сам Лохвицький. Ще 1865 року професор Духовної академії Ф. Терновський у статті «Лохвицкий и его жизнь в Киеве» [Терновский 1865, с. 144–146] навів листа київського головного лісничого Кондзеровського від 25 червня 1836 року, який засвідчував, що «замечательные окаменелости мамонта» випадково виявили селяни, а не Кіндрат Андрійович.

На другому місці в списку Чеховича вміщено мінерали – вони налічували 40 позицій. Далі йшли медалі та монети – 30 штук (у тому числі: 4 римські монети; «рубль новгородский» та «рубль киевский», тобто срібні давньоруські гривні; західноєвропейські монети XVI–XVIII ст. та ін.). У розділі книг подано 43 найменування видань XVII–XIX ст. (від «Поучений Кирилла Транквиллиона Ставроецкого», 1619 р.» та львівського видання «Анфологиона» 1632 р. до «Морских сигналов на английском» і «Законов китайских»). Далі перераховано рукописи – їх загалом 10 (серед них – «Летопись» Димитрія Ростовського, а також «Бумаги, относящиеся к открытию господином Лохвицким древних памятников в Киеве»). У розділі «Орудия» згадано зокре-

ма спис і чотири стріли від лука з розкопок Золотих воріт; тут же шабля, «доставшаяся господину Лохвицкому от деда его», та чомусь – «картини *господина* Лохвицкого», хоча 10 позицій творів живопису було перераховано в наступному спеціальному розділі. Один із зазначених у списку портретів – Миколи Микитовича Демидова – нині зберігається в НМІУ [Київська академія... 2020, с. 139 (у каталозі зазначено, що портрет «до ЦАМ надійшов до 1897 р., до того перебував у власності К. Лохвицького». Тепер можна уточнити дати переміщення портрета.)]. Розділ «Остатки древних памятников» налічував три позиції, зокрема цеглу з Десятинної та «Ірининської» церков. Останній розділ – «Предметы, по редкости заслуживающие внимание» – налічував 6 позицій, серед них – фінікова гілка, принесена з Палестини, кілька каменів, на яких помітні зображення хреста, людської фігури, ніби створені природою. Загалом у списку Чеховича близько півтори сотні різномірних предметів.

З історії зібрання та дарів К. Лохвицького. У літературі поряд із прізвиськом Лохвицького трапляються дефініції «колекціонер», «антиквар» (ми бачили це вище на прикладі покажчика Інституту рукопису). Але він не був ні одним, ні другим. Хоча в листуванні, щоденнику, записках Лохвицького, документах щодо заповіту та інших джерелах є короткі згадки про речі з його «кабінету» (як часом називав своє зібрання Лохвицький), його діяльність не мала рис та властивостей колекціонерської (систематизація речей, вивчення, опис тощо). Ми маємо справу з класичним прикладом стихійного збирання.

У XVIII – на початку XIX ст. збирання рідкостей, предметів старовини, книг перетворилося на атрибут способу життя вищих верств суспільства. Інтелектуальне дозвілля, яке стало маркером соціального статусу, включало збирання, інтерес до старожитностей як чи не обов'язкову культурну практику. У цій новій соціокультурній реальності статський радник Лохвицький прагнув зберегти столичні зв'язки, а також встановити нові знайомства з київськими впливовими особами. Археологічна діяльність забезпечувала «візу» до кола місцевої еліти. Лохвицький подбав, щоб вископоставлені «аматори старовини» дізналися

про його зібрання рідкостей. Він листувався із сановними і просто відомими колекціонерами, охоче повідомляв про свої знахідки та придбання, багато що з них підносив як дар.

У своєму прагненні досягти особистих цілей за допомогою «священних древностей» Лохвицький не був одинаком. Цей широко відомий алгоритм випробував, наприклад, Микола Гоголь. У січні 1830 року він писав матері: «<...> ради Бога, если будете иметь случай, собирайте все попадающиеся вам древние монеты и редкости, какие отыщутся в наших местах, стародавние, старопечатные книги, другие какие-нибудь вещи, антики, а особливо стрелы, которые во множестве находимы были в Псле. <...> Сделайте милость, пришлите их. Я хочу прислужиться этим одному вельможе, страстному любителю отечественных древностей, от которого зависит улучшение моей участи» [Вересаев 1990, с. 115]. Це був надійний спосіб «прислужиться» для «улучшения участи».

У законодавстві початку XIX ст. не існувало спеціальних норм щодо археологічних знахідок. Їхнім власником ставав той, хто знайшов, або хазяїн ділянки, на якій виявлено речі. Тому, проводячи розкопки, Лохвицький сповіщав не про всі знайдені предмети, багато залишалося в руках археолога і було в повному його розпорядженні.

Ще в 1825 році, невдовзі після розкопок Десятинної церкви, київський митрополит Євгеній (Болховітінов) повідомляв колекціонеру та знавцю древностей М. П. Румянцеву, що «візантійську медаль», оцінену відомим нумізмом Келлером у 200 рублів, уже продав власник удвічі дешевше. Утім, цікава для нас інформація міститься в закресленій Євгенієм фразі із застарілою інформацією: «медаль» належала «в Киеве находящемуся 5 класса чиновнику Кодрату Андреевичу Лохвицкому. Если Ваше Сиятельство поручите Берлинскому, то он у него ее выпросит» [Переписка митрополита 1868–1872... с. 125]. Отже, Лохвицький продав цінну річ, вірогідно, з розкопок. Але митрополит був переконаний, що, якби Румянцев виявив своє зацікавлення «медаллю» раніше, то отримав би її безкоштовно – як дар.

Дійсно, віддаймо належне археологу-аматору: документи згадують чимало дару-

вань Лохвицького, на відміну від окремих випадків продажу. Одне з найбільших підношень цілої добірки речей відбулося під час візиту до Києва великої княгині Олени Павлівни 1829 року. У складеній Лохвицьким «Описи древностям, найденным в 1824-м году; при раскрытии фундаментов Десятинной церкви <...>» [ІР НБУВ, ф. II, од. 22946, арк. 10] 21 позиція. Серед перелічених знахідок-дарувань були фрагменти мармурових деталей оздоблення та підлоги Десятинної церкви, хрест, фрагменти фресок, мозаїк, полив'яних плиток, навіть кістка тварини та «зуб вепра», каміння, цегла. Деякі знахідки за дорученням Лохвицького «прикрашені» малюнками та написами, також тут були хрестики, виготовлені зі знайдених мармурових фрагментів. У відповідь на дар надійшло віддарування – археолог отримав діамантовий перстень [ІР НБУВ, ф. II, од. 22949, арк. 12; Ананьева 2016, с. 89–97].

У середині 1830-х років відбулися кілька епізодів дарування-віддарування між київським археологом і впливовим державним діячем графом П. Д. Кисельовим. Лохвицький передав йому «российские монеты» (ймовірно, з розкопок) та «взамен» отримав «греческие и римские медали» [РГИА, ф. 958, оп. 1, д. 323, л. 1]. На цьому дарообмін не зупинився, Лохвицький продовжив його новою порцією «русских и других древних монет с надписями серебряных и золотых № 12-ть [тобто 12 штук. – Т. А.], каких я достал в Киеве» [РГИА, ф. 958, оп. 1, д. 323, л. 1]. У промовистому «дістав» є натяк на те, що до Лохвицького монети потрапили не безкоштовно, і це мало зрівняти в матеріальному сенсі його дар з даром Кисельова. Але для археолога цей обмін дарами мав важливішу, нематеріальну, складову – це був символічний ресурс, який зближував його з високопоставленим любителем історичних рідкостей, обґрунтовував претензії на власну елітну соціальну ідентичність.

Предметами дарувань ставали не лише речові матеріали, а й малюнки знахідок. До одного з листів 1838 року Кіндрат Андрійович додав зображення гривень, знайдених (за його твердженням) «при начальном разрытии древней церкви Феодоровского монастыря».

У відповідь Лохвицький очікував отримати книгу і навіть деякі дублікати монет з колекції свого адресата [ІР НБУВ, ф. II, од. 22946, арк. 2].

Можливо, щедрий археолог обдаровував не лише осіб обраного кола, утім, у документах про такі випадки не зазначено. Згадано лише підношення високопоставленим особам, а також вклади «священних старожитностей» у київські церкви та собори. Причому, церковні вклади, судячи з документів, представлені лише археологічними знахідками, зробленими на Хрестовоздвиженському місці («хрест», нібито зведений Апостолом Андрієм Первозванним, глечики з пшеницею, цеглини), при розкопках Десятинної та «Трининської» церков (каміння, плінфа, фрагменти декору тощо). Таким чином, ім'я Лохвицького асоціювалося з відкриттям сакральних пам'яток. В академічному дарі, як ми бачили, обмаль археологічних предметів. Не виключено, що до 1848 року їх просто не залишилося в археолога, який на цей час фактично відійшов від розкопувальної діяльності.

Як уже зазначалося, Лохвицький, збираючи предмети старовини та речі з розкопок, не був колекціонером, не складав навіть списків речей свого «кабінету». Тільки згадки в документах, подібні до наведених вище, дають певне уявлення про зібрання. Ще один з таких документів – перелік предметів, переважно книг та рукописів, що їх Лохвицький пропонував придбати історику М. Погодіну.

Це сталося в 1843 році. Бажання продати все, що могло зацікавити історика, причому поступитися за півціни, Лохвицький пояснював важким фінансовим становищем: «Бог видит! денег у меня нет, нечем заплатить за пересылку. Я разорен в Киеве неправосудием. Жалованье за заслуги мои отнято, доходов не имею, долгов не платят должники» [Барсуков 1893, с. 253–254].

У списку запропонованих для придбання стародруків були: Острозька Біблія 1581 року (200 р. с.²); Віленське Євангеліє 1644 року (100 р. с.); Євангеліон Петра Могили, львівського друку 1636 року (50 р. с.); Львівське Євангеліє 1683 року (25 р. с.); рукописне Євангеліє (200 р. с.); Тлумачення Послання до

² Тут і далі в дужках зазначено вартість у рублях сріблом.

Святий Димитрій Ростовський.
Парсуна початку XVIII ст.

римлян (100 р. с.); Життя Св. Отець (50 р. с.); Казання на Недільні Євангелія (25 р. с.). Згадано також про «археологический кабинет», але його склад не вказано, тільки зазначено, що, якби Погодін знайшов покупця, то Лохвицький готовий був віддати йому як посереднику половину вирученої суми.

Професор Духовної академії Петро Авсенев на прохання Погодіна відвідав Лохвицького і запевнив, що всі рукописи та стародруки «очень хорошо сохранились, чисты и благовидны. Древность их падает на период между 1534–1740 годом». Авсенев переконався в справедливості слів археолога про його бідність. А насамкінець зазначив цікаву і для нашої теми рису Кіндрата Андрійовича: «Впрочем ведь и старик-то упорен и *слишком уж, кажется, занят своими заслугами* [курсив наш. – Т. А.]. В претензии, что вы мало сказали в Москвитяине [журнал, що видавався Погодіним у 1841–1856 роках. – Т. А.] об них: он хотел бы чуть не похвального слова» [Барсуков 1893, с. 253–254].

Переказавши цей епізод, автор книги про Погодіна припустив, що переговори та листування були даремними. Проте через п'ять років у списку речей, подарованих Академії,

книг, запропонованих Погодіну, не було, крім однієї – Життя Св. Отець. Не було більше згадано й археологічного «кабінету».

Документи дозволяють дійти висновку, що київський археолог-аматор був власником досить випадково зібраних речей, які потрапляли до нього з розкопок, а також унаслідок обміну та придбань, які мали здебільшого етикетно-статусний характер та диктувалися міркуваннями престижу. Значна частина речей із зібрання підносилася Лохвицьким як дари. Однак він усвідомлював матеріальну цінність предметів і за потреби був готовий до їх продажу.

Посвята дару. Повернімося до академічного дару 1848 року. Пропонуючи Духовній академії свій «многочисленными трудами собранный кабинет», Лохвицький на самому початку супліки заявляв, що робить це, «[б]лагоговее к памяти <...> Святого Димитрия Ростовского и <...> к Киево-Братской Духовной Академии, как месту его воспоминания» [ЦДІАУК, ф. 711 (КДА), оп. 1, од. зб. 2910, арк. 1]. Наголошуючи на комеморативному мотиві свого благодійного діяння, Лохвицький у фіналі супліки знову нагадав, що дарування присвячене «пам'яті Святителя Димитрия Ростовского, во имя которого оно приносится» [ЦДІАУК, ф. 711 (КДА), оп. 1, од. зб. 2910, арк. 1. зв.].

Таке наполегливе акцентування шанування св. Димитрія Ростовського важко визнати характерним для Кіндрата Лохвицького: серед величезної кількості його рукописів, що збереглися, нам не довелося натрапити на жодну згадку імені святителя, надто у зв'язку з прагненням археолога увічнити пам'ять про нього. Однак ця меморіальна акція стає зрозумілою, якщо згадати, що ректором Академії в 1841–1850 роках був Димитрій (Муретов), духовним покровителем якого був св. Димитрій Ростовський. (Студент Духовної академії Климент Муретов був пострижений у ченці 1 вересня 1834 року з ім'ям Димитрій. Інспектор Академії преосвященний Єремія (Соловйов) згадував, що у виборі імені брав участь тодішній ректор Інокентій (Борисов)). Для адресатів супліки риторика Лохвицького та її зв'язок з керівником Академії були цілком прозорими. Особливе ставлення ректора до пам'яті святителя було широковідомим. До речі, якраз у 1848 році в Богоявленському соборі Братського монастиря, настояте-

Ректор Київської духовної академії Димитрій (Муретов)

лем якого був ректор Академії, на хорах було освячено боковий вівтар святителя Димитрія Ростовського, влаштований на власні кошти ректора в ім'я його ангела. Посвячення дару-«кабінету» пам'яті святителя Димитрія враховувало ці обставини і, на думку Лохвицького, підвищувало шанс задоволення його прохань.

Вибудовування значущих символічних маркерів у діяльнісному просторі Лохвицького було не новою практикою. Чиновник 5-го класу виявився досвідченим мотиватором і для досягнення своєї мети використовував апеляцію до ефективних спонукальних «орієнтирів»-стимулів. Він «упаковував» мотивуючу модель у контекст подій, особисто-пам'ятних для його візаві. Наприклад, у листах і записках у деяких випадках вказувалися не реальні дати початку розкопок чи виявлення знахідок (зазначені в щоденнику), а дні, які збігалися з релігійними святами, днями тезоіменитства, коронації, відвідувань тощо. Інтерпретації знахідок нерідко виявлялися аб-

сурдними через прагнення археолога надати сакральний зміст розкопанним предметам утилітарного призначення.

І треба визнати, що створені Лохвицьким комеморативні ситуації зазвичай успішно виконували покладену на них місію. Дарування «пам'яті Святителя Димитрія Ростовського», принесене Київській духовній академії – один з таких випадків.

Кабінети для «кабінету» К. Лохвицького. 21 жовтня 1848 року професор Чехович подав чергове донесення, у якому нагадував, що отримані від Лохвицького речі складені в кімнатах фізичного кабінету, де й без того було тісно – ледь вистачало місця для наукових приладів. Чехович знову просив зробити розпорядження про «надлежащее помещение» предметів. Інакше під час навчальних занять буде неможливо ознайомити студентів із фізичними приладами та дослідями. На думку Чеховича, спеціально для розміщення речей, пожертвованих Лохвицьким, необхідно звільнити задні кімнати, що примикають до фізичного кабінету. Однак, незважаючи на обіцянки інспектора Академії, справа не зрушила з місця.

Утім, ось на що треба звернути особливу увагу: про окремих кабінет для подарованих речей клопотав не лише професор Чехович, стурбований порушенням навчального процесу. Сам дарувальник теж писав не лише про «кабінет» як зібрання речей, а й про кабінет – окреме приміщення для його дару. У фіналі супліки Лохвицький виклав своє душевне бажання, щоб із подарованих Академії предметів «образован был при Академии один кабинет, наравне с другими кабинетами, при ней имеющимися в пособие для ее воспитанников». Саме такий кабінет, на думку дарувальника, мав увічнити пам'ять святителя Димитрія Ростовського, в ім'я якого, як ми пам'ятаємо, і було здійснено дарування. Отже, ішлося про кабінет для «кабінету».

Прояснити підтекст прохання про кабінет, висловленого в 1848 році, дозволяє більш ранній дарувальний епізод, який ми розглядаємо не лише як близьку аналогію, але як прецедент. Ідеться про університетський дар 1834 року. Нагадаємо коротко про нього [докладніше див.: Ананьева 2017, с. 61–76].

У липні 1834 року, до відкриття Університету Святого Володимира, Лохвицький пе-

Хрестик, віднайдений під час розкопок «Ірининської» церкви в 1833 р. Один з малюнків, виконаних на замовлення К. Лохвицького

редав у дар низку речей зі свого зібрання. Ці предмети не вписувалися в жоден з навчально-допоміжних підрозділів закладу, передбачених статутом, але дар було прийнято. Речі тимчасово розмістили в бібліотеці, яку доручили професору хімії Степану Федоровичу Зеновичу (1779–1856).

Ледве дочекавшись відкриття Університету, Лохвицький нагадав генерал-губернатору про подаровані «древности», знайдені під час розкопок церков Десятинної, «Ірининської», «Іллінської», Хрестовоздвиженського місця та Золотих воріт. Серед дарів були не лише речі, а й плани, малюнки та довідки з описами предметів. Лохвицький наполягав, що «нужно вести журнал для истории и переписку по сему предмету» [ІР НБУВ, ф. II, од. 22950]. А отже, забезпечити фінансування, зокрема, для розміщення дару «в киевском музее», якого на той момент ще не існувало. Ідея музею обговорювалася і з проректором Університету В. Цихом, який, за словами Лохвицького, мав намір рекомендувати археолога на музейне директорське місце [ІР НБУВ, ф. II, од. 22951, арк. 12]. Завдяки енергійним наполегливим клопотанням Лохвицького музей почав реально функціонувати до офіційного розпорядження про його створення, яке

сталось 17 березня 1837 року. Було виділено приміщення, купувалися меблі. Завідувачем музею автоматично визнали Лохвицького. Він знову відчув себе чиновником на службі та у вересні 1837 року зробив дуже важливий для нього крок – подав прохання про надання йому наступного чину 4-го класу – дійсного статського радника [ДАМК, ф. 299, оп. 1, спр. 6, арк. 19], а вже в грудні того ж року порушив питання про призначення платні [ІР НБУВ, ф. II, од. 22942, арк. 77]. Ці претензії остаточно поставили хрест на його університетсько-музейній кар'єрі.

В університетському перебігу подій проглядає сценарій, що його Лохвицький знову спробував реалізувати в 1848 році. Принесення дару з наступним виділенням кабінету для подарованих речей «наравне с другими кабинетами» – це лише перший етап. Адже «другие кабинеты» мали завідувачів; звідси випливало, що Лохвицький також мав стати завідувачем і т. д., і т. д. – дивись послідовність подій після університетського дару. Університетський музей середини 1830-х років був предтечею та прототипом кабінету Духовної академії 1848 року. Цілком імовірно, що, якби археологу-аматору судилося прожити ще кілька років, не лише кабінет, а й церковно-археологічний музей при Духовній академії міг з'явитися значно раніше 1872 року. А його першим завідувачем, як і університетського Музею старожитностей, став би Кіндрат Лохвицький.

Проте менш ніж за рік після ухвали Синоду щодо прийняття дару, 11 вересня 1849 року Кіндрат Лохвицький помер. Словесне заохочення вищого органу церковного управління було останньою втіхою для київського археолога-аматора, який чверть століття присвятив пошукам київських пам'яток старовини.

***

Церковно-комеморативна мотивація академічного дару К. Лохвицького, акцентована в супліці, була не єдиною його спонкою. Більш широкий контекст дарчої діяльності археолога-аматора, особливо результати прецедентного випадку – університетського дару 1834 року, дозволяють помітити важливий стимул цього вчинку: прийняття дару відкривало шлях до продовження служби, а отже – до підвищення чину. Таке підґрунтя дарчого

жесту Лохвицького створює враження непривабливої двоїстості, позбутися якого допомагають кілька міркувань.

Його кар'єрні прагматичні надії не справдилися. Але наполегливо намагаючись їх реалізувати, він, сам того не підозрюючи, виконував функцію промоутера історичних практик. Дарування високопосадовцям речей із зібрання-«кабінету», поширення «священних древностей» з розкопок, крім особистих захопчень, мали довгострокові соціокультурні наслідки, зокрема легітимацію археологічної діяльності. Запущені культурні механізми (виготовлення візуальних матеріалів та сувенірів з археологічних знахідок, створення іс-

торичних колекцій при київських навчальних закладах, ознайомлення відвідувачів з відкритими пам'ятниками тощо) сприяли формуванню київського комеморативного простору та місць пам'яті, проникненню історичних знань та інтересів у коло повсякденних зацікавлень городян, зрештою – пробудженню історичної свідомості. Як слушно зауважив американський історик Карл Беккер, на перебіг подій найбільше впливають саме ті історичні знання, які існують у головах пересічних людей [Зерубавель 2011, с. 11].

Чи не доречно тут згадати, що слово «дарування», крім двох значень, згаданих на початку статті, має ще одне – обдаровання.

Джерела та література

- ДАМК, ф. 299, оп. 1, спр. 6.
 ІР НБУВ, ф. II, од. 22946.
 ІР НБУВ, ф. II, од. 22949.
 РГИА, ф. 958, оп. 1. д. 323.
 ЦДІАУК, ф. 711 (КДА), оп. 1, од. зб. 2910.
 Ананьева, Т. Б. 2016. «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические. *Opus Mixtum*, 4, с. 89–97.
 Ананьева Т. Б. 2017. «Дабы сии древности были в киевском музее»: к истории создания Музея древностей Университета Святого Владимира. *Opus Mixtum*, 5, с. 61–76.
 Барсуков, Н. 1893. *Жизнь и труды М. П. Погодина*, кн. VII. Санкт-Петербург.
 Вересаев, В. 1990. *Гоголь в жизни. Систематический свод подлинных свидетельств современников*. Харьков.
 Зерубавель, Я. 2011. Динамика коллективной памяти. *Империя и нация в зеркале исторической памяти*. Москва, с. 10–29.
 Яременко, М., Затилук Я. (упоряд.). 2020. *Київська академія в колекції Національного музею історії України. Альбом-каталог*. Київ.
 Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым <...>, вып. 1–3. 1868–1872. Воронеж.
 Радієвська, Т., Костюк, І., Сорокіна, С. 2019 «Сей клик допотопний мамота»: з історії одного експоната. *Археологія & Фортифікація України. Збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції. Кам'янець-Подільський*, с. 190–199.
 Сохань, С. В. 2015. Ф. 301. Зібрання історичних документів та колекція Церковно-археологічного музею при Київській Духовній академії. *Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник*. Київ.
 Терновский, Ф. А. 1865. *Лохвицкий и его жизнь в Киеве. Киевлянин*, с. 144–146.

Список скорочень

- ДАМК – Державний архів міста Києва
 ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
 РГИА – Российский государственный исторический архив
 ЦДІАУК – Центральний Державний історичний архів України в м. Києві

Постать-символ витоків історіографії Русі та України: до 970-річчя народження святого Нестора Літописця

У статті розглянуто процес формування в суспільній історичній пам'яті Русі й України образу давньоруського письменника Нестора як уособлення інтелектуальної культури на теренах Київської держави X–XIII ст. та основоположника української історіографії.

Ключові слова: Нестор, культура, література, літопис, агіографія, патерик, Києво-Печерська лавра.

The process of forming of the image of Old Rus' writer Nestor in the public historical memory of Rus' and Ukraine as a personification of intellectual culture in the Kyiv state of the 10th–13th centuries and the founder of Ukrainian historiography is examined in the paper.

Key words: Nestor, culture, literature, chronicle, hagiography, paterikon, Kyiv-Pechersk Lavra.

Постановою Верховної Ради України № 3536-IX від 21 грудня 2023 року («Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024–2025 роках») у 2025 році в Україні на державному рівні відзначається «970 років із часу народження Нестора Літописця (1055–1113), історика та літератора» (Додаток № 2, II) [Постанова 2024].

Забігаючи вперед, зауважимо, що історичні джерела не наводять дат Несторового життя, а згадувані в цитованій вище Постанові – гіпотетично вираховані дослідниками XVIII–XIX ст.

Водночас пропонується ювілей є до речною нагодою простежити, як сприйняття постаті Нестора еволюціонувало в колективній свідомості населення Русі й України, від уявлень про одного з перших та видатних ві-

тчизняних письменників – до постаті, котра уособлює інтелектуальне життя на теренах Київської держави X–XIII ст.

Напередодні Київського патерика: Нестор – печерський чернець, диякон, агіограф

Жоден із творів, що містять біографічні відомості про Нестора, не зберігся в оригіналі, а їх репліки мають ознаки редагування. Отже, розпочинати огляд історичних рефлексій щодо уславленого письменника доводить-ся саме від цих реплік.

Житіє Феодосія, присвячене молодшому з двох засновників Києво-Печерського монастиря, написано не раніше 80-х років XI ст., оскільки останнім серед настоятелів обителі згадує Никона [Успенский 1971, с. 134]. 1088

Іл. 1. Літописець. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

роком літописи датують кончину Никона, при цьому ще під 1078 роком, згадуючи про управління монастирем Никоновим попередника Стефана [ПСРЛ 1846, с. II, 85, 89]. У Житті Нестор вказує своє ім'я, авторство стосовно цього твору, своє авторство і більш ранній час роботи над *Читанням про Бориса і Гліба*, слухання усних розповідей самовидців Феодосієвого життя, свій вступ до монастиря за ігумена Стефана, постриг і висвячення на диякона при тім самім настоятелі, деякі інші монастирські події часів управління Стефана й Никона [Успенский 1971, с. 71, 133–134]. Найстарший список Життя зберігся в складі унікальної «Успенської збірки» межі XII–XIII ст. [Успенский 1971, с. 3, 71–135]. Наступними (молодшими) є списки XV–XVI ст. у складі редакцій *Києво-Печерського патерики* [Древнерусские 1999, с. 257–263, 271], про який ми ще будемо говорити дещо пізніше.

Особливе місце серед джерел, асоційованих із Нестором, посідає «*Повість минулих літ*», котра збереглася в складі багатьох літописів XIV–XVI ст., передусім Лаврентіївського (1377 року) та Іпатіївського (початку XV ст.) [Толочко 2011, с. 281].

«*Це повість минулих літ, звідки пішла Руська земля*», – так починається твір у Лаврентіївському літописі [ПСРЛ 1846, с. II, 1]. В Іпатіївському, після переліку князів, що сиділи в Києві до монгольської навали, та заголовку – «*Літопис Руський, з Богом починаємо, отче, благослови*» – читаємо далі: «*Повість минулих літ чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки ж пішла Руська земля*» [ПСРЛ 1923, стб. 1–2]. Попри деякі розбіжності варіантів «Повісті» у двох літописах, у хронологічному діапазоні від середини XI до початку XII ст. твір подає кілька оповідей та чимало коротших звісток про Києво-Печерський монастир і його діячів (під 1051, 1072, 1073, 1074, 1075, 1088, 1089, 1091, 1094, 1096, 1106, 1107, 1108 і 1110 роками). Сюди належать, зокрема, три змістовні статті про обитель 1051, 1074 і 1091 років та опис її пограбування половцями в контексті розповіді про набіг на південну околицю Києва в 1096 році [ПСРЛ 1846, с. II, 67–69, 78–85, 89–91, 99, 120–122; ПСРЛ 1923, стб. 142–148, 169–187, 196–203, 214–215, 220–221, 254–258]. У статтях 1051 і 1091 років та по-

Іл. 2. Герб Печерського району м. Києва. Автори М. Галенко, Л. Багинський. 2003 р.

відомленні 1096 року наявні автобіографічні рядки, написані від особи насельника Києво-Печерського монастиря. Так, під 1051 роком після звістки про обрання на Київського митрополита священника Іларіона читачеві запропоновано велику розповідь про початок обителі (оскільки, до висвячення на митрополита, Іларіон часто відвідував майбутню монастирську місцевість, викопавши тут печеру для приватної молитви, а після хіротонії ієрарха тут оселився пустельник Антоній – безпосередній засновник монастиря). Наприкінці ж розповіді літописець декларує власне авторство щодо статті й повідомляє про свій вступ до обителі у віці 17-ти років за ігуменства Феодосія. Під 1091 роком, оповідаючи про віднайдення мощей Феодосія (для перенесення з печерного цвинтаря до освяченого в 1089 році мурованого храму), автор тексту прямо засвідчує свою активну участь у цій події. Напад на монастир в 1096 році описаний людиною, яка unikла смерті та полону, опинившись у групі ченців, котрим вдалося сховатися на задвірках [ПСРЛ 1846, с. II, 67–69, 89–91, 99; ПСРЛ 1923, стб. 142–148, 198–203, 220–221]. Слід ще звернути увагу на статтю 1074 року, перша частина якої присвячена кончині Феодосія, а друга – чотирьом його

Іл. 3. Нестор. Гравюра. Печерський Патерик.
1661 р. Майстер Ілля

сучасникам, печерським аскетам Даміану, Єремії, Матфею та Ісакію [ПСРЛ 1846, с. II, 79–85; ПСРЛ 1923, стб. 172–187]. Тут відсутні автобіографічні ремарки, але друга частина статті відіграла цікаву роль у формуванні уявлень про Нестора як літописця.

**Рукописний патерик
та «несторівський» список
«Повісті минулих літ»:
свідки чи популяризатори
Нестора-Літописця?**

Найстарший збережений і чітко датований рукопис *Києво-Печерського патерика* створено 1406 року (за ініціативи Тверського єпископа Арсенія). Проте в цій версії (у науці з XIX ст. – т. зв. Арсеніївська редакція) збірка дещо скорочена, порівняно з більш поширеними її варіантами (зокрема Основною редакцією, котра, як вважалося тривалий час, сформувалася між другою чвертю XIII й початком XIV ст. та збереглася лише в списках межі XV–XVI ст.). Основу Патерика, за уживаними в науці уявленнями, складають *Слово про Печерську церкву* (перший мурований

храм обителі), *Послання єпископа Симона* (до печерського ченця Полікарпа) та *Послання ченця Полікарпа* (до печерського настоятеля Акіндіна). Аналізуючи список 1406 року, єпископ Вінницький Макарій (Булгаков) дійшов висновку (1856), що Симон є також автором *Слова* (ця думка отримала визнання) [Древнерусские 1999, с. 254–260, 267, 269, 272, 309].

Слово згадує про руйнацію соборного храму в м. Суздалі [Абрамович 1930/1931, II, с. 12; Древнерусские 1999, с. 16, 394], яку Лаврентіївський літопис датує 1222 роком [ПСРЛ 1846, II, с. 189], а Симонове *Послання* – про завершений новий храм [Абрамович 1930/1931, II, с. 103; Древнерусские 1999, с. 22, 403], освячений, за літописом, у 1225 році; наступного 1226 року в м. Володимиріна-Клязьмі помер місцевий єпископ Симон [ПСРЛ 1846, II, с. 190]. На цій підставі дослідники XIX–XX ст. визначали час написання *Слова* та обох *Послань* (виходячи зі змісту, лист Полікарпа написаний під враженням від листа Симона) [Абрамович 1930/1931, I, с. X–XI; II, с. 124; Древнерусские 1999, с. 36].

Нещодавно запропоновано радикальний перегляд концепції формування Патерика. На думку П. Федотової, *Слово* написав печерський ігумен Феодосій Грек (близько 1142–1156), а наведені в Патерику житія (відомі нам у складі *Послань*, «створених» при редактуванні збірки в XIII–XV ст.) – почасти Феодосій Грек і почасти – Володимир-Волинський єпископ Симон (1123–1136), первісну ж версію Патерика відображає рукопис початку XV ст. з Кирило-Білозерського монастиря (найстарший екземпляр т. зв. «Феодосіївської» редакції, названої за згадкою в деяких її статтях переписувача Феодосія) [Федотова 2021]. Новий погляд на народження Патерика має пройти наукову рецепцію, тому в нашій розвідці ми вживатимемо ті назви основних частин збірки, які є традиційними для останніх ста років: *Слово про Печерську церкву*, *Послання Симона*, *Послання Полікарпа*.

Наприкінці розповіді про ченця Агапіта *Послання* Полікарпа зауважує, що «блаженний Нестор у *Літописі* написав про блаженних отців – про Даміана і Єремію, і Матфея, і Ісакія», а в розповіді про ченця Никиту –

«Нестор, той, що написав Літопис», вказаний серед «тих преподобних», які рятували героя сюжету від небезпеки: подія відбулася після загибелі князя Гліба Святославича (сина Святослава Ярославича Чернігівського) [Абрамович 1930/1931, II, с. 126, 133; Древнерусские 1999, с. 37–38, 42], котра датується за «Повістю минулих літ» 1078 роком [ПСРЛ 1846, с. II, 85; ПСРЛ 1923, стб. 188].

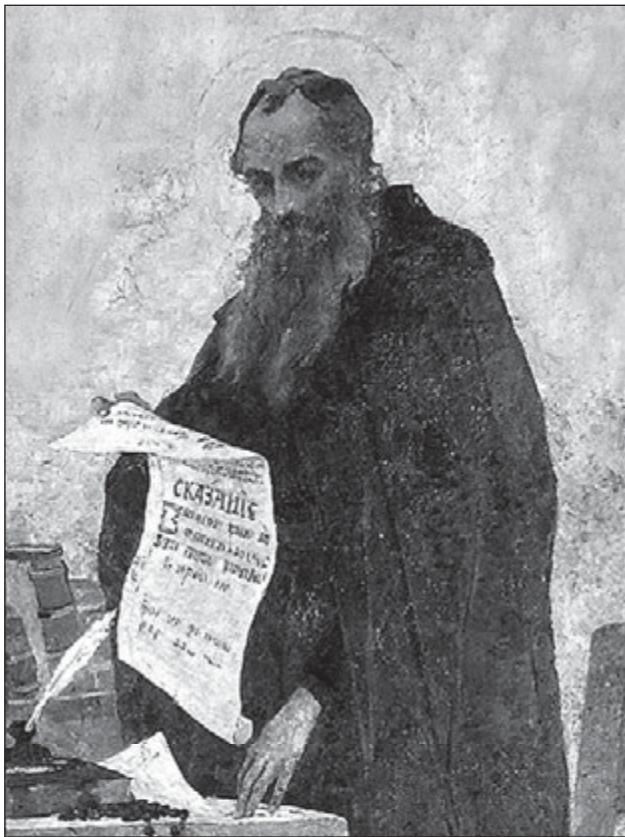
У ході формування Патерика, окрім писань Симона й Полікарпа, різні укладачі додавали до збірки (вибірково та не в однакової послідовності) інші «києво-печерські» агіографічні тексти. Це, передусім, *Житіє Феодосія*, а також три *Слова* – «...про початок Печерського монастиря», «...про перших ченців печерських», «...про перенесення мощей Феодосія», для яких використано літописні статті відповідно 1051, 1074 (частина про чотирьох аскетів) і 1091 років. Значною віхою еволюції рукописного Патерика в книжковому обігу Русі стали дві редакції, укладені в 1460 і 1462 роках києво-печер-

ським ченцем Касіяном (відповідно I та II «Касіянівські»). Першу характеризує включення до збірки чотирьох невеликих, але важливих для життєписів печерських святих повідомлень з «Повісті минулих літ» (1106 – про постриг Миколи Святоші, 1108 – про канонізацію Феодосія) та з її літописного продовження за XII ст. у Південній Русі (1156 – про єпископа Нифонта, 1182 – про обрання архимандрита Василя). При цьому, I Касіянівська редакція Патерика, текст якої набув поширення й у Північній Русі, приписує авторство Слів про початок монастиря та про перенесення мощей Феодосія – *Несторові*. Заради реструктуризації збірки у відповідності до хронології історії монастиря, 1462 року Касіян створює нову версію Патерика, матеріал якої ліг в основу всіх подальших редакцій, здебільшого друкованих [Древнерусские 1999, с. 280, 283–285, 287–290, 296].

Як бачимо, в основних текстах Патерика, за доби його формування, – від творів Симона й Полікарпа (20-ті роки XIII ст.) до редакцій Касіяна (60-ті роки XV ст.), – відбулося прагнення інтелектуалів Києво-Печерської обители постулювати авторство Нестора-агіографа щодо літопису зі статтями про подвижників монастиря. Питання ж, на чому базувалася ця тенденція – чи на ідейній впевненості Полікарпа (котрий зазначав перед Акіндином, що серйозно торкається печерської агіографії вперше за 160 років після Нестора [Абрамович 1930/1931, II, с. 133; Древнерусские 1999, с. 42]) про причетність автора *Житія Феодосія* до роботи над літописом, чи на давній монастирській традиції (усній або писемній, пам'ятки якої не збереглися), – лишається наразі відкритим.

Хай би там як, але на новому історичному етапі – входження українських земель до складу польсько-литовської Речі Посполитої і відповідної активізації в суспільстві цієї держави релігійних дискусій (при офіційному домінуванні католицизму та поширенні протестантизму в Литві й Польщі, православні України й Білорусі обстоювали свої права, апелюючи до церковної минувшини Русі), – визнання за Нестором-агіографом також і ролі літописця набирало обертів.

На зламі 50–60-х років XVI ст. в Україні, ймовірно, саме в Києво-Печерському

Іл. 4. Нестор. Розпис у Трапезному храмі Києво-Печерської лаври. Автор І. Їжакевич. Початок XX ст. [За: Патерик 2004]

Іл. 5. Нестор. Печерський Патерик. 1702 р. Гравюра.
Автор Л. Тарасевич

монастирі, було виготовлено список літопису, близький за змістом до Іпатіївського і відомий як «Хлебніковський» (за прізвищем тимчасового власника у XVIII ст. – колекціонера Хлебнікова). Тут, перед уже відомими нам словами «чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського», читаємо: «Нестора». До початку XVII ст. рукопис втратив частину листів. У 1621 році він точно перебував у віданні обителі, згодом потрапив до рук логофета (канцлера) Молдови, але по тому повернувся у Київ, де 1637 року митрополит Петро Могила компенсував деякі втрачені листи й лишив на маргінесах літопису численні нотатки [ПСРЛ 1998, I, с. Е–N]. Нині «Хлебніковський список» вважається єдиним, що містить у заголовку Несторове ім'я [Творогов 1987]. Автобіографічну ремарку літописця в кінці статті 1051 року Могила коментує так: «Нестор чернець»; статтю ж 1091 року: «Нестор про себ(е) говор(ить)» (кілька літер пошкоджено обрізом аркуша) [РНБ, ОСПК F.IV.230, с. 140, 187].

Канонізація Нестора на сторінках друкованих видань

1635, 1638, 1643, 1661, 1674 і 1763 років

«Патерикон» (1635), «Тератургіма» (1638), «Правило молебне до святих Печерських» (1643). У тих самих 30-х роках XVII ст. Петро Могила ініціює видання Києво-Печерським монастирем друкованої версії Патерика польською мовою (1635), – редагованої з урахуванням міжконфесійного й політичного контексту, а також літературних смаків доби бароко, – і друкованого продовження Патерика у вигляді книги з польським текстом (1638), але грецьким словом на початку назви: «Тератургіма» («Чудотворці»). Модифікований Патерик, під редакцією єпископа Сильвестра Косова (майбутнього митрополита-наступника Могили), мав репрезентувати соціуму Речі Посполитої історію православної церкви в землях Русі (передусім Південної, тобто в Україні), а «Тератургіма», укладена вченим печерським ченцем Атанасієм Кальнофойським, мала задекларувати, що в православній церкві не вичерпалася благодать (чудес зцілень, відтак і благодать церковних таїнств), котра засвідчує ортодоксальність (а не ересь) її віровчення, та ознайомити читача із сакральною топографією Києва (місцями й пам'ятками церковної історії, оспіваної в Патерика й літописах, здавна відомими та щойно виявленими святими реліквіями) [Сінкевич 2013, с. 5–18, 30–31, 58–60, 79, 108–123, 148, 177–178; Глобенко 1956].

Важливо зазначити (адже це вплинуло на репрезентацію Нестора у виданні 1635 року), що, використовуючи рукописну традицію Патерика, Косів розподілив її матеріал за меншими за обсягом (ніж попередні «літописні») та Симонове Слова, Несторове Житіє Феодосія, Послання Симона й Полікарпа) структурними опціями – новелами (життями, історіями, повістями), до кожної з яких матеріал добирався «під» героя (святого) або подію (чудо) [Сінкевич 2013, с. 33–35]. Тенденція виокремлення індивідуальних життів з тексту первісних складових Патерика помітна (локально) ще в ранніх редакціях книги (на початку XV ст. уривок про Даміана вже відділяли від решти Слова про перших ченців), тотальної ж форми вона набуває в Косова [Древнерусские 1999, с. 258–280, 300]. Окрім новел, що

складають ядро редакції 1635 року, на її початку та в кінці є розділи для «підсилення» актуалізації видання. Це – панегірик вельможі Адаму Киселеві (урядовцю православно-го сповідання, тодішньому протектору своїх одновірців у Речі Посполитій), передмова з апологією православного вшанування святих реліквій та нарисом Хрещення Русі, каталог («Хронологія») Київських митрополитів (на захист їх канонічної легітимності), покажчик (Ресстр речей найважливіших), неповний перелік авторів використаних творів (Історики). За винятком панегірика, у цих розділах, – як і в частині новел, – також фігурує ім'я Нестора [Сінкевич 2013, с. 33–35, 58–60, 124–146].

Як і в Патерику редакцій 1460 і 1462 років, у виданні 1635 року Нестор виступає в трьох ролях: одного з авторів книги (тобто агіографа), літописця та печерського ченця (очевидця та/або учасника деяких монастирських подій). Однак формати згадок про нього в Косова є більш різноманітними: не лише в заголовках та основних текстах, але й на маргінесах, і в переліку авторів.

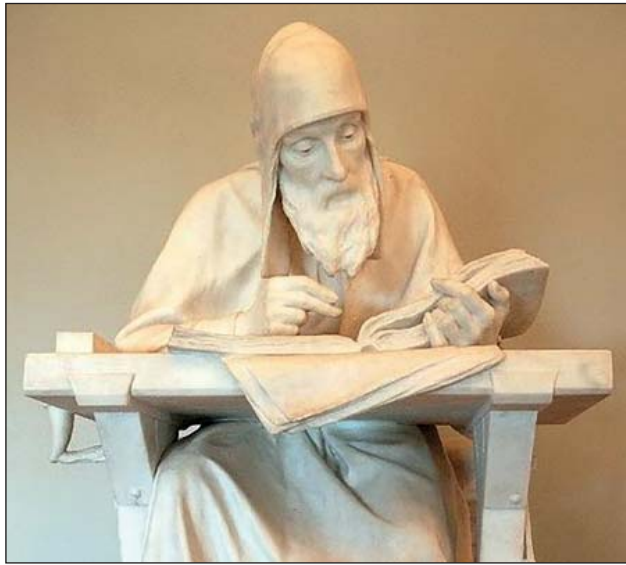

Лл. 6. Нестор. Розпис у Володимирському соборі м. Києва. Автор В. Васнецов. Кінець XIX ст. [За: Патерик 2004]

«Патерикон, або Життя святих отців Печерських. Докладно слов'янською мовою через святого Нестора Ченця й Літописця Руського раніше описані. Нині ж за грецькими, латинськими, слов'янськими і польськими письменниками пояснені та коротко подані. Через вельмишановного в Бозі отця Сильвестра Косова, єпископа Мстиславського, Оршанського і Могилевського. У Києві, в друкарні св. Лаври Печерської. Року, 1635», – читаємо на титулі [Сінкевич 2013, с. 216] (у панегірику Адамові Киселю укладач «Патерикона» знов нагадає про свою роботу з додатковими джерелами та відзначить факт інституційної участі Петра Могили у видавничому проєкті: «Чуйного сторожа Церкви Божої, теперішнього його милості отця, пана і пастиря нашого, прийшла турбота, і благословення, і воля: віками утаєний, у монастирських скарбницях схований Патерикон, тобто життя святих отців Печерських, від пилу очистити й світові відкрити. І тоді я охоче занурився у глибину грецьких, слов'янських, латинських, руських і польських історіографів, їхні хроніки та аннали перечитати – що то за обранці Божі були, за яких часів жили, дізнатися») [Сінкевич 2013, с. 228–229].

Таким чином, уже при першому зверненні до читача (у назві книги) перший друкований Патерик одразу згадує Нестора, ототожнюючи ченця, літописця й агіографа, а також цілком приписуючи цьому авторові рукописну версію збірки. І лише читання всього тексту «Патерикона» відкриє читачеві, що формулювання про Нестора в заголовку є узагальненням, а насправді рукописний Патерик мав ще двох авторів [Сінкевич 2013, с. 37–38, 434–435, 446–447, 530–533, 562–565].

Наступна «зустріч» із Нестором – у нарисі Хрещення Русі (у складі передмови). Нарис посилається на Нестора п'ять разів, двічі – на маргінесах і тричі – в основному тексті. На маргінесах – з приводу подорожі апостола Андрія на Київські гори та місії Кирила й Мефодія до слов'ян. В основному тексті – з приводу місії до слов'ян апостола Павла (I ст.), місії Кирила й Мефодія та імені візантійського посланця-теолога, який виклав основи християнського віровчення Київському князеві Володимирі. Примітки на маргінесах: спочатку – «Нестор, св. Літописець Слов'янський,

Іл. 7. Нестор. Автор М. Антокольський. 1892 р.
Мармур. Національний музей
«Київська картинна галерея»

І частина Хронік», потім – «Св. Нестор, І част. Хрон». В основному тексті: «Додає старий Літописець Слов'янський Нестор, що і Павло св. Апостол Слов'янським проповідував народам»; «<...> як свідчить стародавній наш Літописець Слов'янський Нестор та інші історики»; «Нестор його називає Кирилом» [Сінкевич 2013, с. 262–267].

Зауважимо, що, за спостереженнями дослідниці «Патерикону» Н. Сінкевич, при використанні матеріалу з історичних хронік Косів віддає перевагу друкованим польським і латинським авторам, – беручи до уваги обізнаність читацької аудиторії, – а на Нестора та інші «руські літописи» посилається стосовно відомостей, які не мають дублювання в західних джерелах [Сінкевич 2013, с. 50–58].

Перейдемо до новел «Патерикону». Життєпис Антонія, створений на основі літописної статті 1051 року і Слова про початок Печерського монастиря з рукописного Патерика, має заголовок «Житіє св. Антонія Печерського. Вибране з Літописця Слов'янського Нестора» [Сінкевич 2013, с. 274–275]. У кінці Життя читаємо: «Тоді, коли так добре керував монастирем св. Феодосій, Нестор святий у вісімнадцять вже років до нього в чернецтво вступив, і той перший є описувач житій св. Печерських» (на думку Н. Сінкевич, вік Феодосія збільшено Косовим задля узгодження з правилами католицького чернецтва

часів друкування «Патерикону») [Сінкевич 2013, с. 89, 282–283].

Перероблене Житіє Феодосія, зокрема, шляхом додавання матеріалів з літописної статті 1091 року (і Слова рукописного Патерика про перенесення Феодосієвих мощей), повідомляє, що «Нестор, той Літописець Печерський», брав участь у віднайденні поховання святого в печері. У літописі (і Слові) зазначено, що при перенесенні мощей здійснилося пророцтво Феодосія, висловлене ним своїй духовній доньці Марії, дружині Яна. «Патерикон» починає уривок про це пророцтво такими словами: «Додає дивну річ той Літописець Руський Нестор, що один пан <...>» (ім'я Яна вилучено, Марію ж названо Мариною) [Сінкевич 2013, с. 342–347]. У поясненнях до Життя Нестор фігурує як історик, за чіскою працею Косів зв'язав деякі хронологічні реperi. Основний текст: «<...> згідно зі старовічним нашим Хроністом св. Нестором, Ченцем Печерським» – вказано день смерті князя Ізяслава Ярославича, «за св. Нестором» – час князювання Всеволода Ярославича. Маргінеси: «Св. Нестор Печерський» – джерело відомостей про Ярополка Ізяславича, «св. Нестор у своїй хронології» – свідчить, що освячення Великої Печерської церкви відбулося за князювання в Києві Всеволода Ярославича [Сінкевич 2013, с. 352–357].

Попри наявність у «Патериконі» окремої житійної новели про ігумена Стефана, у ній не згадується про «прийняття» Стефаном до обителі Нестора (як пам'ятаємо, згідно з інтерпретацією Косова, той «у чернецтво вступив», – тобто прийняв постриг, а не лише прийшов до монастиря, – ще за ігуменства Феодосія) [Сінкевич 2013, с. 356–359].

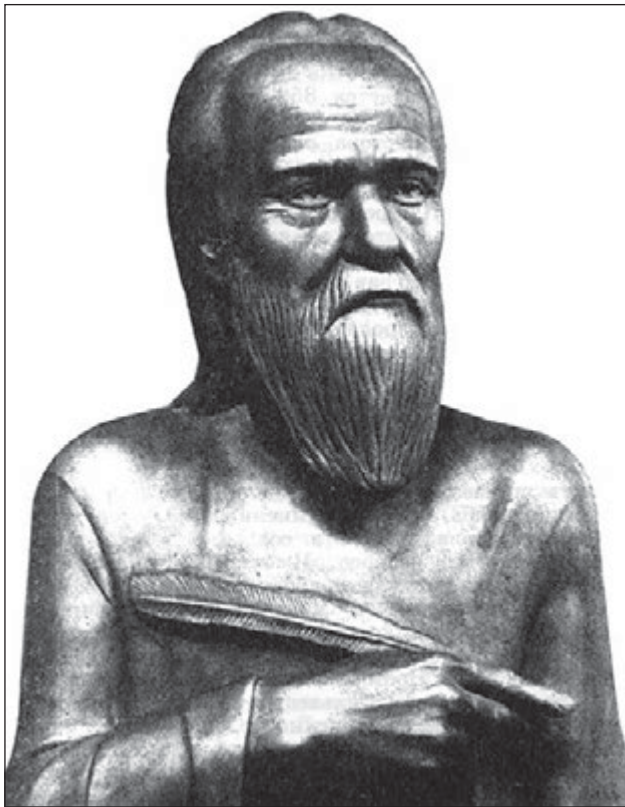
У новелі про Никиту «Нестор, котрий написав Хроніку, або Літопис, і Патерик Печерський», – один з рятівників головного героя від спокуси [Сінкевич 2013, с. 406–413].

У заголовках новел про Агапіта і Григорія автором історій про цих святих названо Полікарпа, а в кінці новели про Онисифора – відповідно Симона (що узгоджується з рукописним Патериком, де перші двоє – герої Послання Полікарпа, третій – Послання Симона). У кінці ж новели про Афанасія автором історії хибно названий Полікарп (у рукописному Патерику Афанасій – герой Послання

Симона) [Сінкевич 2013, с. 434–435, 446–447, 530–533, 562–565].

Каталог київських митрополитів містить такі посилання на Нестора в основному тексті: «Хроніст наш Руський святий Нестор розповідає» (V), «Нестор св. розповідає» (VI), «Нестор святий розповідає» (VII), «як пише Нестор святий» (XIII). Останнє з посилань атрибує Нестору виклад літописних подій аж за 1146 рік [Сінкевич 2013, с. 584–591]. Показчик присвячує Несторові два рядки: «Нестор у вісімнадцять років вступає до Монастиря святого Феодосія», «Нестор св. Життя Печерських святих описує» [Сінкевич 2013, с. 644–645]. Нарешті, неповний перелік авторів використаних Косовим творів, маючи лише вісім позицій, три перші віддає Симону (I), Полікарпу (II) і Нестору (III, «Св. Нестор Чернець Печерський») [Сінкевич 2013, с. 670–671].

Згадки про Нестора в «Тератургімі», за одними рисами, подібні до згадок у «Патериконі» (вони численні, наявні в різних розділах книги, в основному тексті та на маргінесах),

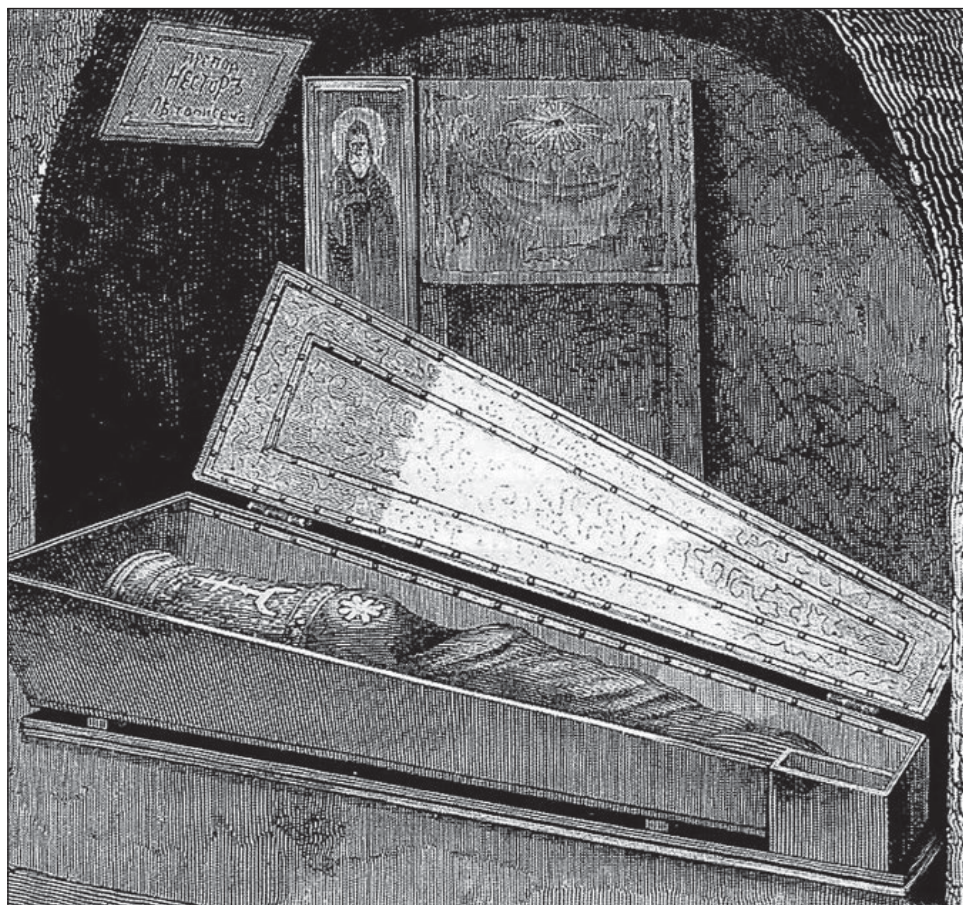
Лл. 8. Нестор. Антропологічна реконструкція. Автор С. Нікітін. 80-ті роки ХХ ст. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра»

за іншими – мають свої особливості (класифікуються простіше (як посилання щодо літописних подій, позиція в переліку авторів використаних творів і локалізація поховання історика в печерах), ім'я та супровідні слова подаються більш лаконічно та одноманітно, водночас хронологія «Нестора» як історичного джерела сягає вже XIII–XV ст.).

У панегірику князеві Святополку-Четвертинському автор «Тератургіми» посилається на Нестора в основному тексті: «читай Нестора Року від створення світу, 6371 аж до Року 6488», а також на маргінесах: «Нестор від створення світу Р[оку] 6562», «Нестор в Роц[і] 6610» (йдеться про 863, 980, 1054 і 1102 роки по Різдві) [Kalnofouyski 1638, Przedmowa, ark. В об., b 2 об.]. У переліку авторів знаходимо рядки: «Св. Нестор Чернець Печерський, Хроніст Руський» [Kalnofouyski 1638, Syllabus].

Далі, у параграфах «Трактагу Першого», натрапляємо на хронологічні посилання на маргінесах («Нестор під роком 6558», «Нестор під <...> роком 6617», «Нестор під Роком 6580», відповідно 1050, 1109, 1072 роки), відомості про локалізацію поховання Нестора в Ближніх (Антонієвих) печерах Києво-Печерського монастиря (основний текст: «20. Святий Чернець Нестор Хроніст Руський») та цікаву нотатку на маргінесі розповіді про тривале запусіння Великої Печерської церкви від навали Батия (1240, у «Тератургімі» – 1237) аж до оновлення споруди під патронатом князя Симеона Олельковича (1470): «Багато років пустувала церква Печерська, Нестора читай» [Kalnofouyski 1638, s. 4, 41, 55, 56]. У зазначеному контексті, Нестор – уже більше, ніж ім'я автора (укладача) літопису, це – власне назва самого літописного зведення.

У «Патериконі» й «Тератургімі» закріплюється іменування Нестора «святим». У 1643 році Петро Могила ініціює видання друком *Правила молебного до преподобних отців наших Печерських і всіх святих, які просіяли у Малій Русі. Правило являє собою богослужбовий «канон»* (у даному випадку центральний текст вечірньої або нічної церковної служби, що відправляється напередодні найголовнішого богослужіння – літургії), і тут, у пісні 8-й, 2-й тропар присвячено Не-

Лл. 9. Мощі св. Нестора Літописця у Ближніх Лаврських печерах. Гравюра. Автор Л. Сєряков. 1869 рік. Публ. за: [Кізлова 2017]

стору: «*Несторе богомудрий, житій святих описувач найперший і наслідувач їм добрий, до слави їх, по молитвах до тебе, зроби мене причетним*». Видання *Правила* стало апогеєм поетапної канонізації Собору Печерських святих. Зокрема, у їх числі вперше канонізували Нестора Літописця як одного з небесних покровителів усіх православних християн, передусім на теренах земної батьківщини [Кабанець 1997; Канон 1997]. 1643 рік завершив також першу фазу «канонізації» Нестора як постаті, що її сприймали як найвідомішого історика й агіографа Давньої Русі.

Патерик, або Отечник Печерський (1661), *Синопис* (1674), *Служба святим Ближніх печер і Служба Нестору* (1763). Після смерті Петра Могили (1647), події Хмельниччини (1648) спричинили від'єднання Лівобережної України й Києва від Речі Посполитої. Ці політичні зміни вплинули на пропагування концепту давньоруської спадщини в творах церковних спікерів, включаючи керівництво Києво-Печерської лаври [Шалашна 2016].

У 1661 році Лавра надрукувала Патерик слов'янською мовою (*Патерик, або Отечник Печерський*), повертаючись до більшого обсягу матеріалу (з орієнтацією на рукописну редакцію 1462 року) і водночас удосконалюючи розподіл тексту по новелах (апробований виданням 1635 року) [Древнерусские 1999, с. 292–309].

Розгорнута назва на титулі зазначає, що Патерик «складений трьома Печерськими святими»: Нестором Літописцем, Симоном єпископом і Полікарпом архімандритом [Патерик 1661]. Як і у виданні 1635 року,

Полікарпа-агіографа ототожнили тут з настоятелем, котрий, за літописом, спочив 1182 року, і оповідь про кончину якого було включено ще до рукописного Патерика [Сінкевич 2013, с. 34–38] (пізніша історіографія відкине це ототожнення, розглядаючи Симона як спочилого 1226 року Володимиро-Суздальського єпископа, а Полікарпа – як його адресата) [Древнерусские 1999, с. 397–398].

Наступні посилення на Нестора знаходимо в Передмові. Спочатку – у контексті викладу історії проникнення християнства на землі Русі. Основний текст: «*додає Літописець наш Пр(е)п(о)д(обний) Нестор*», «*Літописець Нестор с(вя)тий свідчить*». Маргінеси (кілька разів): «*С(вя)т(ий) Нестор*». Потім – у спростуванні тези про буцімто перебування мощей Антонія Печерського в Римі (з католицької літератури): «*Нестор с(свя)тий в літописанні своєму про таке не написав*» [Патерик 1661, Предсловіє, л. В об., Г, Г об., Є об.].

Цікаво, що тут ідеться про втрачене *Житіє Антонія*, про яке згадували Симон і По-

лікарп [Древнерусские 1999, с. 391–392, 413, 417]. Зниклий твір Патерик 1661 року приписує Нестору: «*Нестор же святий, окрім Літопису, в іншій Книзі окремії досконаліше житіє Пр(е)п(о)д(о)бного отця нашого Антонія описав. Та книга, котра містила житіє його досконале, згадується в багатьох главах в Патериках Печерських, давно писаних, але через втрати військові від нас віддалилося*» [Патерик 1661, Предслово, л. Є об. – S].

Передмова закінчується настановою про те, хто з видатних Печерських святих є прикладом якої з чеснот, при цьому «ланцюжок» вибраних персоналій урочисто завершують троє авторів Патерика: «*Насамкінець Нестор, Симон і Полікарп навчать тебе тут, Читачу православний, не лише житія святих Пр(е)п(о)д(о)бних і Б(о)гоносних отців наших Печерських читати, але також і через самого себе справи добрі являти*» [Патерик 1661, Предслово, л. I об.].

Титул та розміщений після Передмови Зміст сповіщають про розділення книги на три частини. Розподілення новел свідчить про намагання укладачів дотримуватися хронології історії монастиря, з одного боку, та відповідності кожної частини одному з трьох задекларованих авторів Патерика – з іншого боку. Проте бездоганно поєднати хронологічний та «авторський» критерії підбору новел було неможливо, тому першому віддали перевагу над другим.

Перша частина містить житійні новели, відомості для яких запозичені з рукописного *Житія Феодосія і Слів*

літописного походження, – про початок Печерського монастиря, про перших ченців печерських, про перенесення мощей Феодосія (усі ці твори сприймалися традицією як Несторові), а також зі *Слова про Велику Печерську церкву* (яке «випадає» з «несторівського» літературного циклу). Зі *Слова про перших ченців виокремлені Житія* усіх чотирьох героїв (Даміан, Ієремія, Матфей, Ісакій), а його риторична «мантія» (з літопису) подана читачеві у Змісті як «*Свідоцтво Пр(е)п(о)д(о)бного отця нашого Нестора, про С(вя)тих Бл(а)жених перших Чорноризців Печерських, з яких Житія деяких в першій оцій Частині написав*».

На початку першої частини укладачі прямо вказують на різне походження її глав: «*Частина перша. В якій знаходяться Житія святих Пр(е)п(о)д(о)бних і Б(о)гоносних Отців н(а)ших Печерських. Пр(е)п(о)д(о)бним отцем нашим Нестором Літописцем <...> написані. Між ними ж, і Сказання про с(вя)*

Лл. 10. Мощі св. Нестора Літописця у Ближніх Лаврських печерах. 2003 рік. Фото ієромонаха Симона (Новікова). Публ. за: [Патерик 2004]

ту чудотворну Церкву Печерську, написано Бл(а)женним Симоном Єп(и)с(ко)пом <...>».

У кінці риторичної передмови до *Житія Антонія* зазначено, що головний герой новели жив в один час із Нестором Літописцем: «Про перше ж оце <...> Велике Світло, що з Пр(е)п(о)д(о)бним Нестором, Літописцем <...>, за одного часу сяяло, почнемо розповідь викладати». В основному викладі *Житія* згадано про прихід Нестора до монастиря за ігуменства Феодосія: «Прийшов і Пр(е)п(о)д(о)бний от(е)ць н(а)ш Нестор Літописець <...>, описувач *Житія* цього та інших, маючи років сімнадцять від народження свого, як сам про себе пише тут. Його ж Пр(е)п(о)д(о)бний Феодосій, за порадою й бл(аго)с(ло)венням Пр(е)п(о)д(о)бного отця нашого Антонія, охоче прийняв. А той, з'ясувавши, як дістав назву Печерський Монастир, в літописанні своєму коротко, починаючи з подвигів Основоположника того Монастиря, Пр(е)п(о)д(о)бного отця нашого Антонія, для користі тут описав» (слова про «пораду й благословення» Антонія – вставка 1661 року). Цитований уривок супроводжує примітка на маргінесі: «Св. Нестор прийшов у <...> дні його і описав подвиги його» [Патерик 1661, ч. 1, л. 3 об., 10].

У кінці риторичної передмови (редакційної) до *Житія Феодосія* також згадується авторство Нестора й зазначається, що він «спочатку докладну пропонує передмову», яка й починається після цієї фрази, з нового абзацу, супроводжуваного приміткою на маргінесі («Передмова св. Нестора»), і містить слова від першої особи («я, грішний Нестор») [Патерик 1661, ч. 1, л. 42 об.]. Після *Житія* розміщене *Сказання* про перенесення мощей Феодосія, де в основному тексті знаходимо пасаж: «А перший в тій справі служитель і перший самовидець ч(е)сних мощей святого був блаженний Нестор, описувач *Сказання* цього. Що сам про себе тут свідчить». На маргінесі – примітки: «Св. Нестор шукачем був мощей с(вя)того»; «Повість св. Нестора, як знайшов мощі с(вя)того». Ім'я Нестора ще кілька разів згадується в основному тексті розповіді, у другій особі [Патерик 1661, ч. 1, л. 87 об., 88 об., 89].

Ще одну згадку про Нестора зберегли редактори у виокремленому з *Послання* По-

лікарпа *Житії Никити*, розміщеному на початку другої частини Патерика 1661 року: як і в попередніх редакціях книги – «Нестор Літописець» виступає тут одним з рятівників головного героя розповіді від спокуси [Патерик 1661, ч. 2, л. 157].

Після третьої частини в Патеріку 1661 року розміщено Додаток (*Присяжання*) із *Житіями* трьох авторів збірки – Нестора, Симона та Полікарпа. На початку *Житія* Нестора на маргінесі вказано день церковного вшанування пам'яті святого – 27 жовтня (за юліанським календарем). Дефіцит біографічних даних про Нестора компенсується (як і в частині інших *Житій* редакції 1661 року) обсягом риторичних «картушів» довкола історичної ролі літератора та «загальними місцями», типовими для життєпису «зразкового» ченця. Повторюється теза (уже відома за *Житієм Антонія*) про прихід сімнадцятирічного Нестора до засновників монастиря – Антонія і Феодосія. Зазначається опанування Нестором, який «ще не будучи ченцем», аскетичних чеснот і наслідування взірцям двох основоположників печерських. Повідомляється про чернечий постриг Нестора від рук ігумена Стефана і прийняття при цьому ігумені сану диякона (у такий спосіб, за розрахунком укладачів редакції 1661 року, ніби «скасовується» розбіжність між повідомленням автора літописної статті 1051 року про свій прихід до Феодосія та свідченням Нестора в *Житії Феодосія* про прихід майбутнього письменника до Стефана). Укладачі *Житія Нестора* 1661 року нагадують про «смирненне» самоприниження літератора в його творах (насправді, традиційний літературний прийом середньовічних агіографів, застосований Нестором у *Житії Феодосія*), участь святого у віднайденні мощей Феодосія та літописанні. «По роках тимчасових достатніх перейшов у вічність», – свідчить *Житіє*, не наводячи навіть гіпотетичної дати кончини Нестора [Патерик 1661, ч. 3, л. 273 об. – 276].

Наприкінці видання, у покажчику імен, під ім'ям Нестора наведено основні тези про його життя з посиланням на аркуші книги: прихід до Антонія і Феодосія в сімнадцять років, наслідування прикладу цих святих, прийняття чернецтва та сану диякона при ігумені

Стефану, письменництво, смирення, участь у віднайденні мощей Феодосія (останню тезу, у різних формах, подано двічі – для висвітлення двох аспектів події: Нестор як самовидець і власне сама подія).

З виправленнями друкований слов'янський Патерик перевидавався до 1902 року [Абрамович 1930/1931, I, с. XX–XXI].

У 1674 році Лавра надрукувала *Синопис, або коротке вибрання з різних літописів (Синопис Київський)* – виклад історії східних слов'ян від часів їх етногенезу, через давньоруську державність та подальшу долю Києва, до подій другої половини XVII ст. До початку XIX ст. включно книга витримала близько 30 видань [Жиленко 2002; Горобець 2004; Мицик 2012; Матюшевская 2017].

В основному тексті та на маргінесах *Синопису* укладачі регулярно посилаються на грецьких, латинських, німецьких, польських хроністів і давньоруських літописців, причому останні фігурують умовною анонімною спільністю, за виключенням єдиного її представника, якого книга представляє читачеві *Літописцем преподобним Нестором Печерським* [Синопис 1674].

На зламі XVII–XVIII ст. в Лаврі складено дві нові служби печерським святим – цього разу з орієнтацією не лише на *Патерик*, але й на розподіл мощей між двома лабіринтами печер обителі. Разом з кількома окремими «персональними» службами на честь найбільш видатних печерських святих – у тому числі Нестора Літописця – дві згадані служби були надруковані Лаврою в спільній збірці 1763 року (відомій ще як *Печерська Мінея*) [Кабанець 1998].

У каноні *Служби* святим Ближніх печер, у четвертому тропарі сьомої пісні, знаходимо рядки: «*Часи й роки вельми чудесної церкви, життя й чесноти отців перших письмом нам показав, і справам їх наслідувач ревний був, Несторе славний*».

Друкований слов'янський Патерик, *Київський Синопис* і нові гімнографічні твори на честь печерських святих (передусім служба святим Ближніх печер межі XVII–XVIII ст.) довершили формування образу Нестора як діяча, чий талант і служіння поєднувалися з християнськими чеснотами та реалізувалися при витоків вітчизняної історичної літератури, нерозривно пов'язаної, виходячи з контек-

сту європейського середньовіччя, із церковно-доктринальним сприйняттям життя суспільства й держави в руслі провіденціалізму.

Академічна Одиссея і традиція соціуму

Від середини XVIII ст. історики намагалися з'ясувати, – не підмінити «типовими фразами», як у Патерику 1661 року, а виявити, завдяки критичному аналізу джерел, і належним чином аргументувати, – деякі невідомі деталі життя Нестора, а також конкретизувати його внесок до вітчизняної історіографії.

У 1755 році вийшла друком присвячена Нестору праця професора петербурзької Академії наук *Герарда Фрідріха Міллера* (1705–1783) «Про першого літописця». На підставі рукописів не опублікованої ще тоді «Історії» *Василя Татищева* (1686–1750) та власних міркувань, Міллер датував народження Нестора 1056 роком. Аргументи вченого були такими: якщо Нестор прийшов до Антонія і Феодосія (за друкованим слов'янським Патериком), котрі спочили відповідно в 1073 і 1074 роках (за даними того ж Патерика, причому дата кончини Феодосія запозичена з літописів, а Антонія – зі *Слова про Велику Печерську церкву*), то 1073–17=1056. Стверджуючи, що фраза літописця про вступ до Лаври в 17 років містить також (принаймні в одному з літописів) слова про перебування книжника в обителі протягом 40 років (на момент роботи над відповідною літописною статтею), Міллер відніс кончину Нестора до 1113–1115 років. Під 1116 роком відома літописна ремарка вже іншого книжника (про роботу над текстом), ігумена Києво-Видубицького монастиря Сильвестра (вона збереглася в кількох зводах, зокрема Лаврентіївському, між статтями 1110 і 1111 років), і Міллер прийняв її за початок продовження літописного зводу після Нестора [Міллер 1755].

У 1768 році почала виходити друком «Історія» Татищева. Вона пропонує дві дати народження Нестора – 1056 (у виданні супроводжується посиланням на працю Міллера) [Татищев 1768, с. 51–53] і 1039 роки, у другому випадку Татищев відраховує 17 років від 1056 року [Татищев 1773, с. 430], ймовірно, виходячи з літописної хронології: Нестор прийшов до Печерського монастиря, який формувався після візиту до пустельника Антонія князя Ізясла-

ва (котрий сів на київському столі після смерті свого батька Ярослава Мудрого в 1054 році). За кінець Несторова літописання Татищев приймав статтю 1093 року з теологічними роздумами про напад на Русь половців як небесну кару за гріхи. Наступну частину літопису, до 1116 або 1125–1126 років, – часу смерті Сильвестра (насправді 1123), – учений атрибував Сильвестру [Татищев 1768, с. 51–57].

Тези Міллера й Татищева запозичили автори, які працювали на зламі XVIII–XIX ст. У своєму «Досвіді історичного словника» про письменників (1772) Микола Новіков (1744–1818) прийняв таку хронологію діяльності Нестора: 1056 рік – народження, 1073 рік – прихід до монастиря, 1093 рік – завершення роботи над літописом (у віці 37 років, цифру запозичено в Татищева, але у виданні «Словника» 1772 року хибно передано як «57»), кончина – XII ст. [Новіков 1772, III, с. 148–149]. У праці «Нестор» (1809) Августа Людвіга Шлецера (1735–1809) прийнято дати народження Нестора в 1056 році й приходу до лаври в 1073 році, але закінчення роботи над літописом та кончину гіпотетично віднесено до 1116 року, при цьому спростовано Міллерову тезу про перебування в монастирі протягом 40 років до укладання літопису [Шлецер 1809, IV, с. 11–13, 24]. «Опис Києво-Печерської лаври» (1826) митрополита Євгенія (Болховітінова) (1767–1837) датує кончину Нестора «близько 1116 року» [Евгеній 1826, с. 86]. Його ж Словник про письменників з лав духовенства (1827, 2 видання) докладно аналізує наявну для початку XIX ст. історіографію несторіани і датує завершення роботи Нестора над літописом 1110 роком, працю ж Сильвестра – 1111–1116 роками [Евгеній 1827, с. 83–95].

Систематична публікація давньоруських літописів і текстів рукописної традиції Києво-Печерського патерика у XIX–XX ст. супроводжувалася якісно новими дослідженнями цих

пам'яток письменства, зокрема, у площині несторіани, і має свою насичену історію, історіографію та бібліографію, достатньо відображену в науковій літературі. Дослідники звернули увагу на багато фактологічних (окрім уже зазначених нами вище) та стилістичних розбіжностей між «Повістю минулих літ» та *Житієм Феодосія*, «Повістю минулих літ» та *Читанням про Бориса і Гліба*. Найбільш яскравими серед припущень, висловлених за останні 200 років, можна назвати гіпотезу про існування двох різних Несторів – агіографа та літописця [Казанский 1849], а також теорію Олексія Шахматова (1864–1920) про редакційну роботу Нестора на початку XII ст. над уже існуючим літописним зведенням, започаткованим у Печерському монастирі за ігумена Никона і продовженим за його наступника Іоанна [Творогов 1987].

Частина питань несторіани лишаються відкритими. Але паралельно з її академічною Одиссеєю в громадському просторі сформований ще у XVII ст. образ Нестора як найяскравішого уособлення давньоруської інтелектуальної культури та основоположника вітчизняної історіографії, до того ж осяяного служінням у головному духовному осередку Русі-України – Києво-Печерській лаврі, продовжував самостійне життя й надихав митців на створення таких образотворчих шедеврів, як зображення Нестора в Києво-Володимирському соборі (Виктор Васнецов, 1886–1896, за мотивами гравюри Леонтія Тарасевича для видання *Патерика* 1702 року) і Трапезній палаті Лаври (Іван Їжакевич, 1903–1910, за мотивами гравюри майстра Іллі для *Патерика* 1661 року), його скульптурного портрету роботи Марка Антокольського (1892). Саме Нестор є символом Лаври в «зовнішньому» для неї світі – Літописця зображено на гербі Печерського адміністративного району столиці України (за мотивами мініатюри у Радзивілівському літописі).

Джерела та література

Абрамович, Д. 1930/1931. *Києво-Печерський Патерик*. Київ.

Глобенко, М. 1957. «Тератургіма» Атанасія Кальнофойського в її зв'язках із старокиївською літературною традицією. *Збірник «Української літературної газети»: 1956*. Мюнхен, с. 267–300.

Горобець, В. М. 2004. Поліваріантність ідеологічного обґрунтування українсько-російської єдності: погляд з України. *Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси: в 3 т., 1*. Київ, с. 175–176.

- Древнерусские патерики. Киево-Печерский Патерик. Волоколамский Патерик.* 1999 / подготовили: Ольшевская, Л. А., Травников, С. Н. Москва.
- Евгений (Болховитинов), митрополит. 1826. *Описание Киево-Печерской лавры.* Киев.
- Евгений (Болховитинов), митрополит. 1827. *Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-российской церкви, 2.* Издание 2, исправленное и умноженное. Санкт-Петербург.
- Жиленко, І. В. 2002. Синописис Київський. *Лаврський альманах, 6* (спецвип. 2). Київ.
- Ипатьевская летопись. 1923. *Полное собрание русских летописей, 2.* Петроград.
- Ипатьевская летопись. 1998. *Полное собрание русских летописей, 2.* Москва.
- Кабанець, Є. П. 1997. Історія Печерської канонізації. *Дива печер лаврських.* Київ, с. 47–71.
- Кабанець, Є. П. 1998. Невідомий твір св. Дмитра Туптала Ростовського. *Могилянські читання 1996–1997.* Київ, с. 94–98.
- Казанский, П. С. 1849. Еще вопрос о Несторе. *Временник императорского московского общества истории и древностей российских, 1.* Москва, с. 23–30.
- Канонъ преподобнымъ отцем Печерскимъ. 1997. *Дива печер лаврських.* Київ, с. 146–149.
- Кізлова, А. 2017. Зображення печерних святинь XIX – початку XX ст. як джерело з історії соціальних взаємодій у Києво-Печерській Успенській лаврі. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва, II, 4,* с. 65–82.
- Лаврентиевская и Троицкая летописи. 1846. *Полное собрание русских летописей, 1.* Санкт-Петербург.
- Летописец Рускыи* [Хлебниковский список, XVI в.] // Российская национальная библиотека. ОСРК F.IV.230.
- Матюшевская, М. И. 2017. «Синописис Киевский» 1674 года в оценках исследователей конца XX – начала XXI века. *Харківський історіографічний збірник, 16,* с. 256–267.
- Миллер, Г. Ф. 1755. О первом летописателе. *Ежемесячные сочинения, к пользе и увеселению служащие, 1.* Санкт-Петербург, с. 275–298.
- Мицик, Ю. А. 2012. «Синописис». *Енциклопедія історії України, 9.* Київ, с. 565–566.
- Новиков, Н. И. 1772. *Опыт исторического словаря о российских писателях.* Санкт-Петербург.
- Патерик, или Отечник Печерский. 1661. Киев.
- Патерик Печерский: в 2 т., 1.* 2004. Киев.
- Постанова Верховної Ради України Про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв у 2024–2025 роках. 2024. *Відомості Верховної Ради України, с. 13.*
- Синописис, или Краткое собрание от различных летописцев.* 1674. Киев.
- Сінкевич, Н. 2013. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. Київ.
- Татищев, В. Н. 1768. *История российская, I, 1.* Москва.
- Татищев, В. Н. 1773. *История российская, II.* Москва.
- Творогов, О. В. 1987. Нестор. *Словарь книжников и книжности Древней Руси, 1* (XI – первая половина XIV в.). Ленинград, с. 274–278.
- Толочко, О. П. 2011. «Повість временних літ». *Енциклопедія історії України, 8.* Київ, с. 280–283.
- Успенский сборник XII–XIII вв.* 1971 / подготовили: Князевская, О. А., Демьянов, В. Г., Япон, М. В. Москва.
- Федотова, П. И. 2021. Был ли Симон Владимирский автором Киево-Печерского Патерика? *Sciences of Europe, 76,* с. 7–36.
- Шалашна, Н. М. 2016. Державницькі ідеї українського православного духовенства та політичний союз Гетьманщини із Московією в другій половині XVII ст. *Грані, 6,* с. 48–57.
- Щлецер, А. Л. 1809. *Нестор. Русские летописи на древле-славенском языке, 1.* Санкт-Петербург.
- Kalnofoyski, A. 1638. *Teratourynia, lubo cuda, które były tak w samym świętocydnym monastyru Pieczarskim, iako y obudwu świętych Pieczarach zebrane y swiatu podane przez W. Oysa Athanasiusza Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż ś. monastyra Pieczarskiego.* Kijów.

Дмитро Кенін, Олена Титова

Перший завідувач кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв професор Петро Гончарук

У статті розглянуто наукову та педагогічну діяльність кандидата історичних наук професора Петра Гончарука (1932–2021). Показано його роль у створенні 1992 року кафедри музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв.

Ключові слова: історія України, Кирило-Мефодіївське товариство, кафедра музеєзнавства, музей, музеологія, пам'яткознавство, Київський національний університет культури і мистецтв.

The scientific and pedagogical activities of the Candidate of Historical Sciences, Professor Petro Goncharuk is observed in the paper. His role in the creation of the Department of Museology of the Kyiv National University of Culture and Arts in 1992 is shown.

Keywords: History of Ukraine, Cyril and Methodius Society, Department of Museum Studies, museum, site studies, Kyiv National University of Culture and Arts.

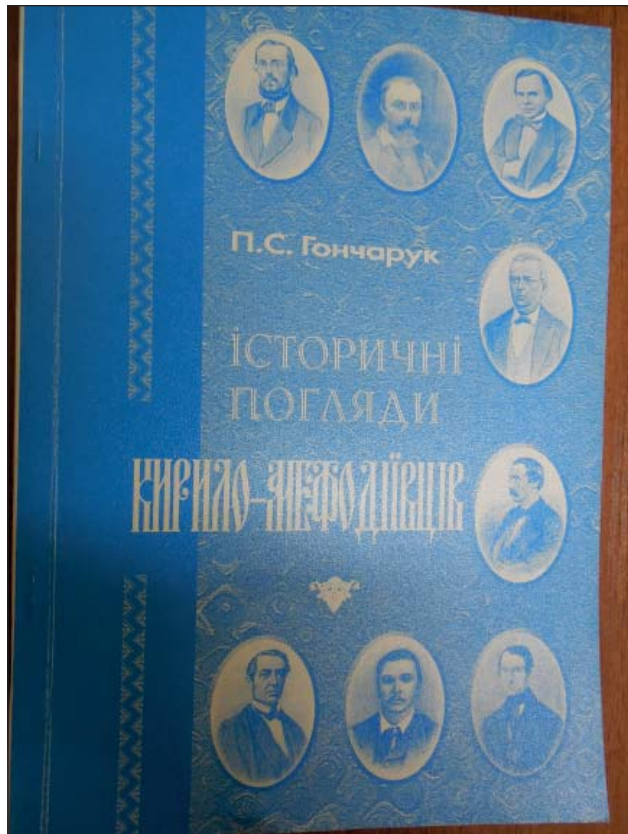

Серед сучасних дослідників, які зробили певний внесок у дослідження маловідомих сторінок історії України, вирізняється постать малозгадуваного та майже призабутого вченого й педагога, кандидата історичних наук професора Петра Степановича Гончарука (08.04.1932, с. Малі Лисівці Київської обл. – 09.03.2021, м. Київ) (іл. 1). Є дві невеликі замітки щодо його діяльності в 1970-х роках в Інституті історії АН УРСР (тепер Інститут іс-

торії України НАН України) [Овчаренко 1998] та згадка – як очільника кафедри музеєзнавства в 1992–1996 роках Київського державного інституту культури (сучасний Київський національний університет культури і мистецтв (далі – КНУКіМ) [Ольговський, Пустовалов 2018, с. 125].

Мета статті – розкрити основні напрями наукових досліджень П. Гончарука та його роль у розбудові кафедри музеєзнавства культурологічного факультету КНУКіМ, яка проіснувала з певними змінами у назві до 2024 року.

Майбутній дослідник був випускником 1956 року історичного факультету Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького (тепер Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова). На його зацікавлення історією селянсько-козацьких повстань кінця XVI – середини XVII ст. та громадсько-політичних рухів в Україні XIX ст. вплинуло спілкування з доктором історичних наук професором Олександром Карповичем Касименком (1905–1971). По закінченні навчального закладу П. Гончарук у 1956–1961 роках учителював та був директором шкіл на Київщині, потім Вінничині. Проте бажання наукового пошуку пов'язало його з Інститутом історії АН УРСР (1969–1974): спочатку він був аспірантом, потім молодшим науковим співробітником відділу історіографії та джерелознавства та, зрештою, вченим секретарем Інституту. Провідною темою наукових досліджень з того часу в П. С. Гончарука була діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Саме воно стало предметом його кандидатської дисертації, захищеної 1971 року [Гончарук 1970]. Науковий керівник – член-кореспондент

АН УРСР Федір Павлович Шевченко, офіційні опоненти – доктор історичних наук професор Михайло Іванович Марченко, кандидат історичних наук Григорій Якович Сергієнко. Ця праця стала першим у вітчизняній історіографії дослідженням, у якому комплексно розглянуто погляди кирило-мефодіївців у європейському контексті (подано характеристику чеського, сербського, польського та болгарського національно-культурного відродження). Показано вплив діячів німецького просвітництва (Й.-Г. Гердер) на формування світогляду окремих представників Кирило-Мефодіївського товариства. П. С. Гончарук встановив кількість членів Товариства, реконструював їх портретну характеристику, авторство та дати створення програмних документів. Дослідник опрацював фонди архівів, бібліотек, музеїв як України, так і колишніх республік СРСР, зокрема Росії та Естонії. Учений залучив історичні, публіцистичні праці членів Товариства, художні та образотворчі твори, нотатки, мемуари, листи, слідчі справи тощо. При цьому Петро Степанович зробив порівняльний аналіз художніх творів М. І. Костомарова, П. О. Куліша, Т. Г. Шевченка. Незважаючи на певну заідеологізованість, дисертаційне дослідження

не втратило свого значення й сьогодні. Майже через 30 років П. Гончарукові вдалося видати її без купюр у вигляді навчального посібника (іл. 2) [Гончарук 2002]. Проте за структурою та подачею матеріалу видання можна вважати монографією.

Після Інституту історії Петро Гончарук у 1974–1977 роках працював завідувачем науково-видавничого відділу Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР; був заступником головного редактора бюлетеня «Архіви України». З 1977 року перейшов на викладацьку роботу до Київського державного інституту культури (далі – КДІК), у якому працював на різних посадах (викладача, завідуючого кафедри, декана, проректора) до 1996 року, а з 1996 по 2004 рік працював у Київському славистичному університеті (декан, професор кафедри історії), у 2004–2014 роках – у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв (професор кафедри історії України). Понад 26 років за сумісництвом викладав в Українській національній державній академії мистецтва та архітектури.

У творчому доробку Петра Степановича 120 праць. Серед них 4 монографії: «Провісник дружби і співробітництва народів (До 180-річчя від дня народження кирило-мефодіївця М. І. Гулака): наукове видання» (Київ, 2002), «Суспільно-політичні та історичні погляди П. О. Куліша. До 110-ї річниці його світлої пам'яті (1819–1897): монографія» (Київ, 2006), «Суспільно-політичні та історичні погляди Т. Г. Шевченка (до 195-річчя від дня народження): монографія» (Київ, 2009), «Гірке похмілля: нотатки з приводу селянсько-козацьких війн кінця XVI – середини XVII ст.: монографія» (Київ, 2012), 4 навчальних посібники, 1 навчально-методичний комплекс (у співавторстві), 3 художньо-історичні книги та 4 збірники документів і матеріалів (один з упорядників). На початку 2000-х років дослідник опублікував низку статей у часописі «Київська старовина», видання якого було поновлено Центром пам'яткознавства НАН України, Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, Інститутом археології НАН України спільно зі Славистичним університетом (з 1992 року).

У 1992 році на культурологічному факультеті КНУКіМ (тоді – КДІК) було створе-

но першу в Україні кафедру музеєзнавства (не враховуючи кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, де акцент здебільшого робився на археологію, що відкрилася 1944 року). Саме П. Гончарук доклав чимало зусиль для організації навчального процесу. До читання лекцій він запросив викладачів з інших кафедр. Це були археолог, кандидат історичних наук доцент Сергій Якович Ольговський (пізніше професор і керівник кафедри в різні роки) та історикня кандидатка історичних наук доцентка Євгенія Вікторівна Панкова. Саме вони приймали в абітурієнтів профільний вступний іспит з історії України. Перший випуск групи МС-72 відбувся 1997 року. Для студентів Петро Степанович читав курс «Історія України». Він визначався оригінальним підходом. Спочатку лектор проводив аналіз підручників, які були видані впродовж ХХ ст. Давав порівняльний аналіз виданням М. С. Грушевського, О. Я. Єфименка, Д. І. Дорошенка, Н. Д. Полонської-Василенко, І. П. Крип'якевича, О. К. Касименка, І. К. Рибалка, П. П. Толочка та ін. Кожна лекція супроводжувалася характеристикою творів художньої літератури, у яких були відображені події, що розкривалися під час теми заняття. Зокрема, одному з авторів публікації Д. В. Кепіну, що навчався саме в цій, першій, групі запам'яталася характеристика П. С. Гончарука творів української письменниці Зінаїди Тулуб (1890–1964). При цьому викладач вказував на джерела, якими послуговувалася письменниця при написанні своїх романів, а також розповідав про її трагічну долю. Для підсилення своєї лекції Петро Степанович використовував і наочні образотворчі матеріали – репродукції творів художників. Він також давав пояснення щодо обставин написання тієї чи іншої картини та вказував на джерела, якими користувався художник. Наприкінці лекції П. С. Гончарук рекомендував студентам оглянути експозиції музеїв Києва, у яких присутній той чи інший матеріал за темою заняття. Лекції були оформлені як навчальний посібник, що мав чотири видання – у 2004, 2005, 2009, 2011 роках. Цікаво, як сам автор одного з навчальних посібників визначив його значення: «Лекції обумовлені тривалим досвідом роботи автора в школах та вищих навчальних закладах, особливостями власної методики викладання

лекційних матеріалів, появою нових трактовок вченими тих чи інших історичних проблем. У посібнику передбачені обов'язкові елементи вузівської лекції. Кожна тема розповідає про джерела, які покладені в основу її розкриття, стан висвітлення проблеми в наукових працях» [Гончарук 2009, с. 5].

У планах педагога було створення при кафедрі навчального музею «Національно-духовне пробудження України у першій половині ХІХ ст. Кирило-Мефодіївське товариство». У такій аудиторії професор передбачав показ портретів кирило-мефодіївців, виконаних студентами та випускниками Української національної державної академії мистецтва та архітектури, а також вітрини з документами-факсиміле справ, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України. Передбачалося і створення карти з позначеннями пам'ятних місць, пов'язаних із діяльністю членів Товариства.

Сам Петро Степанович проводив екскурсії-подорожі пам'ятними місцями доби козацтва та пов'язаними з діяльністю Т. Г. Шевченка на Київщині. Дослідника можна було випадково зустріти в музеях Києва, і він охоче розповідав про той чи інший експонат, зокрема, твір мистецтва, що входив до кола його зацікавлень. Останніми роками він продовжував опрацьовувати матеріали в Національній історичній бібліотеці України. П. С. Гончарук був доброзичливою людиною і завжди опікувався життям студентів: допомагав у скрутних сімейних обставинах, цікавився їхнім побутом у гуртожитках та сприяв їхньому науковому розвитку (особисто знайомив зі співробітниками архівів, музеїв та бібліотек). Зокрема, під час лекції П. Гончарука, присвяченій історії вищої освіти та музейним установам м. Києва початку ХХ ст. студент П. В. Гузько (1972–1996) зацікавився археологічними навчальними музеями. Петро Степанович особисто познайомив його з музеологом, професором Юрієм Андрійовичем Омельченком та тодішньою директоркою Центрального державного історичного архіву України Л. З. Гісцовою і сприяв першій публікації молодого дослідника [Гузько 1994].

Всебічне вивчення наукового доробку Петра Степановича Гончарука заслуговує на подальше поглиблене дослідження.

Джерела та література

Гончарук, 1970: Гончарук, П. С. 1970. *Исторические взгляды кирилло-мефодиевцев (1846–1847)*: автореф. дис. канд. ист. наук: «Историография и источниковедение». АН УССР, Ин-т истории. Киев.

Гончарук, 2002: Гончарук, П. С. 2002. *Историчні погляди кирило-мефодіївців*: [навч. пос.]. Київ.

Гончарук, 2009: Гончарук, П. С. 2009. *Історія України з найдавніших часів до початку ХХ століття*: [навч. пос.]. 2-е вид. Київ.

Гузько, П. В. 1994. Археологічний музей при Київських вищих жіночих курсах. *Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю Білоцерківського державного краєзнавчого музею. 25–27 травня 1994 року*. Біла Церква, с. 5–6.

Овчаренко, П. 1998. Гончарук Петро Степанович. *Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник*. (Укр. історики), 1, с. 60–61.

Ольговський, С. Я., Пустовалов, С. Ж. 2018. Двадцять п'ята річниця кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв. *Вісник Київського національного університету культури і мистецтв: Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство: наук. зб.*, 1, с. 124–125.

[Рецензія] Клименюк Т. М., Бойко Х. С. *Історія архітектури Стародавнього світу: підручник*. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2021. 256 с.

Нормативний курс «Історія архітектури» є базовим у підготовці майбутніх фахівців – архітекторів, мистецтвознавців, дизайнерів на відповідних кафедрах вишів України. Актуальним у педагогічній практиці є забезпечення вітчизняною навчально-методичною літературою студентів, яка стосується розкриття особливостей розвитку архітектури різних країн у певних хронологічних межах. До сьогодні в Україні бракує узагальнених навчальних видань, що комплексно висвітлюють історію давньої архітектури в країнах світу.

Видання, запропоноване викладачами кафедри дизайну та основ архітектури Національного університету «Львівська політехніка» кандидатки архітектури, членкині спілки архітекторів України, доцентки Т. М. Клименюк та кандидатки архітектури, доцентки Х. С. Бойко, певним чином заповнює цю прогалину. Зазначимо, що книга є продовженням попереднього навчального посібника – термінологічного словника однієї зі співавторок (Т. М. Клименюк), перше видання якого побачило світ 2010 року і, таким чином, органічно доповнює його [Клименюк, Прокураков, Ковальчук 2010].

Книга чітко структурована і складається з передмови, чотирьох розділів, тематично поділених на підрозділи, списку літератури, предметного покажчика. Кожний підрозділ містить анотований список рекомендованої літератури, контрольні питання та практичні завдання з реконструкції будівель. У розділах також розкрито терміни й поняття. Підручник містить значну кількість ілюстративного матеріалу: карти, таблиці, схеми, креслення, рисунки. Хронологічні рамки охоплюють палеоліт – V ст. н. е.

Розділ перший «Народження архітектури» (с. 7–37) присвячено характеристиці будівельного процесу кам'яного віку – доби раннього заліза. При розгляді періодизації палеолітичної доби авторки допустилися певних неточностей. Так, нижню межу давньокам'яного віку Т. Клименюк, Х. Бойко відносять до 5 млн років тому (с. 8). За сучасними даними, матеріальні залишки життєдіяльності людини відносяться бл. до 3 млн років тому і пов'язуються з дослідженнями Олдувайської ущелини в Танзанії [Сминтина 1999, с. 17]. Що стосується території України, то за новітніми даними 2024 року, артефакти, знайдені в нижньому шарі пам'ятки Королево (Берегівського р-ну Закарпатської обл.) становлять вік 1,4 млн років тому і вважаються найдавнішими у Європі [Кулаковська 2025].

Дослідниками проаналізовано спроможності архантропів та неоантропів у будівельній техніці палеоліту. Для доби первісності Т. Клименюк, Х. Бойко вважають за можливе виокремлюва-

ти зональні типи житла. Запропонована така типологія житла давньокам'яного віку: 1) землянка й напівземлянка; 2) курінь і намет; 3) використання природних печерно-скельних утворень (с. 12). У цьому розділі проаналізовано також твори мистецтва, стародавні вірування та міфи. Зародження власне архітектури дослідники відносять до доби неоліту-бронзи і пов'язують з будівництвом мегалітів (с. 15). До енеолітичної доби відносять появу сімейних жител-землянок та підземних багатокамерних приміщень, жител прямокутної форми та двоповерхових будівель (Східне Середземномор'я) (с. 16–17). Подано класифікацію мегалітів з відповідною характеристикою (с. 17–18). Появу «палафітів» – будівель на палях – Т. Клименюк, Х. Бойко відносять до доби бронзи (с. 19). Проаналізовано конструктивні особливості жител та поховальних пам'яток кочових народів раннього залізного віку (с. 21). Наведено підсумкову таблицю «Схема еволюції житла у первісну добу» (за архітектором В. Ю. Циркуновим) (с. 21–22).

Водночас авторки підручника при характеристиці житлобудівництва та реконструкції кам'яної доби не врахували сучасних напрацювань як вітчизняних, так і зарубіжних археологів, архітекторів [Березанська, Гладилін, Гладких та ін. 1997; Сминтина 1999; Археологія домобудівництва Європи...2013; Jelinek 1972; Sklenář 1975; Sklenář 1976; Qinqhua 2001].

У другому розділі «*Архітектура стародавніх деспотій*» (с. 38–102) розглянуто особливості будівельної техніки та пам'ятки Стародавньої Месопотамії, Стародавнього Єгипту, Стародавнього Ірану. Приділено значну увагу різним будівлям, зокрема храмовим бібліотекам. Дослідники проаналізували планувальну структуру стародавніх міст. При описі будівель Стародавнього Єгипту використано відомості античних істориків Геродота Галікарнаського та Діодора Сицилійського.

Третій розділ «Архітектура Егейського світу» (с. 103–123) знайомить з пам'ятками крито-мікенської культури. Подано характеристику поселень, міст-фортець, поховальних та культових споруд.

Найбільший за обсягом *четвертий розділ «Архітектура античних держав»* (с. 124–247) присвячений будівництву в Стародавній Греції та Стародавньому Римі. Т. Клименюк, Х. Бойко наводять існуючі в науці класифікації давньогрецьких храмів (с. 131–137). Охарактеризовано ордерну систему Стародавньої Греції та Стародавнього Риму. Наведено відомості про пам'ятки архітектури та структуру Александрії Єгипетської. Дискусійною є думка дослідниць, що саме в цьому місті (IV ст. до н.е.) вже існував такий заклад, як музей у сучасному розумінні (с. 172). *Підрозділ «Ранньохристиянська архітектура»* (с. 237–247) містить опис пам'яток ранньохристиянського періоду.

Таким чином, підготовлений підручник Т. Клименюк та Х. Бойко може бути використаним у навчальному процесі не тільки в закладах політехнічної та мистецької освіти, але й на відповідних кафедрах гуманітарних факультетів, де готують майбутніх істориків, археологів, етнографів, музеєзнавців та фахівців з охорони пам'яток. Видання буде корисним і для широкої аудиторії, яка цікавиться історією світової культури. Напрацювання дослідниць може бути використане і в практичній діяльності музейних установ при підготовці тематичних експозицій та виставок.

Джерела та література

Археологія 2013. *Археологія домобудівництва Європи=L'Archéologie du bâti en Europe*: зб. наук. пр. / відп. ред. О. Корвін-Піотровський, Л. Яковлева, Ф. Джінджан. Київ.

Березанська, Гладилін, Гладких та ін. 1997: Березанська, С. С., Гладилін, В. М., Гладких, М. І. та ін. *Давня історія України*: у 3 т., 1: *Первісне суспільство*. Київ.

Клименюк, Прокураков, Ковальчук 2010: Клименюк, Т. М., Прокураков, В. І., Ковальчук, Х. І. 2010. *Ілюстрований словник архітектурних термінів: навч. посіб.* Львів.

Кулаковська 2025: Кулаковська, Л. Королево: 50 років по тому. *Археологія і давня історія України*, 1 (54), с. 265–266.

Сминтина 1999: Сминтина, О. В. *Давня історія України. Частина I. Епоха антропосоціогенезу та ранньородової общини: Навч. пос.* Одеса.

Jelinek 1972: Jelinek, Jan. *Velký obrazový atlas pravěkého člověka*. Praha.

Qinqhua 2001: Qinqhua, Guo. The formation and early development of architecture in Northern China. *Construction History*, 17, p. 3–16.

Sklenář 1975: Sklenář, K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: Problems of interpretation. *Památky Archeologické. Ročník 66, číslo 2*, s. 266–304.

Sklenář 1976: Sklenář, K. Palaeolithic and Mesolithic dwellings: An essay in classification. *Památky Archeologické. Ročník 67, číslo 2*, s. 249–340.

АВТОРИ

Ананьєва Тетяна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Архипова Єлизавета – докторка історичних наук, заступниця директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

Грановський Мирослав – незалежний дослідник

Деревська Катерина – докторка геологічних наук, професорка, старша наукова співробітниця кафедри екології факультету природничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Дерюгіна Олена – провідна інженерка відділу геохімії техногенних металів та аналітичної хімії Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України

Дятлов Владислав – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Журухіна Олена – кандидатка історичних наук, завідувачка науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Кепін Дмитро – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу ретроспективної бібліографії Державної наукової установи «Книжкова палата України імені Івана Федорова»

Козюба Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Луценко Роман – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Малюк Наталія – старша наукова співробітниця Національного музею історії України

Писаренко Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України

Костянтин Рахно – доктор історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник науково-дослідного сектору етнографічної (антропологічної) керамології Науково-дослідного інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства

Титова Олена – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, доцентка, заслужена працівниця культури України, членкиня УНК ICOMOS

Хамайко Наталя – PhD, провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Черненко Олена – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Чміль Леся – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Швайка Ірина – кандидатка геологічних наук, наукова співробітниця відділу геології та геодинаміки докембрію Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення імені М. П. Семененка НАН України

Наукове видання

Opus mixtum

№ 13

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

299-91-71

Підписано до друку 26 грудня 2025 року
Формат 210 × 297
Умов. вид. арк. 18

Адреса редакції:

04053 Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kyiv.ua